В. А. Туган-Мурзе-
Барановский

Руслар ахалтекеде 1879

В.А.Туган-Мурзе-Барановский

РУССКИЕ В АХАЛТЕКЕ

С.-Петербург

Типография В.В.Комарова, улица Гороховая, дом 46

1881

Җогапкәрчилиги чәкли болан "Юрт" җемгыети

Р У С Л А Р   АХАЛТЕКЕДЕ

1879 - й.

В. А. Туган - Мүрзе - Барановский

Ашгабат

"YURT" 1993

ББК 63,5
Т 84
В.А.Турган-Мурзе-Барановский.Руслар Ахалтекеде.
1879й. - А.: "Юрт". 1993.

Гадырлы Окыжы!

Беян эдийлйә и вакалара гатнашан адамың галамының астындан чыкан ве йөришиң еңлиш билен тамамланмагы себәпли, С-Петербургда дүрли пикирлериң гелмеги нетижесинде чап эдилен бу китапда Ахалтеке үлкесине гаршы харбы херекетлериң гуралышы барада маглуматлар берилйәр. Әхли вакалары өз гөзи билен гөрен адам өз язгыларында гошунларың түркменлериң юрдунда эден херекетлери, Гөкдепе угрундакы сөвеш, русларың еңлише учрамагыгаланы горайжыларың гахрыманчылыгы хем-де ыза чекилмәге мեжбур болан рус солдатларының чекен хупбатлары хакында жикме-жик гүррүң берйәр.

Китабы нешир этмекде:
"Ахал-Теке 2000" ве "ТМ Ко, Лтд" көппудаклы кәрханалар ярдам этдилер.

Китабы нешир этмек пикирини өңе сүрен ве онуң нешир эдилмегини гуран
Ягмыр Гочумов
Терҗимечи Сердар Ашыров
Корректор Акыназар Агаев

Т 0505 000000-93 ББК 63,5

(с) Җогапкәрчилиги чәкли болан "Юрт" җемгыети

ОКЫҖЫНЫҢ ДЫКГАТЫНА
КЕЛАМ АГЫЗ СӨЗ

Гүррүңи эдилйән йөрише гатнашандыгым менде ики дүрли дуйгы дөредйәр, бир тарапдан мен өзүми шу себәпли багтлы сайярын, икинҗи тарапдан болса гынандырыҗы ятламалар серимден совлуп гидибермейәр. Өзүми багтлы дуймагымың себәби бирнәче айың довамында солдатларың арасында боланымда оларың рухуның белентлигине ве гуймагурсак эдерменлигине гөз етирендигимдедир, гынанч дуйгусыны дөредйән ятламалар болса йөриш вагтында көп затлардан гөвнүмиң гечендиги хем-де дерби-дагын эдилен дийлип деслапдан хасап эдилйән душмандан ыза чекилмәге межбур боландыгымыз билен багланышыклыдыр. Шол йөриш барадакы язгылары нешир этмек билен, илки башда шейле батыргай херекет этмәге менде мейил дөреден ягдайы окыҗылара дүшүндирмеги өз борҗум хасап эдйәрин.

1879-нҗы йылың ахырында Ахалтеке экспедициясындан гайдып гелен махалым хачандыр бир вагт ол барада ятламалары азда-кәнде кагыз йүзүне гечирип, җемагата хөдүрләрин дийип асла пикир хем этмейәрдим дийсем, хакыкатдан җуда бир даш дүшдүгим болмаз. Шол дөвүрде драгунларың переяслав полкуның рядовойы диен дережеде болмагың мениң билен якындан гатнашык саклаян кәбир адамларың йөриш хакында язмак барадакы үндевини рет этмәге мени межбур эдипди. Шонуң билен бир вагтда җемгыетиң иш салышмак миессер болан векиллериниң көпүси яп-яңы тамаланан экспедиция хакында асла хабарсызды, олар диңе рус гошуның еңлише

сезевар боландыгыны билйәрди. Адамларың көпүси экспедицияның гөс-гөни ёлбашчыларыны гүнәкәрлейәрди, йөне әхли гүнәни солдатларың үстүне йүклейәнлер-де аз дәлди. Болан ваканың жикме-жикликлери хакында хем, нәхили шертлердс гечендиги хакында хем хабары болмадык адамларың пелсепе отарышыны эшиденимде, гынанып, йүрегим гыйылярды. Хамала шол экспедиция үйтгешик бир солдатлар гатнашдырылан ялы эдилип, олар барада хем-де шовсузлыклар үчин хеммелерден аз гүнәкәр болан кәбир адамлар барада эсасыз гүррүңлери эшидемде, менде адалаты горамак дуйгусы дөреди ве чуңңур хорматланылян В. В. Комаровлара йүзленмәге хем-де Гөкдепедәки сөвеш ве бизиң отрядымызың ыза чекилмеги хакында "С-Петербургские ведомости" газетинде гысгача гүррүң бермәги мени межбур этди.

1879-нжы йылың 28-нжи августында Гөкдепе галасы угрунда болан сөвеш еңлише сезевар болмак дәлдир, рус гошунының шөхратына ыснат етирмек дәлдир. Он ики сагат довам эден шол сөвешде аз санлы рус солдатлары соңкы демине ченли дөвүшмеги йүрегине дүвен, бала-чагаларының гандөкүшини гөрүп дурса, сүйшүп гелен яга гаршы хас-да өчли сөвешерис диен карара гелен душманың отуз мүң адамдан ыбарат лешгерине гаршы дурмалы ве шол даркашык вагтында Шипкадакыдан хем-де Карс галасына забт эдилендәкиден аз гахрыманчылык гөркезмәнди. Солдатлар хут шол ады агзалан сөвешлердәки ялы гайдувсыз сөвешди, узакда галан атаватаныны ятлап эжизлемән, өзүни аяман, эсгерлик боржуны ак йүрек билен бержай этди. Биз сөвеш мейданында ян бермедик, галаны алмагың башартмандыгы хакында айдыланда болса, онда бу ягдайы душманың гүйжүниң хас агдыклык эденлиги билен дүшүндирмек болар; хас такыгы, биз отряддакы адамларың үчден бириниң сөвеш мейданында галанлыгы себәпли ыза чекилмәге межбур болупдык. Эгер бизиң солдатларымыз забт этмегиң шовсуз гутармагындан соң душманың чозушларыны ызына серпикдирмеги башармадык болса, онда бүтин отрядың ёк эдилмеги өрән әхтималды, ягны бизиң адамларымызың бири-де оазисден аман чыкмазды. Биз ачылык өлүминден гутулмак ве ярадарларымызы халас этмек үчин Гөкдепеден ыза чекилипдик, себәби азыгың ве атлар үчин от-иймиң бары-ёгы

ики гүне стерлик болмагында, тыл билен гатнавың ёклугында галаны габамак баша барҗак иш дәлди. Гөкдепе галасы угрундакы сөвеш ровачлык билен тамамланмады, йөне ол рус солдатының эдерменлигини ене-де бир гезек субут этди.

Гөкдепе галасындан ыза чекиленимизден соң илкинҗи дүшелгеде эриван полкундан фельдфебелиң айдан сөзлери хәзир хем гулагымда яңланып дур. Оңа гөзүм дүшүп, саламлашмак үчин янына барып, салам беремде, ол мениң саламымы алмады.

- Вах, ит масгарасы болдук! Штаб квартира аман гайдып баранымыздан, хеммәмиз шол ерде галан болсак, әхлимиз баш гоян болсак, хас ибалы боларды-дийип, ол өзүни демир пенҗесинден сыпдырмаян агыр пикирлерини гөни йүзүме айтды.

Солдатлар өз борҗуны ерине етирди, олар йөвселлик эдипдир дийип, хич бир адам гошуны айыплап билмез дийип, мен оны көшешдирҗек болдум.

- Вах, баяр, гүррүң башга зат хакында баряр! - дийип, ол мениң сөзүми бөлди. Соң болса, - Гөкдепәни басып алмадык ахырын... Геп ине шунда-дийди-де, өзүне эзъет етирйән гүррүңи довам этдирмезлик үчин мениң билен араны ачмага ховлукды.

Онуң шу йөнекей җогабы борч диен сөзе рус солдатының нәхили дүйпли, чуңңур маны берйәндигини гөркезйәрди, ягны борҗы ерине етирмек элинден геленини этмекде дәл-де, эйсем ол өзүңе табшырылан буйругы такык ерине етирмекден ыбаратдыр. Рус солдаты ерине етирип болмаҗак буйрук алып ве оны берҗай этмәге чалшып, адам оглуна берлен әхли укыплары уланаянда-да, шол иши бир йүзли этмесе, өзүни ит масгарасы болан адам дийип хасап эдер ве адамларың йүзүне серетмәгә утанар, өз-өзүне гыҗалат берип, эзъет барыны гөрер.

Эмма ине хут шейле адамларың гөвнүне-калбына нәбелет болан кишилер олара дил етирйәрди, гыҗалат берйәрди.

Шол сөвешден соң тас бир ярым йыл вагт гечди, Гөкдепе русларың элинде, текелер күл-пеекун эдилди. Мен биринҗи экспедиция гатнашанлардан ким-де болса бири ол барада ве бизиң отрядымызың башдан гечиренлери, бизе гаршы дуран

душман, онуң юрды ве шуңа меңзешлер барада маглуматлары җемагата етирер дийип гарашдым хем-де шу себәпли өзүм дил ярмадан сакландым. Эмма бу иши өз үстүне алан адам тапылмады ве бизиң экспедициямызың рус җемгыети үчин нәбелет вака болуп галмагының әхтималдыгына гөзүм етенден соң өзүм үчин кын болан шу иши гүйҗүмиң етдигинден, башардыгымдан этмеги йүрегиме дүвдүм. Окыҗы мениң ымтылышым барада гечиримли болар хем-де өз үстүме алан шу борҗы, белки, жуда шовсуз ерине етирендигим үчин гүнәми гечер диен умыт шу ишде мениң үчин еке-тәк готгы болды. Эгер мениң язгыларымда нәтакыклык болса, йөриш вагтында мениң билен эгидеш болан адамлар олары мени язгарман дүзедерлер диен тамам бар. Мен өз гөзүм гөрен затларымы ве бейлеки адамлардан эшиден маглуматларымы кагыз йүзүне гечирен йөнекей гүррүңчи болмага чалышдым хем-де шунда әхли эшиденлерими мүмкин болдугыча барламага ыхлас этдим.

Мен шу язгылара өз дүзен картамы хем гошярын хем-де оңа җуда талапкәр баха берилмез дийип тама эдйәрин. Специалист дәл халыңа шол картына дүзмәге хукугың-да ёк дийәйҗек адамлар, белки, аз болмаз, йөне шол үлкәниң долы дереҗеде такык картасыны хениз хич бир специалист дүзмәндир. Шу ише баш гошмак билен мен диңе бир зат хакында, ягны бизиң отрядымызың Түркменлер юрдында ве Ахалда гечен ёлларыны картада җуда болманда такмынан ызламага окыҗа мүмкинчилик бермек хакында алада эдипдим.

I БАП

Текелере гаршы экспедиция хакында карарың кабул эдилмеги. - Бу ваканың себәбини селҗермек сынанышыгы. - Онуң хакыкы себәби. - Түркмен сәхраларында рус гошунларының соңкы он йылың довамында гечирен рекогносцировка (ерлери деслапдан өвренмек) чәрелери ве йөришлери. - Теке оазиси ве шол ерде яшаян адамлар хакында хич хили маглуматларың ёклугы. - Чекишлериң экспедицион отрядың базасы хөкмүнде сечилип алынмагы ве мунуң себәплери. - Чекишлериң тарыхы - Гәмилер билен кенарың арасындакы гатнав. - Гәми дураласының гурулмагы. - Беркитмәниң гиңелдилмеги. - Чекишлердәки сөвдагәрлер. - Кенарың песлиги; сув дашгынлары. - Шол ериң топрагы ве дегре-дашы. - Ак байыр.

1879-нҗы йылың башында көпетдагаң демиргазык герши билен Гарагум чөлүниң арасында яйылып ятан Ахалтеке оазисинде яшаян түркменлериң теке тайпасына гарша экспедиция гечирмек барада карар кабул эдилди. Экспедицияның герими гиңден тутулярды, ол барадакы тайярлык чәрелери дессине башланылды ве адатдан дашары гизлинлик ягдайында алнып барылды. Гатнашмалы гошун бөлүмлери белленилйәрди, потрат шертнамалары ве ылалашыклар баглашылярды, Каспиниң гүндогар кенарына азык, от-ийм, топ оклары ве шуңа меңзешлер дашалярды, соңра болса гошун элтилйәрди, Руссияда болса тәзе йөриш хакында хениз хич ким эшитмәнди. Ахалтеке экспедициясы барада илкинҗи хабарлар җемгыетде диңе май айының орталарында яйрапды.

Элбетде, экспедицияның нәхили максат билен гечирилҗекдиги барада совал йүзе чыкды; адамлар гаршысына экспедиция гуралян тайпаның адыны илкинҗи гезек эшидйәрди, хатда оларың яшаян үлкесиниң дүнйәниң хайсы күнҗегинде ерлешйәндигини хем билмейәрди, йөне гөрүлйән тайярлык чәрелериниң герими хем-де соңкы уруш вагтында улы ат-абрая эе болан генерал-адъютант Лазаревиң шол экспедиция баштутан белленилендиги мәлим боланда, бу гуралян йөришиң Каспиниң аңырсындакы чөллүк үлкеде хер йыл диен ялы гечирилйән экспедициялар ялы адаты чәре дәлдигине,

мунуң хас дүйпли экспедициядыгына хеммелер биркемсиз дүшүнди.

Йөришиң себәплери барада сөз ачыланда, көп дүрли ягдайлар гөркезилйәрди, йөне хакыкы себәби хич ким агзамаярды, белки, адамлар мунуң хут шейледигине дүшүнмек хем ислән дәлдир.

Адамларың бир топары экспедицияның дүйп себәби ве ахыркы максады Англия гөз этмекден ыбаратды дийип дүшүнйәрди. Иңлислериң тиз вагтдан Кабулы эележекдиги себәпли оларың соңра Хырада тарап херекет этмегиниң өңүни алмак зерур, бу максат болса диңе русларың гүйчли отряды, онда-да ат-абрайлы генералың баштутанлыгындакы шейле отряд Кабула мүмкин болдугыча якын барса хасыл болар дийип, шол адамлар чак эдйәрди. Эмма иңлислер өзлериниң Овганыстандакы ишлериниң ягдайына бизе гаранында хас белетди хем-де овганлары еңип газанан еңшини махабатландырса-да, Хырады элемек хакында пикир хем этмели дәлдигини шол юрда аяк басан илкинҗи пурсатында башлап дүшүнйәрди, ялан хабарлары болса олар уруш тамамланан халатда җуда болмаса Кандагарың оларың Хиндистандакы элән ерлерине гошулмагына Руссия тарапындан гаршылыгың болмазлыгы үчин яйрадярды.

Адамларың башга бир топары текелере гаршы экспедицияны гечирмек Руссияның раятында болан ёмут, гөклең, җапарбай, атабай түркменлерине ве бейлеки түркменлере гаршы гечирйән аламанчылыгы үчин текелерден ар алмак максады билен зерур болды, рус хөкүмети өз раятындакы адамлары вагшы галтаманларың таламагына ёл берип билмез, эгер биз шол бичәрелере хоссарлык этмесек, оларың көмек сорап Эйрана иру-гич йүзленмеги, шейлеликде Орта Азияда бизиң абрайымыза шек етирилмеги я-да шол тайпаларың текелере гошулып, бизиң гошунларымызың үстүне олар билен билсликде чозуш этмеги мүмкин дийип чак эдйәрди. Шу чакламаларың әхлиси илки гөрәймәге өрән ерликли ве эсаслы ялы, йөне биринҗиден, шол тайпаларың әхлиси көпленч халатда бизиң раятымыза диңе кагыз йүзүнде дегишлидир, кәте болса бу-да ёк: оалрың көпүси йылың 12 айындан бары-ёгы 4-синиң довамында бизе дегишли ерлерде яшаяр, галан вагты болса эйран

территориясында боляр; икинҗиден, олар салгыды бизе дәлде, эйранлылара төлейәр; үчүнҗиден, оларың бизе вепалылыгы диңе бахасы оңат етенде бизе дүе бермәге хем-де бизиң хөкүметимизиң оларың өз арасындан беллейән арчынларыны ыкрар этмәге разылык берйәндигинден ыбаратдыр, өзи-де олар шол арчынлары диңе сөзүнде ыкрар эдйәр, иш йүзүнде болса сайлаян уламаларына табын боляр; дөрдүнҗиден, шол бичәрелериң өзи-де аматлы пурсат болса, текелере гаршы чозяр; бәшинҗиден, олар эйранлылары хич вагт хоссар тутунмаз, себәби оларың гүйч-кувватының етерликдигине ынанмаяр хем-де эйранлыларың текелерден горкяндыгына ве олара гаршы чәре гөрүп билмейәндигине оңат гөз етирйәр; алтынҗынданда, шол тайпалар текелер билен хич вагт бирлешмез, мунуң хут шейледигини текелериң чапавулчылыгындан көп эзъет чекселер-де, умумы душмана гайтавул бермек үчин бирлешмеги өзара душманчылык зерарлы башармаянлыгындан аңмак кын дәлдир. Шунда олар текелери өз ганым душманы хасап эдйәр.

Адамларың үчүнҗи топары болса текелери мугыра гетирмек зерур, себәби олар Хыва билен Красноводскиниң арасында сөвда кервенлериниң сазлашыклы гатнамагына пәсгел берйәр дийип текрарлаярды.

Бизиң теке оазисине йөриш гечирмегимизиң себәби, өзи-де еке-тәк себәби олар билен гоңшылыгымыздыр, ягны медениетлешен дөвлетиң ве медениетлешмедик дөвлетиң гоңшы болмагыдыр, шол гоңшулык болса тарыхың канунларына лайыклыкда хемише ве хемме ерде оларың икинҗисиниң биринҗисине долы табын эдилмеги билен тамамланяр. Бизиң малие ягдайымыз нәче ярамаз болса-да, рус адамларының ганының дөкүлмеги ве миллионларча манат пулуң сарп эдилмеги нәче гынандырса-да, тарыхың кануну гутулгысыз эмр эдйәр хем-де биз онуң талапларына боюн болаймалыдырыс ве болмалы ваканың өңүни алмак бизе башартмаз, биз оны диңе ыза чекип билерис. Дашкенди басып аланымыздан соң биз Каганың ве Хываның серхетдеш гоңшусы болуп галып билҗек дәлдик, Кулҗаны хем өз эркимиз боюнча элемәндик, Теке оазисини, соңра болса Мерви ве Бухараны боюн эгдирмегимизе-де басыбалыҗылык барадакы махабатлы матлаплар себәп

болманды. Мервлилериң бизе душманчылыклы гарамагының, бухаралыларың болса достлук дуйгуларыны мәлим этмегиниң әхмиети ёк, олар хатда бизиң ислемейәндигимизе-де гарамаздан иру-гич ахырсоңы бизиң хәкимлигимизи кабул этмелидир, бизиң медениетимизе табын болмалыдыр. Гүндогарда Руссияның ве Англияның везипелери бирмеңзешдир хем-де шол дөвлетлер ахырсоңы Азияда хут серхетдеш дөвлетлере өврүлмелидир.

Закаспи харбы бөлүминде ерлешйән рус гошунлары тәзе экспедицияның гураляндыгы хакында хабар аланда, чөллүк үлкә тарап йөрише гөр эййәм нәчинҗи гезек тайярлык гөрмели болупдыр. Бу гезек оларың саны җуда азлык эдйәрди ве олар дүзүлйән экспедицион отрядың хамырмаясы болуп хызмат этмелиди.

Бизиң отрядларымыз соңкы он йылың довамында Каспиден аңырдакы сәхралара хер йыл диен ялы йөриш гечирмели болярды, өзи-де отрядларың кәбири хатда Теке оазисине хем барып гайдыпды.

Мысал үчин, 1870-нҗи йылың ноябрь ве декабрь айларында полковник Столетов кичеңрәк отряда баш болуп, Красноводскиден Гызыларбада ченли, ягны аңырсында оазис башланян пункта ченли йөриш гечирди.

1871-нҗи йылың декабрь айында руслар илкинҗи гезек Чекишлери эеледи.

Ёкарда ады агзалан полковник Столетов 1872-нҗи йылда 1700 адамдан ыбарат отряд билен Амыдеряның көне акабасыны ызлап, Игди гуйыларына ченли ёл гечди, соңра Гызыларбат текелериниң обаларына барып, шол ерде бир ай болды, Кодисе, Зава, Гызылчешмә, Бама ве Бөрмә барды хем-де Көпетдагың гершинден ашып, Сумбарың ве Этрегиң кенарларыны сырып ёл йөрәп, Чекишлере гелип етди, шейлеликде 3000 версталык йөриш гечирди, гечилен шол ёлуң 1600 верстасында илкинҗи гезек рекогносцировка гечирилипди.

1873-нҗи йылың февраль ве март айларында 1800 адамдан ыбарат красноводск отряды шол дөврүде Хыва тарап тайярланылян йөришиң хаҗатлары үчин дүе сатын алмак максады билен Этрек дерясының аңыркы кенарына, ёмутларың ве гөклеңлериң яшаян үлкесине барып гайтды.

1878-нжи йылдан озал рекогносцировка ишлерини гечирйән кичеңрәк отрядлар түркмен сәхраларында чар яна йөриш гечирипди. Шол йылың өзүнде болса генерал-майор Ломакин ширван полкуның 2 батальонындаң, казакларың лабинский полкуның 4 йүз атлысындан ве 8 топдан ыбарат отряда баш болуп, Хожагала барды хем-де шол ерде текелериң галасыны вейран этди.

Шол йөришлериң ве рекогносцировка чәрелериниң гечирилмеги нетижесинде биз умуман түркмен тайпаларына ве айратын-да оларың иң бир гүйчлүси хөкмүнде текелер тайпасына долы белет болмалы ялыдык, йөне шуңа гарамаздан, ягдая белетлик үпжүн эдилмеди, биз гечирилжек экспедиция вагтында нәхили душман билен иш салышмалы болжакдыгымызы билмәге нәхили хөвес билдирсек-де, Ахалың нәхили юртдугы ве шол ерде яшаян илатың нәхили җемендедиги хакында азда-кәнде дүшүнҗеси бар болан адамы бүтин отрядда тапып болҗак дәлди. Баш штабың картасында Теке оазисиниң гөркезилмели еринде диңе гиңлиги гөркезйән градуслар ве меридианлар тор чекилен ялы болуп дурярды. Гошунлар киме гаршы сөвешмәге баряндыгыны билйәрди, йөне ким билен иш салышмалы болҗакдыгыны асла билмейәрди.

Элбетде, Ахалтеке экспедициясының планы дүзүленде экспедицион отряд Красноводскиден ёла чыкмалымы я-да Чекишлерден диен совал йүзе чыкды. Шол ерлериң биринҗисиниң өрән мөхүм артыкмачлыгы барды, ол хем гәмилериң йүкүни дүшүрмек ве олара йүклери йүклемек үчин аматлы шертлерден ыбаратды, себәби гәмилер йөрите гуралан гәми дуралгасына гөс-гөни барып билҗекди, галыберсе-де, йүк дүшүрмек ишлери дынгысыз гечирилҗекди, чүнки Красноводск айлагында гүйчли шемал ве тупан-харасат болуп дурмаярды. Чекишлерде болса шу аматлыкларың хич бири ёкды, оңайлы дуралга ериниң болмазлыгы зерарлы гәмилер кенардан узакда, шемалдан ве гай-тупандан горагсыз ерде, хас бетери, сувуң ялпаклыгы зерарлы кенардан 5 верста узаклыкда лабыры ташламалыды, соңра болса әхли йүклери түркменлериң гайыкларына гечирмели болҗакды. Шол гайыкларың хем кенара ярым верстадан голай гелип бил-

мейәнлиги, олара йүкленилен йүклери эл билен дашамалы болянлыгы, атлары болса гөни сува бөкдүрмели боляндыгы себәпли кынчылыклар хас-да көпелйәрди. Йөне бейлеки тарапдан гошунларың Чекишлерден ёла чыкмагы Теке оазисине ченли ёлуң бүтин довамында отряды сув билен үпҗүн этмек меселесини еңиллешдирҗекди, себәби шол ёлда сувсуз чөлде гечилмели мензилиң иң узагы (Терсакандан Хожагала ченли аралык) 46 верста барабарды. Шонуң билен бир вагтда текелер үлкесине Красноводскиден чыкып Гызыларбадың үсти билен гидиленде гошунлар сувсуз мензиллериң икисинден гечмели болҗакды, оларың бириниң узынлыгы 70, бейлекиниңки болса 130 верстады. Чекишлериң экспедицияның базасы хөкмүнде сечилип алынмагына улы тәсир эден себәплериң бири-де шол ериң Эйраның илатлы ве мес топраклы велаятларына якынлыгы экспедицион отряды азык, от-ийм ве улаглык дүе билен аңсат үпҗүн этмәге ярдам эдер дийип, бизиң хөкүметимизиң бил багланлыгындадыр. Шейле пикир этмек үчин долы эсас бар ялыды ве эден тамамыз хасыл боланда биз экспедиция вагтында шейле көп хорлук чекмели болмаздык, аслында экспедицияның әхли нетиҗелери-де башгача боларды. Арман, Эйраның велаятлары барада эдилен тама пуч болды. Ваканың хут шейле боландыгы маңа магат мәлим дәл, йөне отрядда эдилен гүррүңлере гөрә, Эйран хөкүмети ярдам бермеги вада эдипдир, өзи-де иңлислериң шахың көшгүндәки тарапдарлары бизе гаршы хиле гурамадык болса, шол вадасына вепалы болҗак экен. Азык, от-ийм ве улаглык дүе сатын алмак хакында Эйрандакы сатыҗылар билен шертнама баглашылды ве олара мүздуның бир бөлеги гечирилди, йөне ынха бирден отряд билен әхли гатнашыклары бес этмели дийлип, Тәхрандан буйрук гелипдир; серхедиң боюнда гораг гүйчлендирилди ве озал гечирилен пуллар генерал Лазареве гайтарылып берилди; дүе эелериниң бары-ёгы элли-алтмышысы серхетден гизлин гечип, бизе гошулды.

Ёмут түркменлериниң Каспи деңзиниң гүндогар кенарының гүнорта бөлегинде ерлешйән кичеңрәк Чекишлер обасы 1871-нҗи йылда бәш-он гара өйден ыбаратды, онуң илаты ве гоңшы кенаряка обаларда яшаян адамлар эсасан эйран кенарының голайында деңизде талаңчылык этмек билен мешгул-

ланярды. Шол декабрь айында руслар оны илкинжи гезек эеледи ве шейле эдилсе гоңшы тайпалардан дүе сатын алмак хас аңсат болар дийип чак эдипди. Хыва тарап йөриш тамамланандан соң бизиң гошунларымыз Чекишлерден гайтды ве соңра Этрек дерясының угрунда рекогносцировка чәрелери гечириленде рус гошунлары шол обада кәте узаграк, кәте аз вагтың довамында болупды. 1878-нжи йылың 20-нжи сентябрында болса генерал Ломакиниң рекогносцировка гечирижи отряды обаны ене-де эеледи ве шондан соң ол хемишелик бизиң элимизде галды. Озал йөнекей оба болан Чекишлер хут шол дөврден башлап хемишелик гарнизонлы кичеңрәк беркитмә өврүлди.

Чекишлер Ахалтеке экспедицион отрядының жемленйән ери хөкмүнде сечилип алнандан соң онуң чыгры чалт гиңәп башлады. Эййәм апрель айындан башлап ишлериң депгини гүйчленди. Гошунлары ве йүклери дашамак үчин "Кавказ и Меркурий" диен гәмичи жемгыетиң гәмилери кирейине алынды ве олар ызлы-ызына гелип, гошунлары, азык өнүмлерини, тагта, пүрс ве бейлеки дүрли йүклери гетирип башлады. Гетирилйән затлары гәмилерден кенара дашамак үчин түркменлериң гайыклары уланылды. Эмма оларың саны жуда чәклиди-40-а голайды, өзи-де оларың эелерине хер бир ишленилен гүн үчин 2 манат, ишленилмедик гүн үчин болса бир манат төленилйәрди. Йүклери дашамагың ве адамлары гатнатмагың шейле усулы дүйбүнден аматсызды, Себәби әхли зат деңзиң ягдайына ве хова шертлерине баглы болуп галярды, ел туруп тупан башлананда болса, гайыкларың гатнавы кесилйәрди, шемалсыз гүнлерде хем шейле эдилйәрди; кәте болса чөп башы гымылдамаярды ве асмана гарап, хачан бир ярадан ялкарда дийип гарашмакдан башга алач галмаярды. Йөне деңиз асуда болуп, арам ел өвсенде иш жош алярды ве йүзлерче адам дүрли-дүрли йүклери йүклемек ве дүшүрмек, олары дашамак билен болярды. Чекишлерде гайыклардан башга бир баркас ве "Аракс" диен кичеңрәк гәми болуп, гайыклары уланмага мүмкинчилик болмадык гүнлерде олар гәми дуралгасы билен улулы-кичили гәмилериң арасында гатнаярды хем-де почтаны ве ёлагчылары гатнадярды.

Илки башда түркменлериң гайыкларының бөкденчсиз бармагы үчин йөрите гәми дуралгасыны гурмага гиришилди, шейле дуралга якып-яндырып барян Гүнүң йити шөхлелери астында ир эртирден гүн яшынча гушаклыгына ченли сувуң ичине дуруп, аркасы билен йүк дашамага мәжбур болян солдатлары шу эзъетден чалтрак дындармак үчин зерурды ве шонуң үчин бу иш чалт депгинлер билен илерлейәрди. Кенарда, Чекишлериң өзүнде болса дүрли сөвдагәрлериң йыкмыйыкылма гуралан дүкан-кепбелери гөрнүп башлады; тиз вагтдан беркитмәниң сөвдагәрлер орнашан бөлеги эп-эсли гиңәп, үч саны көче пейда болды. Гошун бөлүмлери гелдигиче Чекишлериң өзи-де барха гиңейәрди. Хайсыдыр бир харбы бөлүм гелип дүшер велин, хут дүйн хем чәгеден ве балыкгулагындан башга затда гөзүң эгленмейән ерде биргиден чадырлар, гара өйлер ерден чыкан ялы болар, тәзе көче я-да өврүм дөрәр. Экспедицион отрядың дүзүмине гошулмага ниетленен әхли гошунлар гелип жемлененден соң Чекишлериң серхетлери хас-да гиңәп, ол деңзиң кенарында тас үч верста аралыга узады. Беркидилен лагериң ичинден зоввам гечйән, кенар билен угурдаш көче бейлекилере гараныңда хас гиңрәкди ве адамлар вәшилик эдип, оңа Ахалтеке проспекти дийип ат гоюпды.

Өзара гүррүңлерде лагерь, беркитме, хатда шәхер дийлип атландырылян Чекишлериң меркезинде штабың гара өйлери ерлешип, оларың сыргыны ёкардан середениңде агзы деңзе тарап эдилип гоюлан нала меңзейәрди, шол налың ортасында болса отрядың командующиси генерал-адъютант Лазаревиң ставкасы ерлешйәрди, онуң арка тарапында гаравул вышкасы болуп, чүр депесинде рус милли байдагы пасырдаярды, байдагың дикежиниң янындакы мейданчада болса солдатлар гижегүндиз нызамда дурярды. Демиргазык тарапда казакларың, атлы артиллерияның ве драгунларың лагери гуралып, онуң ортасында атлы гошунаң баштутанларының гара өйи сайланып дурярды, штабың арка тарапында болса пыяда гошунларың бир бөлеги месген тутупды. Гүнортада, деңзе голайрак ерде Чекишлериң сөвдагәрлер ве сенеткәрлер бөлеги болуп, ол кичеңрәк агач жайжагазлардан, пайтунларың үстүнде гурналан сүмелгелерден ве гара өйлерден ыбаратды; шол кепбе-

дир-сүмелгелер билен штабың арасында болса гәми дуралгасындан башланып, тә складлара ченли узап ятан ёл гечйәрди. Сөвдагәрлериң ве сенеткәрлериң җайлары ики көчәниң ве кенар якасының угрунда ерлешйәрди, оларың икиси төверегиндәкилерден үзүл-кесил тапавутланярды: оларың бири янында хатда кичеңрәк биллиард отагы бар болан ресторан йөредйән эрмени Оганесиң җайыды, бейлекиси болса гөвүн ислән задыңы, эсасан болса делҗе ныгматлары ве ичгилери сатян, Кузмич диен ат билен таналян сөвдагәр Даниловың өйүди. Чекишлериң кенаряка көчесинде болса шу ериң Борели, мадмуазель Паулина Лаллиҗоның ресторани гапысыны ачыпды; җуванлыгы бирейййәм совлан, йөне өзүне дийсең гөвни етйән шол алчак француз зенаны чем гелене гаш какыпгөз ойнадярды ве хелейбазлары соган соян ялы сойярды. Беркитмәниң сөвдагәрлер бөлегиниң аңырсында азык магазинлери ве интендант складлары гурлыпды, арка тарапында болса пыяда гошунларың ве текерли улаглар бөлүминиң лагери дурярды.

Чекишлерде нырхлар-өрән гыммат болса-да сөвда җуда гызгалаңлы гечйәрди, шейле хем гереклән уссаңы тапмак болярды: тикинчи-де, сагатчы-да, бирнәче хепделик гелйән фотосуратчы-да, хатда ювелир-де хызматыңа тайярды. Бизиң өзболушлы Борелимиз (Паулина), өз Палкинимиз (Оганес) барды, шол эрмени бир пай нахар үчин бары-ёгы 30 көпүк алярды; азык сатян магазинлериң йөнекейрәклери-де барды, оларың төверегинде солдатлар хемише хүмер баглаярды; базарда болса йөриш вагтында герек болуп биләйҗек затлардан исләниңи сатын алып болярды. Сөвдагәрлериң көпүси эрмениди, руслар көп дәлди, эрменилер-де, руслар-да чалт кисесини галңадярды ве сөвда-сатык ишлериниң геримини гиңелдийәрди. Махал-махал болса Чекишлерден 16 верста гүнортада ерлешйән хем-де илаты җапарбай түркменлеринден болан Эсенгулы обасындан адамлар гелйәрди, халы, палас, гавун, чөрек, лаваш ве дүе чалыны сатярды. Сөвдагәрлериң хөдүрлейән харытларының арасында сельтер сувуна ве газесь лимонадына хас көп ислег билдирилйәрди; олара хырыдар боланлар өрән көпди, себәби хованың ыссылыгы хем-де уланылян агыз сувуның ёгынлыгы зерарлы адамлар тешнелигини

БИБЛИОТЕКА
средней школы № 11
Карабекаульского района
Чарджоуской обл. ТССР
№ 9

гандырып билмейәрди. Лимонаддан ве сельтер сувундан бошан чүйшелери лагериң ичинде әхли ерде гөрмек болярды; солдатларымыз болса ягдайдан пейдаланып, шол чүйшелерден булгур ясанярды.

Чекишлериң ерлешен ери жуда пес болуп, гүйчли тупанлар вагтында деңизден ел өвсенде гиң мейданың сувуң астында галян халатлары сейрек болмаярды. Мысал үчин, шу ерде көпден бәри яшаянларың гүррүң бермегине гөрә, 1855-нжи йылда улы жошгун болуп, 17 верста узаклыкда төвереги сув басыпдыр. Бизиң отрядымызың багтына экспедицияның бүтин довамында диңе 7-нжи июнда ики гезек дашгын болуп, лагериң бир бөлегини аз вагтлап сув басды. Илкинжи дашгын хеммелер үчин дуйдансыз, гиҗәниң бир вагты, лагерде адамлар агыр ука гиден махалы башланды. Шонда улы башагайлык гопуп, атлы гошуның лагеринде хас-да улы довул-галмагал дөреди, шол ерде атлар йүпүни үзүп, чар яна даргады, өңүнден чыкан зады йыкып-юмурды.

Чекишлерде ве онуң төверегинде топрак балыкгулагы күлкеси билен гарышык иридәне чәгеден ыбаратды, кә ерде өрән гиң шорлар габат гелйәр. Төверекде хайсы угра назар салсаң-да, от-чөп гарасыны гөрҗек гүманың ёк ве бу ягдай шейле шертлере илкинжи гезек габат гелйән адама жуда агыр тәсир эдйәр; дегре-дашың бирсыдыргын мелемтил-сары өвүшгин атып дурмагы кеҗебәңи дарыкдыряр. Чекишлериң төвереги хут шонуң ялы - гөзүң эгленерлик хич зат ёк - бир тарапың гөгүмтил-яшыл деңиз, бейлеки тарапың болса гиден бир чөл-бееван. Акдепе дийлип ат гойлан еке-тәк белентлик беркитмеден 12 вёрстадады, ол хекли жисимлерден эмеле гелен, ерден эп-эсли сайланян (300 фут) байыр болуп, өзи-де Руссия билен Эйраның арасындакы серхет белгиси хасапланяр.

II БАП

Гошунларың ве экспедиция үчин әхли зерур затларың хаял дашалмагы. - Отрядың дүзүми. - Генерал-адъютант Лазаревиң ве "Гызыл хажың" отрядының Чекишлере гелмеги. - Авангардың ураламагы - Этрек дерясыны көне акабасына совмак сынанышыгы. - Отрядың баштутанының складлары гурмак ве гош-голам кервенини дүзмек барадакы аладалары. - Ат гошулян демир ёл. - Дүелериң сатын алынмагы; хилегәрчиликлер. - Полковник Навроцкий билен болан вака. - Дүелериң айма-ай кирейине алынмагы. - Гош-голам үчин текерли улаглар. - Мейдан почтасы; онуң бөлүмлери ве ишлейши. - Түркмен почтальонлар.

Мениң ёкарда эййәм айдып гечишим ялы, апрель айында гошунлар ве экспедиция үчин зерур затлар дашалып башланыпды. Шу максат үчин хөкүмет "Кавказ и Меркурий" җемгыети билен шертнама баглашды хем-де шол җемгыет өзүниң каспи кенар якасындакы юртларың арасында гыссаглы рейслери ерине етирйән гәмилеринден башга әхли гәмилерини хөкүметиң ыгтыярына берди, хатда яңы ады гөркезилен гәмилер-де йүклери ве гошун бөлүмлерини гетирмек үчин кәте уланылярды. Чекишлерде йүклери дүшүрмек үчин аматлы шертлериң болмазлыгы себәпли иш өрән бөкделйәрди ве хөкүметиң көп серишделери нетиҗесиз харчланярды, себәби гәмилериң йүки дүшүрилмән дуранлыгы үчин төлеги ве шуңа меңзеш төлеглери төлемели болярды; галыберсе-де, йөришиң башланмалы пурсаты ыза чекилйәрди, онуң хачан башланҗакдыгыны айдып болмаярды. Петербургда хеммелериң экспедицион отряд Чекишлерден эййәм ургандыр дийип чак эдйән махалы дегишли гошунлары шол ере дашамак-да тамамланманды. Элбетде, мунуң шейле боланлыгы үчин хич кими гүнәкәрләп болҗак дәлди, Чүнки гошунларың ве экспедиция үчин зерур болан әхли затларың хаял дашалмагының эсасы себәби шу максат үчин уланып болҗак гәмилериң санының азлыгындады. Гараз, генерал Лазаревиң әхли гуҗурлы тагаллаларына гарамаздан, иш илерлемейәрди ве Ахалтеке экспедицион отрядының дүзүмине белленилен гошунлар диңе июнь айының ахырында Чекишлерде җемленилди. Озал Орта Азия тарап йөриш гечирен рус отрядларының мөчберине гаранында бизиң отрядымыз

гөрәймәге, өрән улы ялыды, онуң дүзүминде пыяда гошун батальонларының 16-сы (парахатчылык дөвүрдәки мөчберлерде), атлы гошундан 1800 атлы ве 2 эскадрон, 26 топ, ракеты батареясы ве сапёрлар ротасы барды. Кавказдакы гахрыманчылыклы гошунларың иң сайлама бөлүмлери, ягны Лейб-Эриван полкы, гренадерлериң грузин полкы, Кабардин, Ширван, Кура, Апшерон, Дагыстан, Ахалцых, Навагинск ве Александропольск полклары өз векиллерини иберипди. Кавказдакы регуляр ве регуляр дәл гошуның, Терек ве Кубан казакларының йыгындыларының хем векиллери болуп, олар шулардан ыбаратды: драгунларың переяслав полкуның дивизионы, Дагыстан регуляр дәл атлылар полкуның 600 атлысы, Волга полкуның 2 йүз атлысы, Таман полкуның 4 йүз атлысы, Полтава полкуның 4 йүз атлысы ве казакларың Лабинск полкуның 2 йүз атлысы. Артиллерияның хем үч кысмының, ягны пыяда, атлы ве даг артеллериясының векиллери, шейле хем өрән көп умыт багланылян ракета батареясы-да экспедицион отрядың дүзүмине гошулыпды. Махласы, отряд әхли бабатларда нусга эдинерлик барды. Шунуң ялы үпҗүн отрядың өз үстүне йүкленилен везипәниң хөтдесинден гелип билмеҗекдигине шол вагт хич бир адам ынанып билҗек дәлди, хеммелер бу йөриш вагтында җуда бир эмгенмели болмаз дийип чак эдйәрди; шу отрядың ене-де бирнәче айдан Ахалың ярым ябаны илиниң башлы-баратлы топарларындан этек алты - ең еди болуп ыза чекилмегиниң мүмкиндиги асла ынсан оглуның келлесине гелҗек зат дәлди, шол дөвүрде душмана гөвнүмиз етмейәрди, текелери донуның сыйына чолашып йөрен махлуклар дийип хасап эдйәрдик. Догрудан-да, әхли зат хут шейле болар дийип чак этмәге бизде асла хич хили эсас ёкды. Генерал Лазаревиң теҗрибели серкердедиги хем-де өз укыпдыр-билимлерини иш йүзүнде телим гезек субут эдендиги экспедицияның ровачлык билен тамамланҗакдыгыны кепиллендирйән ялыды ве хеммелер мунуң шейле болҗакдыгына пугта ынанярды.

1-нҗи июль гүни Ахалтеке экспедицион отрядының командующиси генерал-адъютант Ю.Д. Лазарев өз штабы билен Бакувдан уграды ве эртеси гүни Чекишлере гелди. Ене-де бирнәче гүнден болса Гызыл Хаҗың санитар отряды, ягны

Гызыл Хаҗның векили җенап Сараҗев, ики доктор ве 9 санитар бизе гошулды, шол санитар отряд дүрли затларың, дерманларың ве госпитал энҗамларының 500 пута голайыны яны билен алып гелипди. Мундан соң дессине гошун бөлүмлериниң хеммеси әхли зерур затлар, шол санда 12 кроват билен үпҗүн эдилди, мундан башга-да 12-нҗи июнда Чекишлерде Гызыл Хаҗың 200 орунлык бөлүми эййәм ачылыпды, мунуң ыз янындан болса хут шейле бөлүм Чатда кеселхана ачмак үчин шол ере уграды.

Генерал Лазарев отряда геленинден соң гошунларың гөзден гечирилишини тамамлап, авангарды (өндәки топары) хаял этмән ёла угратмак барада карар чыкарды. Шунда эсасы везипе зерур болан ерлерде ёллары текизләп-гиңелтмекден, герек болса Этрек ве Сумбар деряларының кенарларында инишлери гурамакдан, гуйылары газмакдан ве шуңа меңзеш ишлери гечирмекден ыбарат болуп дурярды. Авангардың дүзүмине пыяда гошуның 3 батальоны, атлы гошундан 5 йүз атлы ве даг топларының икиси гошулып, оңа баштутанлык этмәге флигель-адъютант полковник князь Долгорукий белленилди. 6-нҗы июлда авангард Чекишлерден чыкып, Чата тарап уграды. Мунуң ыз янындан отрядың баштутаны атабай түркменлериниң Этрек дерясында бендиң голайында гуран гачысыны юмурмак ве деряның сувуны көне акабасына тарап совмак хакында табшырык берди. Гачының юмрулмагына хөвес билдирйән хем-де мүңе голай адамы көмеге иберен эсенгулыларың ярдам этмеги билен бу иш ерине етирилди, йөне гарашылян нетиҗәни газанмак башартмады, себәби сув көне акабасы билен эп-эсли ере акып, чөкетлиги долдурды, эмма деряның озал гошулян ерине етип билмеди. Мунуң шейле болмагына атабай түркменлериниң Бентден ёкарда райышы енеде бирнәче ерде йыкмагы-да белли бир дереҗеде себәп боландыр дийййәнлер хем ёк дәлди.

Генерал Лазарев эсасан артиллерия ве азык складларының гурулмагы хем-де гош-голамлары дашамак үчин дүелери, катерлери ве атлары сатын алмак хакында алада эдйәрди. Йөне көп ыхлас-тагалла синдириленди гине гарамаздан эййәм илки башдан көп бөкденчиликлер дөреди ве иш узаклашды, отрядымызың биалач гарашмага, Чекишлерде ишсиз отурмага

меҗбур болҗакдыгы эййәм хеммелере әшгәр болды. Бүтин отряды үпҗүн этмек үчин зерур болан азыгың, от-иймлериң ве башга затларың етерлик мукдары топланылан складларың гурулмагына пәсгел берйән себәплериң биринҗиси йүк дашаян деңиз серишделериниң етерлик дәлдигинден, икинҗиси йүклериң хаял дүшүрилйәнлигинден, бу ишиң көп гүйч сарп этмеги талап эдйәнлигинден ве хова шертлерине баглылыгындан хем-де үчүнҗиси гетирилйән азыгың ве от-иймлериң аграмлы бөлегиниң дессине диен ялы сарп эдилип, складлара оларың диңе аз бөлегиниң элтилйәнлигинден ыбаратды. Ёкарда айдып гечишим ялы, йүклериң дүшүрилмегини еңиллешдирмек үчин кенардан деңзе тарап ярым верста чемеси өңе чыкып дуран гәми дуралгасы гурулды, мунуң ыз янындан болса шол дуралганың бурункы бөлегинден интендант складларына ченли рельс чекилди, шейлеликде йүклери дүшүрмек үчин белленилйән солдатларың иши эп- эсли аңсатлашды ве бу иш хас чалтландырылды. Гош-голамлары дашамак үчин улаг җемлемек бабатда хем кынчылык аз болмады: дүелери бир-биринден җуда узакда ерлешйән түркмен обаларындан ве язлакларындан гөзләп тапмалы болды. Эйраның серхединден Мангышлага ченли аралыкда тапып болан дүелер Чекишлере элтилйәрди. Шунуң ялы ягдайда кәте болшы ялы, бизде хем дүе гетирмек барада табшырык берлен адамларың хилегәрчилиге йүз уран халатлары болды; кәбир җенаплар диңе өз киселерини харам пулдан долдурмагың күлкүлүне дүшүп, хасабатда сатын алынды дийлип гөркезилен дүелериң диңе ярсыны Чекишлере гетирйәрди, бейлекилери ёлда харам өлди дийип бахаңалаярды. Гетирен дүелериниң-де көпүси аррыкды, кеселлиди галыберсе-де, яшдыгы я-да гүйчсүздиги себәпли йүк урмага ярамаярды. Йөне шунда генерал Лазарeвиң бу пыссы-пыҗурлыкларың тиз соңуна чыканлыгыны айтмак герек, себәби ол эли эгрилик эден шол җенапларың хас бинамысракларыны Чекишлерден гүм эдип ковды, чекинип-утанып дурмады. Дүелериң хер бири үчин 75-125 манат берилйәрди. Сүрлүп гетирилен дүелериң арасында гөзүңи докундырян, башгасыны күйсетмейән малларың хем боландыгыны адалатың хатырасына айтмалыдырын. Кичеңрәк колонна баш болуп, атабай ве җапарбай

түркменлериниң яйлаларына айланып чыкан полковник Навроцкиниң гетирен дүелери хас-да оңат чыкды.

Шол полковник билен болан бир вака түркменлериң кишиниң хакыны иймеҗекдиги барада шаятлык эдйәрди. Ягны, Навроцкий гезеклериң биринде дүелер үчин 940 күмүш манады артык берендигини диңе Чекишлере гайдып геленинден соң билип галды, йөне хачан ве ниреде ялңышандыгыны хич ядына салып билмейәрди. Ол етмейән әхли пулы өз җубүсинден төлемели болҗакды, эмма ине бирден лагере бир түркмен гелди хем-де дүелер үчин өзүне артык төленилен 940 манады полковниге говшурды.

Отряд үчин дүелери башбитин сатын алмакдан дашары, олар планча айлык кирейине хем алынярды, шейле дүелериң хер бири үчин бир айда 15 манат төленилйәрди, өзи-де хер 6-7 дүйәниң янында бир дүекеш түркмен сакланып, оңа газнаның хасабына азык берилйәрди, шейле хем хер айда 15 манат хак төленилйәрди. Дүекешлериң борҗы маллара идег этмекден ыбаратды. Дүекешлериң улусына кервенбашы дийилйәрди ве олар өз ёлдашларына баш болярды. Эгер отрядың хаҗатлары үчин кирейине алнан дүе бир себәп зерарлы өләйсе, онуң эесине шолбада 100 манат пул төленилйәрди. Дүе эелериниң кәбири шундан пейдаланып, дүрли хилелере йүз урярды. Олар гиҗе бир я-да ики дүйәни өрүден ассырынлык билен алып гидйәрди, бир ерде гизлейәрди, ир билен болса улаг бөлүминиң янына йүзүни саллап барярды, дүйәмиз өлендир дийип ялан сөзлейәрди ве пулы кисесине урярды. Йөнс бу мекирлиги башлычының тиз вагтдан үсти ачылды ве дүе җанавериң хакыкатда хем өлендигини субут этмегиң үйтгешик бир усулы ойланып тапылды, ягны инди дүеси өлен түркмен онуң гуйругыны дүйбүнден кесип, оны штаба гетирип гөркезмелиди. Шейлеликде дүе гуйругы хем ресми делиле өврүлди. Эмма тиз вагтдан шейле делиллик гуйрукларың җуда көп гетирилйәндиги дегишли адамларың үнсүни чекди, өзи-де илки башда сатын алнан дүелер билен бирмеңзеш шертлерде сакланса-да, кирейине алнан дүелериң арасында өлүм-йитимиң хас көп болмагы иңкисе гойярды. Йүзлүк пуллар болса түркменлериң кисесине шол гидип отырды, гидип отырды. Мунуң хут шейле эдилйәндиги бир гүн төтән мәлим болды ве

гөрлүп отурылса, дүелер асла өлмейән экен, мекирҗе чарвалар дири җанаверлериң гуйругыны чапып, оны делил хөкмүнде гөркезип, пул барыны алып йөрүпдир. Дүе эелериниң кәбири җогапкәрчилиге чекилмегинден горкуп, өз дүелерине дегмейәрди, Эсенгула гидип, дүе гуйрукларыны шол ерде сатын алярды, өзи-де эп-эсли пул төләп алярды, шунда гуйрукларың нәме герек боланлыгыны, элбетде, айтмаярды. Маңа гүррүң беришлерине гөрә, эсенгулылар шол гуйрукларың өзлеринден нәме максат билен сатын алыняндыгына хич дүшүнип билмәндир, шейле задың харыт болуп билҗекдиги оларың ятса-турса келлесине гелҗек зат дәлди. Ахырсоңы адамлар руслар дүелериң гуйругындан делҗе тагам биширйәндир, рус серкерделерини азык билен үпҗүн эдйән сөвдагәр эрменилер гуйруклары сатын алмак барада йөрите табшырык берйәндир диен нетиҗә гелипдир. Эмма шол харыдың сатын алынмагының хакыкы себәбини биленлеринден соң болса, гуйругың бахасыны шолбада гымматладыпдыр. Саны 11 мүңе етйән дүелерден башга йүк дашамак үчин улаг хөкмүнде катер хем сатын алныпды. Отрядың потратчысы Карганов текерли улагларың кервенини дүзмеги тамамлады, ол арабаларың 1500-синден ве атларың 1700-синден ыбарат болуп, шунда хер бәш араба бир адам белленилип, ол азык билен үпҗүн эдилйәрди ве оңа бир айда 20 манат хак төленйәрди.

Илки башда отрядда мейдан почтасы ёкды, шу себәпли улы кынчылклар дөрейәрди, чүнки хатыңы ибермек үчин Бакува маграян адамы гөзләп тапмалыды я-да айда ики гезек гелйән почта гәмисиниң гелерине гарашып, хатыңы түркменлериң гайыгында шол гәмә элтип гайтмалыды. Соңра мейдан почтасы дөредилди, өзи-де онуң баш эдарасы Чекишлерде, бөлүмлери болса Чатда, Дүзолумда ве Терсаканда ерлешйәрди. Шол почтаның ишлейши барада айдылса, онда онуң әхли мейдан почталары ялы ишләндигини беллемек герек. Ягны, буйрулан хатлар азда-кәнде тертипли элтилйәрди, йөнекей хатларың болса үчүсинден бири йитирилйәрди, бири элтилйәрди, бири болса оны алмалы адам Чекишлере гайдып гелйәнчә, шол ердәки бөлүмде ятярды. Өзи-де, өзүңе иберилен хаты тапмак үчин ики-үч ящиги долдурып ятан хатлары екеекеден элден гечирмели болярды. Почта арагатнашыгыны ама-

ла ашырмак үчин милиционер түркменлер уланылярды, олар почтаны гайыш сумкаларда дашаярды, шунда өзлериниң аҗайып ве чыдамлы атларында бир гиҗе-гүндизде 80-100 верста ёл гечйәрди. Почтаның вагтында элтиленлиги үчин милиционерлере озал белленилен хакдан дашары эп-эсли сылаг пулы берилйәрди, мениң эшидишиме гөрә, олара 100 манат берлипдир, йөне шу маглуматың такыклыгына, ынамдарлыгына гүвә гечип билҗек дәл. Почтальонларың әхлисиниң өз борчларыны ак йүрекли берҗай эдендигини адалатың хатырасына беллемек герек. Йөришиң бүтин довамында диңе бир гезек почтальон гуя гачан ялы сумат болды. Ол сумкасыны ёлда ташлап, өзи текелериң тарапына гечипди. Казаклар шол сумканың үстүнден барып, оны элтилмели ерине говшурыпдыр. Бизиң почтальонларымызың почтаны гатнадян махалы өлүм ховпуна сезевар болян халатлары сейрек дәлди, себәби кәбир ерлерде, даг ёлларында текелер букулары гураярды хем-де ёлагчыларың үстүне дуйдансыз чозярды. Шейле чозушлар вагтында гошуның авангард топарының болян ерине барян совдагәрлериң бирнәчеси өлдүрилипди ве Терсакандан Хоҗагала барян почта таланыпды.

III БАП

Отряддакы кеселчилик. - Кеселлериң дөремегиниң себәплери. - Гуюлар, олардакы сувуң хили. - Җөвза. - Чекишлериң кесели - сиңек. - Лагерде дурмушың йүрекгысгынчлыгы. - Текелер хакында илкинҗи хабарлар. - Офицерлериң ат чапышыгы. - Ураамага тайярлык гөрлүши. - Генерал Лазаревиң нәхошламагы. - Пыяда гошуның ярагы, гош-голамы ве граф Борхуң колоннасының уграмагы, шол колоннаның дүзүми. - Атлы гошуның ярагы, гош-голамы. - Адамларың дүелери пейдаланмагы башармазлыгы. - Йөриш вагтында шол җанаверлериң ягдайы.

Гошунлар Чекишлере геленинден соң тиз вагтдан кеселчилик башланды, нәсагларың саны гүнсайын көпелйәрди. Кеселлериң икиси, ягны гөзагыры ве көпленч халатда дизентерия кеселине язян ичгечме

отрядда адамлара көп хупбат берди. Шол кеселлериң икисиниң-де дөремегине ерли шертлер себәп болярды. Гөз кеселиниң яйрамагына гүнорта-гүндогардан шемал өвсенде асман-земин аралыгыны гаплап алян тозан себәп болярды, чүнки хер бир зерреси балыкгулагының овунтыкларындан ыбарат болан шол тозандан чадырларың ве гара өйлериң ичинде хем гизленип болмаярды. Кеселлериң икинҗисиниң дөремегине болса сувуң ёгынлыгы себәп болярды. Чекишлериң өзүнде, шейле хем онуң голай-голтум төверегинде экспедицион отряды сув билен үпҗүн эдип билҗек гуйы ёкды, эмма кенарың голайында бир аршын, кенардан узагракда болса ики аршын чуңлукда чукур газсаң, агыз сувы хөкмүнде өрән ярамлы сув алып болярды, онуң тагамы Бакувдакы сувуң тагамындан-да говуды. Йөне шейле гуюларың сувы гиҗе-гүндизден соң ёгнаярды, үч гүнден болса асла садырланярды, адамың саглыгы үчин зыянлы болярды. Эмма хатда улы башлыкларың хер гүн тәзе гуйы газмак барада телим буйрук чыкарандыгына гарамаздан, солдатлар алты, хатда еди гүн мундан озал газылан гуюларың-да сувуны ичйәрди, гөзегчилик хас пугтарак ерлерде хем гуюлар азындан үч гүн уланылярды. Олар отлы найзалары ичинден парран гечйән Гүнүң ашагында гуйы газаныңдан ёгынрак, хатда ысланан сувы ичип оңаныны кем гөрмейәрди. Солдатларың чиг сув ичмегини азалтмак ве шейлеликде кеселчилигиң өңүни алмак максады билен олара етерлик мукдарда чай ве гант берилйәрди хем-де чай сувуны ислән вагты гайнатмага ыгтыяр берлипди. Хайп, шол ыгтыярлары долы уланмага мүмкинчилик ёкды, себәби одун өрән чәкли берилйәрди, шондан башга янгыч тапмага болса хич хили мүмкинчилик ёкды. Гүнлерден бир гүн шейле вака болды, ягны отрядда одуның етмезчилиги, Бакувдан болса онуң вагтында гетирилмәнлиги себәпли әхли гошун он гүнүң довамында гызгын нахар иймәге зар болды. Шейле ягдайың солдатларың саглыгына нәхили зыян етирендиги барада гүррүң бермегиң зерурлыгы ёк болса герек.

Томус айларының икисиниң довамында отрядда яшайыш чекип-чыдардан агыр болды. Реомюрың шкаласы боюнча 44 градуса етйән ыссы, тозан, сувуң шорлугы бир тарапдан, йүрек гысдырыҗы бикәрлик, төверекде болян затлардан хабарсыз-

лык бейлеки тарапдан эзъет барыны берйәрди. Мундан башгада Чскишлериң гутулгысыз беласы болан сиңеклер халыс алып ятды. Бизар-петеңиңи чыкарян шол мөжежиклериң нәхили иризйәндигине ве хатда хас гиң хем-де чыдамлы адамы бабабайламага межбур эдип билжекдигине долы гөз етирмек үчин Чекишлерде болуп гөрмек, өзи-де хут июль айында шол ерде яшап гөрмек герек. Хич ким ве хич ерде олардан гизленип билмейәрди, олар адамлара-да, хайванлара-да гүн бермейәрди. Бир стакан чай ичйәнчәң , онуң ичине он-йигрими сиңек гачярды. Бир элиң билен чөреги агзыңа голайладаңда, бейлеки элиң билен сиңеклерден горанмалы болярды, чорба овуртланыңда сересап болмасаң , бәш-үч сиңеги ювутмагың ахмалды; эгер офицер нахарыны үйтгетмекчи, гүнортан котлетжик иймекчи болса, онда онуң хызматкәри шол тагамы агшам, мазалы гүн яшанындан соң биширмели болярды. Гараз, даң атанындан тә гүн яшянча сиңеклер бизе сәхелче-де рахатлык бермейәрди, агзыңа-бурнуңа гирәйжек болярды ве шонуң үчин горана-горана элимиз гураярды. Элбетде, бизиң арамызда сиңкелер билен ахырсоңы өвренишен ве олара бармысың-да диймейәнлер хем ёк дәлди, йөне шол бир вагтда кәбир адамлар үчин сиңек беласы довзах гүзабы ялы агыр дегйәрди. Шейле адамлар узак гүнүң довамында йүз-гөзүне хаса сарап, кроватда ятярды, диңе кәте сөгүнип, еринден бөкүп турярды ве хызматкәрини көмеге чагырып, сиңеклери чадырдан ковуп чукармага дырышярды. Йөне оларың шейле тагалларының бары бидерекди, себәби 10 минут гечип-гечмәнкә чадырың ичи ене-де сиңекден долярды. Солдатларың болса көпүси сиңек бардыр хем өйтмейәрди. Лагере гелен гүнүмиң эртеси ат ятакларының арасында айланып йөркәм гүнорта нахарыны эдинип отуран драгунларың янына барамда гөрен затларымы хич хачан унудып билмерин.

- Йигитлер, нош болсун!

- Көп саг болуң! Гелиң, баяр, бизиң солдат чорбамыздан дадып гөрүң. Элбетде, өвренишен задыңыз дәлдир, гараз, өзүңизе песлик билмесеңиз, гелиң нахар башына! - диййип, оларың бири агач чемчесини кителиниң сыйы билен сүпүрип, оны маңа узатды.

Онуң гапдалында отуран болса:

- Айбы ёк, дадып гөрүң, чорба оңат, лөдерелиҗе-де болупдыр. - дийип, ёлдашының сөзүниң үстүне гошды.

Мен чоммалып отурдым. Чорбаның "лөдереси" догрудан-да етикди. Газанҗыгың ичиндәки чорбаның йүзүнде бирнәче яг тегмили, соган бөлеклериниң арасында болса сухары овунтыклары, шейле хем он-йигрими сиңек гөрүнйәрди. Элиме чемче алып, оны чорба тарап узатдым, өзи-де ичине сиңек дүшүрмеҗек болуп, чемини агтарянчам, мениң табакдашларымың хер бири бәш-алты чемче овуртламага етишди.

Гапдалымда отуран солдатың чемчесинде сухары бөлеклериниң арасында бир задың гаралып ятандыгыны гөрүп:

- Дуравери, чемчәңде сиңек бар! - дийип гыгырынымы ве онуң элине япышанымы дуйман галыпдырын.

Солдатлар гүлүшди, элинден тутан драгуным болса чемчедәки лукмасыны овуртлады, додагыны шапбылдадып гойберди-де дишини сыртардып, өз-өзи билен гүрлешйән эхенде шейле дийди:

- Дандап отурмак болмаяр, баяр, себәби юрт шейле, сиңек ийдириҗи юртда бу.

Солдатларың топарларының , эхтимал, эхлисинде хер гүн гайталанып айдыляндыгына гарамаздан, бу сөзлер шу гезек хем шовхунлы гүлки дөретди, ол совуланындан соң болса солдатдарың бири маңа өвүт бериҗи эхенде дүшүндирди:

- Билер болсаңыз, баяр, эгер хер гезек чемчәңе дүшен сиңеги чыкарҗак болуп гүйменсең, онда сен шол пишә гүйменип вагтыңы йитирйәнчәң ине шулар, - ол элини айлап, отуранлары гөркезди, - эхли чорбаны ичип түкедерлер, онсоң ымсынып галмалы боларсың .

Бу делил билен ылалашман болҗак дәлди, онда-да солдатларың йүрегиниң буланмаянлыгы мени гең галдырды. Эйсемде болса, соңра өзүмем бирлән-икилән сиңек ювудандырын, муңа шек-шүбхе ёк, себәби Чекишлерде нәче горансаң-да, сиңекден аман гутулҗак гүманың ёк.

Вагт дийсең хаял ве шол бир терзде гечйәрди, бирсыдыргын яшайыш йүреге дүшди ве хеммелер йөришиң башланмагына сабырсызлык билен гарашярды. Эмма гүнлер, хепделер гечип, айлар айланярды, отрядың болса шол гош басып ятышыды, онуң асла хачан гозганҗакдыгы-да белли дәлди. Штаб офи-

нерлеринден бири гөзе гөрүнәйдиги дессине даш-төвереги адамлардан хүмер болярды, оңа: - Ери, нәме тәзелик бар? Хачан ураярыс? Тиз гидилҗекми? - дийип, совал бары берилйәрди, йөне шол бир "белли зат ёк" диен сөзлерден башга хич хили җогап эшидип болмаярды. Хеммелер диңе бир зады, ол хем генерал Лазаревиң:

- Тә солдатларың ач-хор болмаҗакдыгына гөзүм етйәнчә, йөрише украмарын! - дийип, хер гүн диен ялы шол бир депен ерини депип дурандыгыны билйәрди.

Чекишлерде адамлар ир сагат 5-де өрйәрди; бүтин лагерь дессине херекете гелип, хер ким өз иши билен болярды, йөне бу шовхун узага чекмейәрди. Солдатлар өз борчларыны ерине етирйәрди, өзүне чай сувы гайнадынярды, башга герек-ярагына середйәрди. Эли бошларың әхлиси деңзе сува дүшүнмәге уграярды, өзи-де аркайын чүмүп чыкар ялы ере бармак үчин кенардан ярым верста дагы узаклашмалы болярды. Гүн ёкары галып, хова гызып башланында әхли җанлы-җемендәниң аягы йыгнанярды: офицерлер өз чадырларында ятярды, солдатлар болса басдырмаларың ашагында көлегелейәрди ве җуда бир зерурлык болаймаса, хич ким гара бермейәрди. Йөне ховур говшап, деңиз тарапдан салкынҗак шемал өвсүп башландан җадыгөйиң эмри билен болян ялы, әхли адамлара җан гирйәрди, чар яндан айдым сеслери эшидилип башланярды. Солдатлар от якып, онуң төверегине үйшер, әхли чадырларың ичинде ышык якылар, адамлар бир-бириниң янына отурмага барар, йыгнаклар башланар. Узак гүнүң довамында дилиниң посуны ачып билмедик адамлар гүрләп кейплен чыкар, йүрегиндәкини аян эдер, җөвза-да, сиңек-де, бейлеки кынчылыклар-да унудылар ве хеммелер гиҗәниң бир вагтына ченли шады-хоррам болар.

Чекишлерде бирсыдыргын тукат дурмуш нәхилидир бир тәзе хабарың гелмеги я-да бир ваканың болмагы билен бозулаймаса, оны бозян зат ёкды. Мысал үчин, июнь айының орасында теке оазисинден илкинҗи хабар гелди ве текелериң гүйҗүни бирлешдирип, руслара гайтавул бермекчи болянлыгы хем-де шу максат билен җемленип ве Гөкдепе галасыны беркидип башландыгы мәлим болды. Бу мыш-мышларың яйрамагы көп пелсепелер үчин гепбашы болды. Чекишлерде 7-нҗи ве

11-нжи июнда сув жошгунының боландыгы хакында мен ёкарда айдып гечипдим, шол вакалар хем жуда бир якымлы болмаса-да, иризен бирсыдыргынлыгы бозупды. Почта гэмисиниң гелен гүнлеринде хем шовхун артярды, хер ким доган-гарындашларындан, дост-ярындан хабар алмага тама эдйәрди.

15-нжи июлда офицерлериң арасында ярыш гуралды, шол ат чапышыгыны гечирмек үчин текиз ер сечилип алынды. Шол ярышда яшына, тохумына ве хайсы заводда өсдүрилип етишдирилендигине гарамаздан, эхли атлара гатнашмага ыгтыяр берлендиги, диңе түркмен атларында чапмагың гадаган эдилендиги, элбетде, өз-өзүнден дүшнүклидир. Аралык үч верста белленилди. Эли бошларың хеммеси бу ярыша томаша этмәге гелди, отрядың нобатчыларындан башга эхли офицерлери байдагың янына, генерал Лазаревиң нөкерлери билен дуран ерине йыгнанды. Шол ярышда прапорщик Бекмүрзәев биринжи болуп гелди хем-де 200 манатлык алтын сагады байрак алды.

Ине бир гүн отрядда июль айының ахырында я-да августың илкинжи гүнлериниң биринде йөрише уграмалы диен арзылы хабар яйрады. Тиз вагтдан ол ресми суратда тассыкланылды. Хеммелер ерли-ерден тайярланып башланды, ёла уграмакдан озал гош-голамыны гөзден гечирйәрди. Йөришиң ахырсоңы башланжакдыгы, Чекишлерде 3 ай яшалмагының бидерек дәлдиги ве экспедицияның гойболсун эдилжекдиги хакындакы хабарларың ялан чыкандыгы адамлары өрән бегендирди, йөне шонуң билен бир вагтда Мерве тарап экспедицияның болмажакдыгы ве диңе Ахалтеке оазиси билен чәкленилжекдиги барадакы хабар хем догры болуп чыкды. Аслында, шол гүррүңлере озал хем гулак габардян көп дәлди. Адамлар Чекишлерден бир чыкалың , онсоң ислән ериңизе, хатда ериң аңыр ужуна экитсеңиз-де, биз бар дийәйжек ялыды. Чекишлер хеммелериң гөзүнден дүшди, хеммелер 3 айлап эден "мыхмансөерлиги" үчин оны нәлетлейәрди ве бу ери шейле бир йигренйәрди, хатда бүтин дүнйәде Чекишлерден ярамаз үлке ёкдур дийип пикир эдйәрди.

Мунуң ыз яны билен отрядың шатлыгына гусса гошулды - өзара гүррүңлерде Иван Давидович дийлип ады тутулян генерал Лазаревиң нәхошдыгы, онуң аркасындан чыбаның чыкан-

дыгы хакында хабар яйрады. Ол хеммелери ховсала гойды; элбетде, бу хабара улы әхмиет берйән ёкды, аслында шол кеселчилигиң нәхили гамгын вака алып барҗакдыгы хич киминиң оюна-да гелмейәрди, адамлар ене бирнәче хепде шу ерде отурмалы болаймаса ягшыдыр дийип ховатырланярды. Эмма тукатлык тиз вагтдан совулды хем-де генералың отрядың ики колонна болуп 30-нҗы ве 31-нҗи июлда ёла чыкмагы хакында карар кабул эдендиги, онуң өзүниң хәзирликче Чекишлерде галҗакдыгы, ягдайы бираз говулашан бадына отрядың ызындан етҗекдиги ыглан эдилди.

29-нҗы июнда гошунлар йөрише тайярды. Бир айлык азык ве от-иймлер хем-де дүелер бөлүмлере пайланылыпды.

Пыяда гошуның гош-голамы чөллүк ерде йөриш гечирмәге аматлы эдилипди: солдатларың хер биринде йөнекей гимнастик көйнек, җалбар, агыр әдигиң ерине чевәклер (ашагы гайыш, үсти галың парусинден тикилен аякгап), келлесинде - кече ичликли, гиң гашлы ве еңселикли папак барды; әхли ярагы болса найза дакылан түпеңден ве ок салмак үчин халтаҗык гөрнүшде тикилен торбаҗыкдан ыбаратды; олар ренецлерини яны билен асла алмаярды, шинеллер болса дүелериң үстүне атылыпды. Хер бир солдатың өзи гөтермели еке-тәк ады сув гуймак үчин агач мытарады: оларың хер бирине ики чүйше сув сыгярды, шол болса бир гүнлүк ёла долы етерлик болмалыды. Хер алты солдата бир чадыр ве дүшек хөкмүнде бир палас берлипди; шейле паласлар атлы гошуна берилмеди, шу себәпли адамлар улы бир аматлыкдан махрум болупды, себәби солдатлар хич зат дүшелмедик ерде ятмалы болярды, ерде болса хер дүрли мөр-мөҗеклер дос-долуды.

Генерал Лазаревиң гөркезмесине лайыклыкда, биринҗи колонна 30-нҗы июла гечилйән гиҗе сагат бирде уграмалыды. Онуң дүзүмине пыяда гошуның дөрт батальоны гошулды:

Гренадерлериң Лейб-эриван полкуның батальоны,
Гренадерлериң грузин полкуның батальоны,
Бирлешдирилен атыҗылар батальоны,
Ширван полкуның батальоны,

20-нҗи пыяда артиллерия бригадасының ярым батареясы ве 4 саны даг топы.

Бу колонна онуң Императорлык Алыхезретлериниң пыяда гошун нөкерлериниң баштутаны генерал-майор граф Борхуң баштутанлыгында уграярды.

Шонуң билен бир вагтда атлы гошуның лагеринде хем тайярдык ишлери гечирилйәрди: интендант складларындан азык ве от-ийм алынярды, дүелер бөлүмлериң арасында пайланылярды, адамларың ве атларың эҗизрәклери сечилип алынярды ве шуңа меңзеш чәрелер гечирилйәрди. Адамларың гош-голам билен үпҗүн эдилиши барада айдыланда болса, онуң пыяда гошундакы ялы оңат дәлдигини айтмак герек, ягны адамлара чевәклери бермек гөз өңүнде тутулан болса-да, шейле аякгап олара берилмәнди, икинҗиден, мытараның ерине хер үч адама бир мешик берлипди, олар хем дешик экен, хеммесини артыкмач ве пейдасыз зат хөкмүнде Чекишлерде галдырмалы болды. Солдатлар сув габы хөкмүнде уланмак үчин чүйше алыпды, оларың кәбири чүйшәниң дашына кече тикипди ве шол чүйшелер газна үчин шейле гыммат дүшен мешиклериң орнуна уланмалыды.

Атлы гошун пыяда гошундан бир гүн соң ёла чыкмалыды ...

30-нҗы июлда өйледен башлап чадырлар йыгналды, эхли гошлар йыгналып-чыкалып, дүелере йүкленилди. Гүнүң догмагындан көп озал йөрише тайярлык гөрүп ве дүелере йүк уруп башладык, шунда кәбир кынчылыклар йүзе чыкды, себәби солдатлар бу җаналерлер билен хениз иш салшып гөрмәнди, дүелерден горкярды, олара нәхили эдип йүк урмалыдыгыны билмейәрди. Мунуң себәби хем Чекишлерде шейле узак вагтлап дурландыгына гарамаздан, солдатлары дүелер билен өвренишдирмек, олара йүк урмагы, аслында, олар билен иш салышмагы өвретмек пикириниң хич кимиң келлесине гелмәндигиндедир. Шу себәпли биз дүелериң йүзлерчесини элден гидердик, чүнки җуда гич ойланып башладык. Дүе җанавер болса шейле бир юваш мал, сәхелче идег болса оңяр, чыдамлы, аграс, диңе кәте бозлаймаса, башга эдип билҗек зады ёкды. Онуң шол бозламасы болса өвренишмедик адам үчин элхенч бир сынаг, бүтин йөришиң довамында дүелериң шол сеси билен өвренишибилмән гечдим, догрудан-да, шол бозлайыш бир хили найынҗар, йүрек эндиредиҗи.

Дүелер барада гүррүң ачыландыгы себәпли пурсатдан пейдаланып йөриш вагтында оларың нәхили ягдайда боландыгы барада гүррүң бермекчи, оларың ягдайының җуда гөзгыны боландыгыны беллемекчи болярын. Дүе малы нәче оңңутчыл болса-да, олара эдилен идег шол оңңутчылыгы канагатландырмак үчин-де етерлик дәлди, себәби дүелере асла хич хили идег эдилмейәрди. Ёкары дережели башлыклар бу меселә дице отряддакы дүелериң ярысы, белки, ярысындан-да көпүси өленинден соң үнс берип ве буйрукдыр карар чыкарып башлады, солдатлар болса йөриш вагтында атлары хакында өзлериндеи көп алада эдйәрди, дүелери болса асла мал хасап этмейәрди, олара хич бир дерде ярамаян зат хөкмүнде, хатда, нигренч билен гараярды. Йөриш вагтында отряд дүшләнинде дүелериң дессине йүки яздырыларды, олар бир ере җемленип, голайрак бир отлук ере гойберилер, кәте болса асла от-чөпүң ады хем ёк ерде дүшленилйәрди ве дүе җанаверлер арасса хова билен оңңут этмели болярды. Дүелериң ховудыны сейрек айырярдылар, палаңыны болса асла хич вагт арассаламаярдылар, нетижеде җанаверлериң аркасына яра дүшйәрди. Аркасына яра дүшмедик дүелер ёк диен ялыды. Ине шейле затлары хәли-шинди гөрмели болярды: йүк урлан дүе өзүне махсус болан йөришде эдимләп баряр, дашындан гөрәймәге, ондан сагдын мал ёк ялы, йөне ынха бирден сакга дурар, нәче уруп-сөксең-де асла еринден гозганмаз, йүзүни асмана тутуп, йүрек гайыҗы сеси билен бозлап башлар. Гош-голамчы солдатлар олары урярам, хатда найзасыны-да сүнҗүп гөрйәр, йөне хич зат көмек этмейәр, ахырсоңы нәме болсаң шол бол диййип, оны ёлда ташламакчы болярлар хем-де йүкүни башга дүйә гечирмәге башлаярлар. Ине шонда йүки айрып, ховуды галдыранларында онуң ашагында уллакан яраның , кәте болса бирнәче яраның бардыгыны, шол яраларың гуртлап гидендигини гөрүп галярлар. Дүелериң көпүсиниң өлмегине бизиң хут өзүмиз себәп болупдык.

IV БАП

Князь Витгенштейниң ёлбашчылыгындакы колоннаның уграмагы, онуң дүзүмине гирйән гошун бөлүмлери. - Солдатларың айдымлары. - Илкинҗи мензил. - Чәгелик - Артезиан гуюсы. - Салгымлар. - Боюнбашы гуюлары; олардакы сувуң хили. - Яндак. - Дәлидепе көли; аҗымтык- турша сув: - Дизентерия кеселиниң йүзе чыкмагы. - Адамлары гүп урмагы. - Гүдролума ченли мензил. - Гүндизки дүшелге. - Дагыстанлыларың лагери. - Баятхаҗы. - Харабалык; оларың тарыхы барада ики роваят. - Яглыолума ченли агыр мензил. - Текеҗиколум. - Чата ченли ёлуң гечилиши.

31-нҗи июлда ир сагат 6-да атлы гошун колоннасы ёла уграмага тайяр болупды хем-де лагериң ерлешйән ерине нызама дүзүлипди; гош-голамлы улаглар мундан бир сагат ир уграпды. Бизиң колоннамызың дүзүмине шу ашакдакылар гирди:

драгунларың Переяслав полкуның 2 экскадроны,

казакларың Полтава полкуның йүз атлысы

ракета батареясы ве

Терек казакларының атлы артиллерия бригадасының ярым батареясы.

Бу отряда баштутанлык этмек Онуң Императорлык Хезретлериниң нөкерлериниң атлы гошунының баштутаны, генерал-майор онуң хезрети князь Витгенштейн-Берлебурга табшырылыпды.

Хеммелер генерал Лазарев бизиң билен хошлашмага гелер дийип умыт этди, эмма шол гүн онуң өзүни дуйшы ярамазлашды ве ол дүшекден турман ятмага меҗбур болды. Ир сагат 7 төвереги князь Витгенштейн отрядың янына гелди; саламлашанындан соң йөрише гидилйәндиги билен гутлады ве гысгача сөз сөзледи. Ене-де сәхелче салымдан: "саг тарапдан взводма-взвод! Грагң" диен буйрук берилди ве биз папакларымызы чыкарып хем-де чокунып, йөрише уградык. "Айдымчылар, өң хатара!" диен буйрукдан соң солдатларың шадыян, сөвешҗең айдымлары яңланып башлады. Драгунлар оңа хөвес билен гошулды.

Шол айдымдан соң башга бири айдылды. Солдатларың Чекишлерде дүзен айдымы адамларың айратын-да гөвнүнден ту-

рупды. Онуң илкинҗи сетирлериниң яңланмагына мәхетдел, айдымчылар ене-де хөвесленди ве бир адам ялы болуп, оны довам этдирди. Йөне аяк астындан булут ялы болуп тозаның гөтерилмеги ве хованың гызып башламагы айдымлары бес этмәге мәҗбур этди.

Биринҗи гүнде 32 верста ёл гечилмелиди хем-де рус гошунлары тарапындан газылан Боюнбашы гуюларының янына гиҗе дүшленилмелиди. Ёл илки башда, 7-8 верстаның довамында күпүрсәп дуран чәгелик ерден гечйәрди, соңра топрак она гөрә гатырак болуп, көп санлы шорлар габат гелйәрди.

Ёла чыканымыздан соң тиз вагтдан Чекишлер гөзден йитди ве биз чөллүк ере гадам урдук. Чар тарапда уч-гыраксыз мейдан яйлып ятырды. Хованың ыссылыгы бизе җуда ёкуш дегйәрди ве солдатлар өзлериниң дашына кече тутулан чүйшелерини гаты бахым бошатдылар; 10 верста аралыгы хем гечип-гечмәнкә хич кимде диен ялы сув галмады хем-де сувсузлыгың эҗирини чекен көп болды. элбетде, соңра солдатлар бу ягдайы сапак эдинди хем-де сувуны реҗели сарп этди. Ёгса илкинҗи мензиллерде 5 верста аралык хем гечилмәнкә солдатларың ярысы сувуны ичип гутарярды. Биз Чекишлерден такмынан 15 верста узаклыкда артезиан гуюсының үстүнден бармага бил баглапдык, гүррүңлере гөрә, ол эййәм тайяр болмалыды; йөне гөрүп отурсак, ишлер хениз тамамланылмандыр. Гепиң гердишине гөрә айтсак, шол ишлер соң хем хич бир нетиҗе бермәнди; ики ерде буравланылды, оларың биринде сува етилмеди, бейлекисинде сув тапылса-да, ол шейле бир сгынды, хатда агыз сувы хөкмүнде асла уланып болҗак дәлди.

- Доганҗыкларым, сув гөрүнйәр! - дийип, солдатларың бири бирден гыгырды.

Хеммелер голтгы берлен ялы болуп силкинди ве онуң гөркезйән тарапына гөзүне аграм салып середип башлады.

- А-хов, гиден бир көл ялы-ла! ... кенарларына-да гамыш битипдир ... - дийишдилер.

Догрудан-да, бир-ики верста өңде кенарында гамыш гөгерен көлүң йүзи айна ялы ловурдап гөрүнди, хатда сувуң йүзүнде балыгың теңңелери ялы өвүшгин хем айыл-сайыл гөрүнйәрди; биз бегенип, өңе тарап үмзүгимизи чалтландырдык. Арман, тиз вагтдан хырчымызы дишлемели болдук: көл

хем, гамыш хем - əхли зат шу чөл-бееванда адатча гөзе гөрүнйəн салгым болуп чыкды. Шейле салгымлар тə дүшелге ерине барылянча солдатларың гөзүне гөрүнди дурды ве хер гезек тəзе салгым гөрненде мундан озал гөрнен затларың хеммесиниң салгым боландыгына, мунуң болса хакыкатда хем көлдүгине төверегиндəкилери ынандырҗак болуп җан эдйəн солдатлар тапылярды. Хер гезек хем адамлар алданярды. Ине, онсоң өйлəн сагат 4-де узакда хакыкы көл ве Боюнбашы гуюлары гөрненде, шол гөрүнйəн затларың салгым дəлдигине ынанан адам тапылмады.

"Ай, ёк, инди алдатдырмарыс! Сениң нəхили көлдүгиңи биз эййəм билйəрис" - дийип, солдатларың кəбири алданмаҗак болярды. Көлүң өз айдышларына гөрə, хакыкыдыгына гөзлери етенден соң болса, келлерини яйкашып, хайран галярды.

Боюнбашы гуюларында сув Чекишлердəкиден хас шор экен, оны ичмек дуран бир гүзапды. Шол сувдан гайнадылан чайы ичер дагы ялы дəлди, оны бокурдагыңдан гечирмек үчин бир стакан чая тутуш бир чемче лимон кислотасыны ве бирнəче бөлек гант атмалы болярды. Хатда шол затлары эдениңде-де шорумтык тагамы басып болмаярды ве адамларың көпүси чай ичмекден асла эл чекмели болды. Эмма шол сув гуйлуп, гоюн этинден биширилен чорбаны, хер ничик-де болса, иймек болярды.

Боюнбашыда ики саны гуйы газылыпды, бири адамлар үчин, бейлекиси маллары сува якмак үчин; көлүң өзүндəки сув болса ичмек үчин асла ярамсызды.

Эртеси гүни ир билен 6 сагат 10 минутда биз ёлумызы довам этдирдик. Төверекде от-чөп гарасы ёк, топрак тоюнсов ве ыссыдан яңа җайрык-җайрык болупдыр. Диңе кə ерде яндак битен мейданлар габат гелйəрди, бу өзболушлы чөл өсүмлиги дүе җанаверлериң еке-тəк иймити дийсең-де болҗак; бу өсүмлигиң бойы пессеҗик, хер дүйби бирнəче балдакдан ыбарат (бейикилиги бир фута голай), шол балдакларда селчең болса-да, учлы тикенлер бар. Чересаплылыгы элден берип, шол өсүмлигиң өсйəн ерлеринден йөрəн солдатлар ве гечен атлар аякларыны яралады, себəби шол өсүмлигиң тикенлери шейле бир гаты ве шейле бир йити, хатда чевəклерден йүзүниң угруна гечйəр. Соң-соңлар, солдатларың аякгабы көнелип,

олар өзлерине дүйэниң я-да гойнуң дерисинден аякгап тикинмели болды, инне шөнда шол өсүмлигиң тикенлери темен ерине уланылыпды.

Ир билен 10 сагат 30 минутде отряд эп-эсли ере яйлып ятан, кенарларыны гамыш басан Дэлидепе көлүне барып етди. Шол көлүң сувы ажыдан-шорды, шонуң үчин агыз сувы хөкмүнде уланмага ярамаярды; кенарың угрунда газылан кичирэк гуюларда болса сув халыс садыр экен. Бу ягдай себэпли солдатларың сувсап, шол садыр сувы ичмезлиги үчин, гуюларың янында шолбада гаравул гоюлды ве тэзе гуюлары газмак үчин топар белленилди. Йөне газылан гуюларың хем сувы ажамтык-шор чыкды, көлүң сувуна гаранында ганымадрак болса-да, тагамы зерарлы агзыңа алар ялы дэлди. Шуңа гарамаздан, тешнелик өз эмрини йөредйэрди ве дишимизи гысып, шол сувы уланмалы болдук. Бизиң шол гүн ичен чорбамызың ве чайымызың тагамыны сөз билен беян эдер ялы дэл, онда-да этжек алажың ёк, ичмели болдук. Догры, чайы жуда гызгынлыгына агзыңы-дилиңи биширип барярка ичсең болжакды, себэби córанында ол шейле бир йүрек буландырыжы болярды, хатда сувсузлык көсесе-де екеже овурт хем ичип болмаярды. Узак гүнүң довамында Реомюрың шкаласы боюнча 40 градуса етйэн жөвза якып-яндырып барярды, чөп башы гымылдамаярды, шейлеликде хеммелер диен ялы геймлерини чыкарып, чадырларда ятырды. Дэлидепе көлүниң "ажайып" сувы тиз вагтдан билдирип башлады - шол гүнүң агшамы отряддакы адамларың хеммесиниң диен ялы ичи гечди, солдатларың кәбиринде болса дизентерия башлапды.

Йөришиң шол ики гүнүниң довамында биз атларың 5-сини гидердик ве бир солдаты гүн урды. Отрядың ызына дүшүп гелйэн ики саны гара ит хем шейле тэлес учрады; реңкиниң гаралыгы оларың башына етди.

Соңраки гүнүң (2-нжи август) сэхери билен отряд Дэлидепеден уграды ве ене-де текиз хем-де от-чөпсүз чөлде ёлуң танапыны күлтерлэп башлады. Тиз вагтдан башланан ыссы чекип-чыдардан агырды, гүнүң шөхлелери ичиңден парран гечйэн ялыды; гош-голама, хатда эдиклере-де элиңи дегирер ялы дэлди, олар көз ялы гызыпды. Сэхелче херекет этсең , шагга дер гелйэрди, кителден башлап ички геймле-

риңе ченли әхли эгин-эшигиң өл-сув болярды, йөне салым гечип-гечмәнкә дестине гураярды. Тиз вагтдан асман-земиниң тапышян еринде Этрек дерясының аңыр тарапында узаян Парс (Хорасан) дагларының белент башлары гөрүнди, дагларың судуры кем-кемден айыл-сайыл болуп, бир сагат геченден соң оларың бейиклигини-песлигини сайгармак болярды. Ёл гечилдигиче яндаклы ерлер ве пессеҗик гырымсылар хас йыгы-йыгыдан габат гелип, оларың битгинли гөгерйән ерлери көпелипди, ине бирден төверекдәки чалымтыл-сары чөлден үзүл-кесил тапавутланып, агачлар, дүртүлип чыкан от гөзүмизе каклышды. Ир сагат 11-де биз Этрек дерясының кенарында Гүдролум диен ерде дүшледик. Шунда 15,5 верста ёл гечипдик. Шол ерде биз атлы регуляр дәл дагыстан полкуның ики йүз атлысына габат гелдик ве олар бизиң отрядымыза гошулды.

Шу ерде Этрек деряcы инсизди-2 саҗенядан гиң дәл, кенарлары керт, йөне белент дәл, деряның якасында сазак ве гамыш көп гөгерипдир; сувуң бады говшак; гырымсының көплүги зерарлы палчыга меңзеш шол сувы ичип болмаярды. Ичмәге азда-кәнде ярамлы сув алмак үчин кенарың угрунда кичеңрәк чукурлары газмалы, олары сувдан долдурмалы, шол сувуң дурланарына 3 сагат дагы гарашмалы, хатда шейле дурланындан соң хем шол сувда гырымсы азалаянда хем, ол долы дурланып билмейәр ве ичеңде агзыңда гырымсының тагамы билдирип дуряр. Сувы дурламагың еке-тәк усулы өрән йөнекей ве аңсатды, йөне оны пейдаланып билҗеклер аз-азды, себәби шол усул чөллүк ерлере йөрүшлере гатнашанларың хеммесине мәлимдир ве ине шундан ыбаратдыр: сув гуйлан бедрәниң я-да башга бир габың ичине йөнекей зәгиң бир токгасыны гысга вагтлык салмалы ве бедрәниң ичинде хер яна булап, чыкармалы; бир сагатдан сув дуп-дуры боляр, лай ве гырымсы болса бедрәниң дүйбүне чөкйәр; хич бир сүзгүч сувы шейле арассалап билйән дәлдир. Гынансак-да, диңе хас теҗрибели ве әтиячлы адамларың бирнәчесиниң янында зәк тапылды.

Гүдролумда биз рус адамының илкинҗи губурына габат гелдик, онда граф Борхуң колоннасындакы батальонларың бириңден пыяда гошун солдатыны җайлапдырлар; шол губурың

габат гелмеги билен хеммелери агыр ве тукат пикирлер гаплап алды; белки, индики дүшелгеде я-да өңүмизде яйлып ятан чөлүң бир ерлеринде, хатда душманың юрдуна етип билмән, мениң хем дизентерия я-да гүнүң урмагы себәпли җан бермегим мүмкин ахырын диен пикир хер бир адамың келлесинде ислесе-ислемесе дөрейәрди.

Эртирки гүни хем дүшелгеде гечирмек белленилипди, себәби гечилен мензиллерде адамлар ве маллар кемсиз ядапды. Пурсатдан пейдаланып, мен лагериң төверек-дашына айланып чыкдым ве дагыстанлыларың дүшелгесине барып гөрдүм. Ол дийсең өзболушлыды: ортасында ики хатар эдилип атлар даңылыпды, ат ятагының ики тарапында болса өрән әберлик билен ве пугта гуралан бир хем-де ики гат теләрлер барды; хова ыссы боланда дагыстанлылар шол теләриң ашагына гирип, гүнүң гызгын шөхлелеринден пеналанярды, гиҗе болса онуң ёкарсына чыкып ятярды, шейлеликде бу җелегайда сапардан көп болан ичянларың , атайрыларың , мөйлериң , кыркаякларың , йыланларың ве шуңа меңзешлериң нешдерлеринден горанярды. Чадырларың ерине гурлан шол теләрлериң хатарлары, олардакы адамларың уйлукдыр-телпеклери, хыйрсыз йүзлери, аслында дагыстанлыларың тутуш дүшелгеси рус гошунына махсус болан сыпатлардан шейле бир тапавутланярды, хатда Түркийәниң күнҗеклериниң бириниден шу ере гөчүрилип гетирилен башыбозукларың дүшелгесине хас көп чалым эдйәрди. Дагыстанлыларың өзи бир дегенек халк! Руссияда шейле полкуң хатда барлыгыны билйән адам хем аздыр. Кавказда болса олар ат чапмакда ве батырлыкда улы шан-шөхрата эе болупды, догрудан-да шол полк Дагыстаның сайлама ве эдермен җигитлеринден дүзүлипди. Оларың хеммеси гуллукда мейлетин дуряр ве парахат дөврүде оларың хер бирине айда күмүш пулдан 10 манат хак төленилйәр, олар атыны өз хасабына сакламага, өз хасабына гейим ве яраг-эсбап алмага борчлудыр, уруш дөврүнде олара төленилйән хак 15 манада ченли артдырыляр ве мундан башга-да азык хем-де ат үчин от-ийм берилйәр. Йөне лезгилери шу полка имриндирйән зат хак-хешдеги дәл, оларың ватанында, оба-йлаларында йөрише гидип гөрмедиклери сана гошмаярлар, оларың хер бири урушда нәче көп тапавутланса,

хачдыр-медаллары нәче көп алса, юрдунда шонча хорматланылҗакдыгыны ве абрайлы болҗакдыгыны, ислендик гөзелиң онуң билен җуда хөвесли гош бирикдирҗекдигини билйәр. Өзүңи унудып сөвешмегине себәп болян абрайпаразлыгындан башга дагыстанлыларда урша болан хөвеси одукдырян ене-де бир себәп душманың хасабына олҗа алмак мүмкинчилигидир. Аслында болса олар эртесини алада этмейән шахандаз адамлар, мусулманлыгына гарамаздан, габадына гелсе ичгиден ве кейп-сападан асла йүз өврмейәр.

4-нҗи августда ир билен 6 сагат 30 минутда биз йөришимизи довам этдирдик ве Этрек дерясының саг кенарыны сырып, чөл билен йөрәбердик. Гүдролумдан башлап ене-де от-чөпсүз чөллүк башланяр, кә ерде җарлар ве көвлер габат гелйәр, йөне олар отрядың херекет этмеги үчин хич хили пәсгелчилик дөретмеди, себәби авангарддакылар әхли ерде аматлы инишлери ве көтел чыкалгалары гурапдыр. Гүн гүнортадан гечип, сагат 3 боланда биз 18 верста ёл йөрәп, Баятхаҗы дийилйән ере гелип етдик. Өңкүси йыл шу ерде кичеңрәк рус беркитмеси болупды, Этрек дерясының хут кенарында диен ялы дуран бейик чәгесөв байрың үстүнде гурлан шол беркитмәниң сеңңерлери хенизем кә ерде сакланыпдыр; шол беркитме ташланан болса-да, ахалтеке экспедициясының бүтин довамында шол ерде ёлы горамак максады билен пыяда гошуның бир батальоны ве дагыстанлылардан бир йүз атлы болды. Беркитмеден гүнбатарда ики верста узаклыкда бир харабачылык болуп, мен шол харабачылыгың озал нәме боландыгыны дүшүндирйән ики роваят эшидипдим. Шол роваятларың бирине гөрә, бир дөвүрде Түркмен юрдунда Баятхаҗы атлы бир таква адам яшапдыр, ол өз адының күлли Гүндогара мешхур боландыгыны дирикә гөрүп-эшидипдир, оны хеммелер пыгамбер сайыпдыр, өлениңден соң җеседи шу ере гетирилипдир ве оны шу ерде йөрите бина эдилен җайда ере табшырыпдырлар, хут шол ерде хем пыгамбериң губурына сеҗд этмәге гелен халайыгың дога-намаз окамагы үчин кичеңрәк метҗит гурлупдыр. Бейлеки роваят мениң пикиримче, хакыката хас лайык, оңа гөрә, көне дөвүрде бу ерде түркменлериң улы гонамчылыгы болуп, 200 верста төверекде ерлешйән әхли обаларың адамлары өз мерхумларыны шу ере

теторин жайландыр. Түркменлерде дегсин этмек дәбиниң бары себәпли хем-де ере табшырыляның багры ызалы хоссарлары ве дост-ярлары үчин хас көп аматлык дөретмек ве олары артыкмач хосса-алададан дындармак үчин улы гонамчылыкларын эхлисинде диен ялы бир жай гурулярды ве шол жайың эеси, элбетде, музды билен, дегсин этмек үчин биш-дүш ишини өз үстүне аляр; мерхум үчин жай газмак ве соңра губурына гөзегчилик этмек хем онуң үстүне йүкленилйәр. Баятхажы шол адам хем шу гонамчылыкда шонуң ялы жай гуруп, дегсин чәрелерине тайярлык гөрмек хем-де гонамчылыга эсеван болмак билен мешгулланыпдыр. Баятхажы өлениден соң гонамчылыга мерхум элтилмәндиги себәпли онуң гуран жайы ве эсеван болан губурлары вагтың гечмеги билен өңкүлигини йитирипдир, жай харабалыга өврүлипдир, губурлардан болса нам-нышан галмандыр. Роваята гөрә, Баятхажы шол иш билен көп йылларың довамында мешгулланыпдыр ве түркменлериң арасында улы абрая эе болупдыр, шонуң үчин ол өленинден соң шу төвереге онуң ады дакылып, шол ат шу вагта ченли хем сакланып галыпдыр.

Шу ерде бир вагт гурлан жай узынлыгы бәш, ини ики сажене барабар дөртбурч бина болупдыр, онуң үчеги ичине опурылыпдыр. Жайың диварлары кичеңрәк инедөрдүл чиг керпичлерден өрүлипдир, олар оңат сакланыпдыр; отагларың саны үч болуп, гирелгәниң габадындакы кичеңрәк отаг, ахмал, дашкы отаг болуп, шол ерде гелен адамлар аякгабыны чыкарандыр; саг тарапда улурак тегелек отаг болуп, ол, эхтимал, дога окалян ер хөкмүнде уланыландыр, чеп тарапдакы хүтдүжек жайда болса, мениң пикиримче, Баятхажының өзи яшан болмалы. Жайың хар'абаларындан бираз четде бәшден-үчден губурларың судуры айыл-сайыл билдирйәр; хут шол губурларың судуры роваятларың икинжисиниң хакыката лайыкдыгының делили болды.

Ир сагат 3-де (5-нжи августда), Гүнүң догмагындан көп озал бүтин отряд эййәм аяк үстүндеди - 46 версталык мензил гечилмелиди. Атларың йүкүни мүмкин болдугыча еңлетмек үчин солдатларың бөкдерги чемоданларыны, торбаларыны ве бейлеки затларыны гош-голам кервенине табшырмак ве дүелерде ерлешдирмек барада буйрук чыкарылды. Ир сагат

бәш отузда колонна Баятхаҗыдан уграды ве 18 верста ёл гечип, сагат 11-де Этрек дерясында, Яглыолумда дүшледи. 3 сагат дынч аланымызда соң биз ене-де ёл йөредик ве диңе агшам сагат алты отузда Этрек дерясындакы Текеҗиколума бардык, ядавлыкдан яңа эндам-җанымыз сызлап, шол ерде дүшләп, гиҗәмизи гечирдик.

Эртеси гүни ир сагат 9-да ёла чыкдык ве Чат беркитмесине тарап уградык. Ыссының Реомюрың шкаласы боюнча 46 градуса етйәндиги, сәхелче-де шемалың ёкдугы, Гүнүң йөне бир якман, говурып-көйдүрип баряндыгы себәпли узынлыгы 24 верста болан шол мензил җуда кынлык билен гечилди. Төверек довзаха дөнүп, адам пикир этмек, селҗермек укыбыны йитирйәрди, әхли дуйгулары күтелип, ол диңе Гүнүң йити нешдерлериниң ичинден гечйәндигини дуйярды ве даштөверегинде болуп гечйән затлары зордан сайгарярды. Гүнүң урмагы бизиң арамыздан бирнәче адамың өмүр танапының үзүлмегине себәп болды. Өйлән сагат 3-де биз ахырсоңы, Чата барып етдик.

V БАП

Чатдакы беркитме. - "Гызыл Хажың" кеселханасы; ол барада солдатларың арасында яйран ырым. Онда адамларың өлмеги, мунуң себәплери. - Гонамчылык. - Якып - говруп барян ыссы, ол себәпли дөрейән тешнелик. - Овкат. - Хоролум. - Ерли шертлериң үйтгемеги. -Җан Махмыдың мазарының харабалары. - Дүзолумдакы беркитме. Онуң гарнизоны. - Азык-овкадың ве от-иймлериң кабул эдилиши. - Душман хакында хабарлар. - Штабың гелмеги. - Отрядың баштутанының кеселиниң бетерлешмеги хакында хабар. - Бекдепе дагы. - Тозан. - Терсакана ченли ёл.

1878-нжи йылда эсасландырылан Чат беркитмеси Этрек дерясының саг кенарында, Сумбарың оңа гошулян ериниң голайында болуп, ол Этрек дерясының такмынан 40 саженя бейик кенарында, деряның үстүне абынып дуран кичеңрәк мейданчада ерлешйәр. Бейлеки ики тарапдан чуң җарларың бирнәчеси болуп, олар

беркитмәни текизлик тарапындан гораяр. Өзүниң ерлешиши нетиҗесинде Чат беркитмеси хер дүрли чозушлардан өрән ыгтыбарлы горалляр хем-де оны забт эдип эелемек асла мүмкин дәл. Беркитмәниң демиргазык тарапында җарларың хас чуңуның үстүнден көпри гурлуп, ол текизлик билен гатнавы үпҗүн эдйән ёлуң довамы болуп дуряр. Беркитме чадырларың ве гара өйлериң онларчасындан ыбарат болуп, онуң пыяда гошуның батальоныны, дагыстанлыларың бир йүзүсини ве пыяда гошуның артиллериясының взводыны өзүнде җемлән гарнизоны шол чадырларда ве гара өйлерде ерлешипди. Шу беркитме ясландырыландан соң тиз вагтдан шол ерде гурлан кичеңрәк бутхана бу ерде агачдан гурлан еке-тәк җайды. Мундан башга-да беркитмеде интендант ве азык складлары, атриллерия парки ве дүканларың 12-э голайы болуп, оларда хер дүрли затлар өрән ёкары баха билен сатылярды. Чатдан гүнорта-гүнбатарда, ярым верста узаклыкда "Гызыл хаҗың" 200 орунлык кеселханасы болуп, шол орунларың ярысында дизентерия, цинга (авангардың солдатларындан), ысытма ве шуңа меңзеш кеселлере учран адамлар ерлешдирилипди. Шол ериң гошунларың арасындаягшылыкда ятланылмандыгы барада айтмак герек; солдатлар ол барада гүррүң эденлеринде бир хили үйшенйәрди, оңа бир дүшеңсоң , саг-аман чыкҗак гүманың ёк диййип ынамлы айдярды; шунда солдатларың пикирине гөрә, шол кеселханада адамларың гутулмазлыгына, аманадыны табшырмагына докторларың эмелсизлиги я-да харсаллыгы дәл-де, шол кеселхананың ерлешен ериниң арасса дәлдиги себәп болярмыш; шол ере дүшдүгиң , бесмиш, хич хили докторлар көмек этмейәрмиш, шол ере элтилдиңми, диймек саналгың гутарыпдыр. Ерли гарнизоның , арасында йөргүнли болан бу ырым дессине бизиң отрядымызың адамларының арасына хем яйрады. Хут шол беркитмә баран гүнүмизиң агшамсы, шамлык нахар вагтында мен шейле гүррүңиң шаяды болдум:

- Эшидйәңизми, огланлар, шу ерде кеселлемекчи болаймаң! - диййип, унтер офицерлериң бири гатырганып айтды.

- Хә? Нәме үчин? - диййип, чар яндан совал берилди.

- Себәби ине шейле: шу кеселхана дүшдүңизми, диймек, саналгыңыз гутарыпдыр; шу ериң пыяда гошунындан адамлар

кеселхананың дуран еriниң арасса дәлдиги барада гүррүң бердилер.

- Жыпдыряндырлар ...

- Бидерек довул дөредйәрлер, хәк, өзлерине несип этмишлер!

- Сен гөгеле сынанышып гөрәй, саңа-да олара-да ер тапылар ... гонамчылыкда. Ёк, доганлар, барды-гелди нәсаглайсаңыз-да, хер зат эдиң , аяк үстүнде гечирҗек болуң , йөне кеселхананың гапысындан бармаң.

Ызымыза гайдып гелйәркәк солдатларымыз шу ерде галдырылып гиден солдатымызың биз уграмыздан бирнәче гүн соң арадан чыканлыгыны эшиденден соң , кеселхананың ерлешйән ериниң арасса дәлдиги барадакы ынам адамларың келлесинде хас-да орнашды.

Госпиталда адамлар догрудан-да, көп өлйәрди, йөне мунуң себәби төверекдәки беркитмелерден (Дүзолумдакы, Терсакандакы ве бейлекилер) шу ере эййәм болҗагы болан солдатларың иберилиенлигинде ве шол бенделериң шу ере геленинден соң тиз вагтдан өлендигиндедир; галыберсе-де, томус айларының довамында Чатда мөвч алан дизентерия кеселиниң пидасы болан адамлар хем аз дәлди. Хер гүн 7-10 адамың җесединиң ере табшырылан махаллары болупды. Чатда дизентерияның мөвч алмагының себәплери шулардан ыбарат: хованың Реомюрың шкаласы боюнча 48, хатда, кәбир адамларың айтмагына гөрә, 52 градуса етмеги, солдатларың тешнелигини гандырҗак болуп алдыгына ичйән сувуның садырлыгы хем-де ховада ыс-кокуң көп болмагы; шол ыс-кокуң себәби болса беркитмәниң төверегиндәки жарларың дүрли нежасатлардан ве гарнизоның нахар биширмек үчин өлдүрен малларының ич-гошларындан дос-долудыгындады.

Чатдан демиргазык-гүндогарда, ёлуң голайында, дашына пессеҗик сеңңер галдырылан өрән улы гонамчылык барды. Бирмеңзеш губур депеҗиклериниң арасында бир мазар айылсайыл тапавутланып гөзе илйәрди, онуң кичеңрәк ак дикеҗи болуп, ол ерли гарнизоның шу ерде аманадыны табшыран офицерлериниң бириниң губурыды.

Чатда гүндиз дүшелгеси болмалыды, шонуң үчин чадырлары дикмек хакында солдатлара буйрук берлипди. Шу ерде биз

Бир гүн ир гелен хем-де хут бизиң отрядымыз ялы, гүндизлик гүнеге ыглан эден граф Борхуң колоннасының ызындан етипдик; пыяда гошун отрядындан адам йитгилери бизиңкә гаранда хас копди. Шол отрядда херекет этмегиң тертиби бирал башгаракды, йөне херекет тертибиниң дүрлүлигиниң отрядларың дүзүмине гирйән гошун бөлүмлерине баглы болмагы долы әхтималды: атлы гошун ир сагат 5-де, 6-да, кәте болса ондан-да гич ёла чыкярды ве көпленч халатда түп ыссыда ёла гечйәрди, пыяда гошун болса адатча гиже сагат бирде я-да икиде уграярды ве дүшлег үчин белленилен ере сагат 10-а ченли етйәрди. Мунуң себәби болса гүндиз ёл йөремегиң адамлар үчин жуда ёкуш болуп, олары сурнукдыряндыгына гарамаздан, атлара гиже дынч алмак жуда зерурлыгындады, шейле эдилмесе, олар йөрүшиң кынчыкларына асла чыдажак дәлди.

Чата гелен гүнүмизиң эртеси хова шейле бир ыссы болды, хатда йөрүшиң бүтин довамында шейле жөвзаның боландыгы мениң-э ядыма дүшенок; Гүнүң отлы найзаларындан хич зат халас этмейәрди, хич бир көлеге бизиң башымыздан индерилен эзьетлери еңиллешдирип, азалдып билмейәрди; ир сагат 11-ден өйлән сагат 4-е ченли лагерде жанлы-жеменде галмажак ялы болярды, адам гөржек гуманың ёкды: хеммелер чадырларда гейимлерини чыкарып ятырды ве ыссының гошшамагына бисабырлык билен гарашярды; шол гүн ёл йөремели дәлдигимиз еке-тәк көшешдирижи теселлиди. Хова шейле гызан махалы сувы нәче ичсең-де, ганжак гуманың ёк; сувдан я-да чайдан дойдум эдерсиң велин, бирнәче минут гечип-гечмәнкә бокурдагың эййәм гус-гурудыр, тешнелик енеле ацкаңы ашырып баряндыр. Кәбир гүнлерде мен гәврүми бир ярым стакана барабар күрүшгәни 17 гезек дагы чайдан долдурып, оны демиме чекйәрдим, мунуң дашындан ёлда яным билен гөтерйән ики чүйше сувумы я-да чайымы хем ичйәрдим. Мениң илден артык чай-сув ичмәндигими айтмак герек. Вах, ол чай дийилйәниң гурбаны болайын! Ол көпленч халатда буланчак, якымсыз тагамлы сувдан гайнадылярды ве шол йүрек буланч тагамың үстүни басмак үчин хер стакан чая ярты чемче лимон кислотасыны атмалы болярды. Шол чайы, ылайта-да ол гызгынка ве шу себәпли тагамы о диен билдирип

дурмаярка, ичйәрдик, шейдип тешнелигимизи болшуна гөрә ятырярдык. Иймит барада айдыланда болса, биз хич хили мәтәчлик чекмейәрдик. Түркменлең юрдунда болан махалымыз (атабайларың, җапарбайларың, ёмутларың ве гөклеңлериң ерлеринде) солдатлара чай ве туршы келемден биширилен чорба аңры яны билен етер ялы берилйәрди: бир гиҗе-гүндизде хер бир адам башына бир ярым гадак гоюн эти ве шонча сухары берилйәрди, мундан башга-да чорба гошмача сарачин ярмасы я-да гречиха кашасы, консервлер, чай, гант ве миве кислотасы берилйәрди, гараз, адамлар бираз азалдылан гөрнүшде болса-да, деңизчилер ялы үпҗүн эдилйәрди. Атларың хер бирине ики өлчег човдары ве бәш гадак беде берилйәрди.

8-нҗи августда ир сагат 6-да биз Чатдан чыкдык ве Сумбар дерясының саг кенары билен параллел угурда чөл билен йөредик.

Хоролума ченли аралык (21,5 верста) гечилен мензиллерден кән бир тапавутламаярды, шейле болса-да онуң чөллүк ерден гечилйән мензиллериң соңкусыдыгы теселли берйәрди. Хоролума такмынан үч верста галанда кем-кемден адырлык башланяр, илки чәгесөв ве тоюнсов байырлар ве белентликлер габат гелип, соңабака олар хас-да бейгелйәр ве Көпетдагың өзүне сапылып гидйәр, белентлиги 3500 фута барабар шол даг герши Түркмен юрды билен Теке оазисиниң арасында кесерилип ятыр. Шу даглык үлке текелер билен хемише ве барлышыксыз душманчылыкда болан ёмутларың ве гөклеңлериң меканыдыр; шол ики тайпаның адамлары көпленч халатда Сумбар дерясының, оңа гошулян Чендир дерясының кенарларында ве Көпетдагың гүнорта этегинде, Гермав ве Гемав деряларының кенарында ерлешйәр.

Хоролумдан бир верста узаклыкда Җанмахмыт диен бир кишиниң мазарының харабалары бар. Керпичден гурлан шол бинаның үсти бир тутуш үчек билен бирлешдирилен, ёкарысы яйҗык дөрт саны дивардан ыбарат.

Гиҗәни Хоролумда гечирип, биз сәхер билен (5 сагат 30 минутда) Дүзолума тарап уградык. Дүзолума Сумбар дерясының дүйбүнде сәхелче сув галан акабасына стәймән дик ашак

инийэн ёл билен индик ве кичеңрәк көпрүден чеп кенара гечип, шол ерде дүшледик.

Дүзолум Чендириң Сумбара гошулян еринде үчбурч мейданчада ерлешйәр, онуң ики тарапы ады агзалан дерялар болуп, үчүнҗи тарапында гарым газылып, кичеңрәк сеңңер галдырылан. Деря тарапындан Дүзолума чозҗак гүманың ёк, себәби шол деряларың акабасы чуң җарларың дүйбүнден гечйәр, керт кенарларының белентлиги болса 15-20 саженя барабар болуп, диңе инсизҗи ёдалар билен гечмек боляр. Сумбар ве Чендир деряларының кенарларында өсгүн гырымсылар гөгерйәр, кәте хас улурак баглар хем габат гелйәр; багларың арасында сүлгүндир-кәкилик көп, хас улы җандарлардан даг умгасы габат гелйәр. Чекишлерден 210 верста узаклыкда ерлешен Дүзолумда хем интендант складлары гуралыпды, элбетде, олар Чатдакы складлара гараныңда хас кичиди.

Дүзолумдакы гарнизон ахалцых пыяда гошун полкуның батальонындан, казакларың бир йүзүсинден ве пыяда артиллериясының ярым батареясындан ыбаратды. Шол гошун бөлүмлери цинга ве дизентерия зерарлы көп зыян чекипдир, томус айларының довамында авангардың дүзүминде болан ве умуман ёл чекмек ве айратын-да Бекдепе дагының үстүнден ёл чекмек боюнча агыр ишлери ерине етирен ахалцых батальоны эле-да көп зыян чекипдир. Ерли гарнизондан башга шол ерде биз граф Борхуң колоннасына ене-де душдук.

Дүзолума баранымыздан соң тиз вагтдан биз эртир шу ерде дүшленилҗекдигини ве складлардан отряд үчин 30 гүнлүк азык ве от-ийм алынҗакдыгыны эшитдик. Йөне бизе шол залары бары-ёгы 15 гүнлүк бердилер, өзи-де бир гысым-да беде тапылмады. Шол ерде биз бир гүнүң ерине тутуш үч гүн эглениш ве дүрли гүррүңлерден яңа богаз болдук. Кәбир маглуматлара гөрә, князь Долгорукиниң авангардының габадында, Бендесен гечидиниң аңыр тарапында текелериң 6000 атлыдан ве 2000 пыяда гошундан ыбарат йыгыны дуранмыш; башга гүррүңлере гөрә, терсине -- душман барада хич хили хабар-маглумат ёкды. Кәбир адамлар экспедицион отряд Хоҗагалада кемленилер ве етерлик мукдарда азык хем-де от-ийм гелип гошандан соң умумы колонна болуп уграр дийип, ынамлы текрарлаярды, бейлекилер болса терсине, отряд Бендесенде

җемленилер ве генераллар граф Борхуң, князь Витгенштейниң ве баш штабың полковниги Гродековың баштутанлыгында үч колона бөлүнер дийип, ынамдар адамлардан эшиден зады хөкмүнде гүррүң берйәрди, генерал Лазаревиң штабы билен билеликде эсасы колоннада, болуп, гөс-гөни Гөкдепә тарап угражакдыгыны текрарлаярды.

19-нҗы августда биз эртир Дүзолума отрядың штабының гелҗекдигини, йөне генерал Лазаревиң кеселиниң бетерлемеги себәпли Чекишлерде галандыгыны, эмма айың 17-сине ченли отрядың ызындан етмәге бил баглаяндыгыны эшитдик. Шол гиҗе граф Борхуң колоннасы Терсакана тарап уграды.

Эртеси гүн ир сагат 9-да отрядың штабы гелди, оңа генерал Ломакин баштутанлык эдйәрди. Хеммелер генерал Лазаревиң саглык ягдайыны билмек билен гызыкланды, онуң аркасында тәзе чыбаның чыкандыгы, шу себәпли онуң Чекишлерде галмага мажбур боландыгы, диңе өзүне хызмат эдйән адамларың , оглуның ве докторларың ерли-ерден ве эрҗеллик билен хайыш этмеги нетиҗесинде Чекишлерде галмага разылык берендиги хакында эшитди. Генерал Лазаревиң янында болян ёкарда ады агзалан адамлар онуң җуда болманда аз вагтлык Бакува гитмегини талап эдйәрди, генералың өзүни хас дүйпли бежертмелидигини айдярды, йөне генерал оларың делиллерини диңлемек хем ислемейәрди. Эртеси гүн агшам Чекишлерден почта гелди ве штабың начальнигине говшурылан хабарда генерал Лазаревиң 10-нҗы августда пайтунда Чекишлерден үграп, Чата гелендиги ве онуң саглыгының хас-да ярамазлашандыгы, бойнунда ене-де ики чыбаның чыкандыгы барада айдылярды. Бу хабар дессине бүтин отряда яйрады ве хеммелери улы ховсала гойды, ёгса шол вагт хич бир адам генералың кеселини шейле гамгын ахвалатың үстүнден алып барар дийип чак этмейәрди; хеммелер генералың бу кеселине бисабырлык билен гарашылян харбы херекетлериң башланмагыны аздакәнде ыза тесдирип билҗек себәп хөкмүнде гараярды.

13-нҗи августда ир сагат 5-де князь Витгенштейниң атлы гошун отряды Дүзолумдан Бекдепә тарап уграды. Ёл илки башда Сумбарың чеп кенары билен, соңра депели-җарлы адырлыгың ичинден гечйәрди, шол ерде от-чөпе гөзүң дүшҗек гүманы ёкды. Бүтин шол мензил (18 верста) җуда кын болды,

себәби атларың аяк астындан гөтерилйән тозан әлеми гаплап алян ялыды. Дүшелге ерине етмекден озал биз Сумбарың чеп кенарының голайында ерлешйән Бекдепә чыканымызы дуйман галдык, шол белентликден булагың товланҗырап гечйән җүлгесине сер салаңда, гөзүң докунярды. Дагың демиргазык эңңиди өрән керт болуп, шол ерде инсизҗе эгрем-буграм ёл сырылып гайдяр, онуң бир тарапы дик асмана үмзүк атян гая, бейлеки тарапы болса керт учут. Авангардың дүзүмине гирйән ики батальон (Ахалцых ве Александропольск полкларындан) томус айларының довамында шол ёлуң гурлушыгында ишләп, ыхлас сиңдрипди, оларың өз үстүне йүкленилен агыр везипәниң биркемиз хөтдесинден гелендигини айдып гечмек адалатлы боларды. Элбетде, ёлы гуран адамлар көп кынчылыклара сезевар болды, себәби олар йылың хас ыссы вагтында июнь ве июль айларында, якып-яндырып барян Гүнүң астында, хованың Реомюрың шкаласы боюнча 48 градуса етен махалында ишлемели болупды. Ыссы зерарлы солдатлар садыр сувдан өрән көп ичмели болды, нетиҗеде болса оларың арасында дизентерия мөвч алып, батальонларың җуда селчеңлемегине алып барды. Июлың ортасында ёлуң гурлушыгы тамамланыпды ве солдатлар муны беллемек үчин гечидиң эдил ортарасында "1879-нҗы йылың 15-нҗи июлы" диен йөнекейҗе язгыны дашың йүзүне язды.

Шол ёлдан гечмек өрән агырды; тозан буругсаян түссе ялы болуп, даш төверегиңи гуршап алярды, хатда голай голтумдакы затлары сайгарар ялы дәлди, гызгын тозан агзыңа-бурнуңа долярды. Атың үстүнде отуран ериңден гапдалыңдан барян адамы гөрмекден гечен, хатда өз мүнүп барян атың келлесини-де сайгарып болмаярды, дегре-дашыңы гара булут гуршан ялыды. Арам-арам демимиз тутулып, алҗыраярдык. Биз хер гезек аяк басҗак еримизи барлап-сермәп өңе сүйшйәрдик, сәхел ахмал болсаң учутдан ашак гайдайҗак ялыды. Кәте төверекдәки дерелерден шемал өвүсгини гелип, тозаның перддеси юкаланда гапдалымыздакы чуң учудың дүйбүне гөзүмиз дүшйәрди, шол ере гачып, порсашып ятан дүелериң лешлерини гөреңде аңрың-бәриңе гелйәрди. Шу ёлдан гечен хер бир отрядың бәшлек-үчлек дүеси, кәте болса солдаты шол учудың пидасы болярды.

Бекдепе гечидинден саг-аман ашанымыздан соң биз Сумбар дерясының голайында, җүлгеде аяк чекдик, гош-голамлы кервене нәлетләп гарашдык. Биз шол ере сагат 10-да баран болсак, гош-голамлар диңе гүнортан сагат 2-де җемленди, шоңа ченли ыссыда гарашмалы болдук.

Бекдепеден Терсакана ченли ёл дагдерелериниң ичи билен гечйәр, кәте даг гершине ярмашяр, кәте болса җүлгә тарап инйәр; шол ёл (11 бүтин дөртден үч верста) бүтин довамында оңат ишленилипдир ве онуң ини ики, кә ерде болса үч атлының янашык йөремеги үчин етерликди. Эмма шол мензил болмаса-да, халыс йүреге дүшен тозан зерарлы адамлар өрән сурнукды. Ёлуң ики гапдалы хем дуршуна учутмы-да керт, йөне тозаның ичинде олары сайгарҗак гүманың ёк, җылавы гойберип, җаныңы атыңа табшырып отурансың; кәярым шемалың өвүсгини тозаны сыранда хут учудың гырасында дурандыгыңы гөрүп галярсың. Йөне соң Сумбарың җүлгесине тарап ене-де инемизде, гөвнүмиз гөтерилди, шол ер гиден бир токайлыкды ве тозан совлуп, адамларың гөзи ачылды, олара тәзеден җан гирен ялы болды. Деряның олумындан саг кенара гечип, биз Терскана гелип етдик.

VI БАП

Терсакан җүлгеси. - Оны гуршап алан даглар; шол дагларың озал бир вагт сувуң астында боланлыгыны субут эдйән затлар. - Терсаканда сөвда-сатык. - Генерал-адъютант Лазаревиң арадан чыкандыгы барада хабар; онуң өмрүниң соңкы сагатлары. - Генерал Ломакиниң отряда баш болмак везипесини кабул этмеги. - Штабың начальнигиң Чата ууграмагы ве генерал Лазаревиң җесединиң Чекишлере иберилмеги. - Хоҗагала тарап уградмагы. - Маргыз гуюлары. - Хоҗагала җүлгеси. - Екегапанларың авланылышы. - Беркитмәниң харабалары. - Авангардың хекетлери: ёлуң чекилиши; Хоҗаганың голайындакы чакнышык ве гоюнларың эле салынмагы; оазиси чапып гайтмак.

Терсакан - гөклең түркменлериниң кичеңрәк обасы, ол Сумбарың саг кенарында, онуң гөзбашындан такмынан отуз верстада ерлешйәр. Бейлеки обаларың илатының эдиши ялы, Терсаканда яшаян

ёмутлар хем рус гошунлары голайладыгыча өз өйлерини сөкди, гош-голамыны йыгнады ве Персияның (Эйраның-терекмечиниң беллиги) чәклерине гечди; шейлеликде шол обадан диңе онуң ады галып, төвереги обаның озал ерлешен ерлерини атландырмак үчин уланылды. Бизиң шол ере барып етен гүнүмизде озалкы обадан нам-нышан галманды, онуң озал дуран еринде болса ак чадырларың сыргынлары дөрәп, ине ерде чөп-чаламдан өрүлен чатмалар гөрүнйәрди.

Терсакан җүлгеси узынлыгы ики верста, ини болса верстаның дөртден үч бөлегине барабар юмуртга тогалабермели дийәйин текиз мейданды. Демиргазык тарапдан оны тә Маргыз гуюларына ченли узап ятан киченрәк адырлык гуршаярды; гүндогар тарапдан белентлиги тас 1500 фута барабар даг герши абанып дурярды; гүнбатардан япгытлыгы 30 градуса барабар болуп, хек дашындан эмеле гелен гыр магаллаклаярды, онуң бейиклиги 1000 фута етйәрди, гүнорта тарапдан өрән улы мейданда гырымсы гатышыклы токай болуп, онуң аңырсындан башланян киченрәк байырлар тә Бекдепе дагына ченли узап гидйәрди. Бу җүлгәни Сумбар дерясы сувлуландыряр, ол гүндогар тарапдан гуршаян даг гершиниң угрунда демиргазыкдан гүндогара тарап акяр.. Токая етәймән деря гүнбатара тарап керт өврүм эдйәр ве шондан соң гүнорта-гүнбатара тарап акяр. Шол ерде деряның ини улы дәл - ол деря дәл-де, булага меңзейәр; хас инли еринде зордан саженя етйәр. Деряның кенарларында от-чөп болдумлы битипдир.

Терсакан җүлгесини гүнбатар тарапдан гуршаян, хек дашындан эмеле гелен гыр тэсинлиги билен өзүне үнс чекйәр. Онуң чүр депесинде ве япгытларында гатап, даша өврүлен дүрли затлар, ягны гадымкы өсүмликлериң , агачларың бөлеклери, кәте тутуш шахалары өрән көп габат гелйәр, башга-да шуңа меңзеш затлар тапыляр. Мундан башга-да даша өврүлен балыкгулаклары ве оларың ызлары габат гелип, бу затлар шу ерлериң хәзирки вагтда Каспи деңзиниң дережесинден 1000 футдан говрак белентдигине гарамаздан, озал бир вагт сувуң астында боландыгы хакында шаятлык эдйәр. Шу даглары җикме-җик өвренмек, барламак билен мешгулланып билҗек специалистиң отрядымызда ёклугына өрән хайпың гелйәрди. Петербургда, ахалтекe экспедициясы-

ны гечирмек барада карар кабул эдиленден соң отрядың яны билен гидип, Теке оазисиниң ве Түркмен юрдуның топрагыны, өсүмликлер ве хайванат дүнйәсини җикме-җик өвренҗек алымларың ады агзалан болса-да, экспедиция оларың хич бири гитмеди.

Терсаканда өрән көп вагтың довамында авангардың дүзүмине гирйән гошун бөлүмлери болупды, бизиң гелен гүнүмизден озал болса олар Бендесене гөчди, Терсаканда биз диңе Александропольск полкуның батальонындан ыбарат кичеңрәк гарнизона габат гелдик. Бу ерде әхли сөвда-сатык иши кичиҗик чатмаларда ерлешен ики саны дүкандан ыбаратды, йөне түркменлер ябаны үзүм хем-де тәзе бишен чөрек гетирип сатярды. Дүканларың гапдалында ерлешен эрмени алыҗыларың гөзүниң өңүнде түркмен унундан гоюн ягына лаваш биширйәрди. Онуң харыды дийсең гечгинлиди, сөвдасы шүвлүмлиди.

15-нҗи августда ир билен отрядда генерал Лазаревиң арадан чыканлыгы хакында хабар яйрады. Муны эшидип, хеммелер депесинден гызгын сув гуйлан ялы болды. Илки башда хич ким муңа ынанмак ислемеди, адамлар бу хабар кимдир бириниң чыпдырмасыдыр өйүтди. Хеммелер ерли-ерден сорашдырып башлады ве тиз вагтдан шол хабарың хакыкатдыгына гөз етирди. Шол гүн ир билен князь Витгенштейн 13-нҗи августдан 14-нҗи августа гечилйән гиҗе, даңдан бәшиң ярында Чатда генерал Лазаревиң аманадыны табшыранлыгы барада ресми хабар алыпды.

Генерал Лазарев Чекишлерден гелйәнчә ёлда аркасында ве еңсесинде чыбанларың чыкандыгына гарамаздан Чата геленинден соң ёлуны довам этдирмеги йүрегине дүвүпдир ве даңдан сагат 4-де ёла уграмак үчин әхли затларың тайяр болмагы барада 13-нҗи августда агшамара буйрук берипдир. Кесел барха чалт бетерлешйәрди, йөне хеммелер генералың тут ялы саглыгы кеселе гаршы сөвешде ян бермез дийип ынанярды. Генералың өзи өлүм хакында асла пикир хем этмейәрди; гайтам терсине, аҗалың гыссап башламагындан бир сагат озал Чекишлерде хас көп эгленмегиң зерурлыгы барада айдан доктор Келдышевиң йүзүни алыпдыр, сизиң ишиңиз бежермек, сиз мениң үстүме хөкүмдарың йүклән борҗуның мөхүмлигине

ве мукаддеслигине дүшүнмейәрсиңиз дийип, оңа азгырылыплар. Сөзүниң ахырында ол шейле дийипдир: "Мен бүтин отрядың йөришиниң бөкделмегине себәп болуп билмерин".

Такмынан гиже сагат бирде ажал алжырадып башлапдыр, генерал өзүнден гидипдир ве тә даңдан бәшиң ярында аманатыны табшырянча өзүне гелип билмәндир. Эсгерхалан сердарың арадан чыканлыгы барадакы хабар чөлүң хер ерлеринде болан әхли отрядлара дессине яйрады ве әхли ерде адамлары жуда гынандырды. Хеммелер, айратын-да оны Түркийә гаршы сөвешлер боюнча танаян эсгерлер, абрайлы генералы говы гөрйәрди ве хорматлаярды.

Лазаревиң өлендиги барадакы хабар билен билеликде князь Витгенштейн генерал-майор Ломакиниң өз харбы дережесиниң бейлекилериңкә гараныңда ёкарыдыгына эсасланып, отряда ёлбашчылык этмеги өз үстүне вагтлайын аландыгы барада хем хабар алыпды.

Отрядың командующисиниң арадан чыканлыгы барада хабар Дүзолума гелип етенден соң штабың начальниги полковник Малама Чата уграды ве шол ерде мерхумың жеседини Чекишлере ибермек хакында гөркезмелер берди. Жеседе шу шертлерде мүмкин болан дережеде бальзам чалынды, ол гуршун табыдың ичине салынды ве генералың оглуның , лейб-гвардия уланлар полкуның яш корнетиниң ве аттутарларың үчүсиниң угратмагында дессине ёла салынды.

Хава, генерал Ломакин болса Хожагала тарап уграмак барада гошунлар боюнча буйрук берди, шол ерде харбы геңеш гечирип, ишлериң ягдайыны ара алып маслахатлашмак карар эдилипди. Шу себәпли бизиң отрядымызың Терсакадан уграмагы 17-нжи августа белленилипди.

Шол гүн гүнортан сагат бирде князь Витгенштейн дагыстанлыларың ики йүзүсине баш болуп ёлы уграды; онуң ыз яны билен сагат икиде казакларың Лабинск полкуның 2 йүзүсини ве ракета батареясыны пеналап, гош-голамлы улаглар ёла дүшди, сагат бәшиң ярында болса драгунлар ве артиллерия хем уграды. Сувсуз ерде 46 вёрста аралык гечилмелиди, Терсакандан 28 вёрстада, Маргыз гуюларының янында дүшлемек белленилипди.

Шол ере ченли ёл гөзел тебигатлы даглык ерде гечйәрди; соңкы гечилен ики мензиле гаранында, тозан азракды ве адамлар кейпихонлук билен ёлуң танапыны күлтерлейәрди. Гуюлара 10 вёрста галанда биз гош-голамлы улаглардан оздук ве ай айдыңлыкдан пейдаланып, херекетимизи довам этдирдик хем-де агшам сагат 10-да белленилен ере барып етдик.

Маргыз дийилйән ерде ики саны гуйы болуп, оларың сувы җуда уҗыпсызды, ол диңе взводларың бирине етҗекди, шу себәпден шол гуюларың хөзирини гөрмек миссер болмады. Шол дүшелгеде биз илкинҗи гезек үшедик, бүтин гиҗәниң довамында демиргазыкдан өвүсйән шемал ичимизден гечип барярды. Гиҗе сагат бирлерде гош-голамлы улаглар хем дүшелге ерине гелип етди.

Даңдан сагат 3-де эййәм бүтин лагер аяк үстүндеди ве ене-де ярым сагатдан түм гараңкыда биз ене-де ёлумызы довам этдик.

Маргыздан Хоҗагала ченли аралыкда ер текизрәк ве чөкедрәк болуп, кә ерде песрәк чәге депелери габат гелйәр. 18 верста ёл гечип, биз гырың үстүнден ашмалы болдук, шол ерден ёл чекилмәнди, шонуң үчин топлары элимиз билен сүйремели еримиз хем болупды. Шол гырың аңырсында Хоҗагала җүлгесине гөзүмиз дүшди.

Бу җүлгәниң демиргазык тарапында Көпетдаг дивар ялы болуп абанып дурярды, бейлеки үч тарапында болса адырлык алыслара узалярды. Җүлгәниң ортарасында улы депе болуп, онуң этегинде, гүнорта тарапында бүтин төвереги аҗайып сув билен гандырян ики саны чешме акярды; биз йөришиң бүтин довамында шу гүне ченли шейле сувы хениз ичип гөрмәндик. Шол чешмелерден башланян ики саны яп депеден ярым верста узаклыкда бирлешйәрди. Оларың кенарларына гырымсы җеңңелликлер битип, кә ерде улы агачлар хем габат гелйәр. Шол токайҗыкда сүлгүн, кәкилик, бедене ве бейлеки ав өрән көп. Ики яп бирлешенден соң булак тас тогсан градуса диен ялы гүнбатара тарап өврүлйәр. Токайҗыгың аңырсында онуң ики кенарында хем гүр гамышлык гөгерип, шол ерде екегапан сүрүлери душ гелйәр; олар бу ерде җуда көп, себәби түркменлер оларың этини иймейәр ве шонуң үчин авламаяр. Бизиң солдатларымыз атлара бермек үчин гамыш йыгмага ги-

деиде екегапанларың сүрүсиниң үстүнден барыпдыр ве шол җанаверлери гылычдыр-маңңал билен авлапдыр. Олары авламак ончаклы гызыклы дәлди, себәби олар авчыны җуда голай аралыга гойберйәрди, онсоң голай арадан, түпеңиңи дирәп диен ялы, авламак, элбетде, улы леззет берип билҗек дәлди.

Гапдалы чешмели депеден верста ярым демиргазык-гүнбатарда рус гошунлары тарапындан бизиң гелмезимизден бир йыл озал вейран эдилен галаның харабалары гөрүнйәрди. Хут шол гала озал Хоҗагала дийлип атландырылярды. Бу галаның шол ады шу ерде көп вагтлап яшан хоҗаларың тиресиниң адындан галыпдыр, олар текелериң ве эйранлы күртлериң хәли-шинди аламана гелмегинден бизар болуп, мундан йигрими йыла голай озал шу ерден гөчүп гидипдир.

Гечилен чөллүк ерлерден соң Хоҗагала җүлгеси бизиң гөзүмизе түйс җеннет болуп гөрүнди. Биз бу ерде буз ялы совук, аҗайып чешме сувундан гандык. Шейле сувы биз Кавказдан гайдалымыз бәри ичмәндик, шу ерде бизе көлегели ве салкын ерде дынч алмак миессер болды, гөзүмиз бол ота дүшди, токайларда одун-чөпүң болдугыны, дүрли авуң көпдүгини, сөвдагәр түркменлериң гавун, гарпыз ве үзүм гетирип сатандыгыны айтсам, бизиң отрядымызың шу ерде дүрли эшретлерден ганып, биркемсиз дынч аланлыгыны гөз өңүне гетирмек кын болмаса герек.

Биз князь Долгорукиниң авангардына габат гелмедик, себәби ол эййәм Бама гөчүпдир ве отряда гарашып, шол ерде болубердипдир. Биз онуң херекетлери барада ине шу затлары билдик:

Ёкарда эййәм айдылышы ялы, авангард Чекишлерден 6-нҗы июнда чыкыпды, дүшлемән диен ялы Дүзолума барып, ёлда Этрек ве Сумбар деряларына инишлери, җарларың үстүнден ёллары гурупды, кәерде гуюлары газыпды. Шондан соң Терсакана ченли ёл гечип шол ерде хас узак эгленди хем-де Бекдепе дагында гечиди гурмак билен мешгулланды ве оны 15-нҗи июнда тамамлады. Эсасы гүйчлериң Чекишлерден чыкандыгы барада хабар алып, князь Долгорукий хаял этмән өңе гидипдир. Хоҗагала етәймәнкә авангард улы гоюн сүрүсини гораян текелериң бир топарына габат гелипдир; атлы гошуның түвелей чатлыгындакы хүҗүми нетиҗесинде текелер бирнәче

адамының җеседини ве 4000 гоюныны ташлап, гачмага меҗбур болупдыр. Князь Долгорукий душманың сөбүгини сыдырдадып Бендесене барыпдыр ве шол ерде пыяда гошунларыны галдырып, өзи атлы гошуна ве авчыларың ротасына баш болуп, даг топларыны алып, даг гечидинден гечипдир ве мунуң ыз яны билен Бамыны эеләпдир. Бама баранында Хоҗагалада габат гелен текелериң демиргазыга, гум ичине сиңендигини эшидип, ол атлы гошун колонналарының икисини шоларың ызындан иберипдир; дагыстанлыларың ики йүзүсинден ыбарат болан шол колонналарың бирине подполковник Васильчиков баштутанлык эдйәрди ве ол Гарасеңңер гуюларына ченли барып, текелериң ызындан етип, 4000 гоюны ве 300 дүйәни олҗа алыпдыр; казакларың таман полкундан йүз атлыдан ыбарат болан бейлеки йыннам колонна поручик Словачинский баштутанлык эдйәрди ве ол бирнәче сагадың довамында 60 верста ёл гечип, Ныяз обасының үстүнден дөкүлипдир хем-де ярым сагат довам эден сөвешден соң оны эеләп, 900 дүйәни ве 2000 гоюны олҗа алыпдыр. Шейлеликде авангард бирнәче гүнүң довамында 10000 говрак гоюн ве 1200 дүе олҗа алды, нетиҗеде бүтин отряд эп-эсли вагтлап азык билен үпҗүн эдилипди. Хава, поручик Словачинский Ныяз обасында Александропольск полкуның солдатыны тапыпды ве оны есирликден бошадыпды, шол солдаты текелер мундан бәш гүн озал сөвдагәриң сүрүсини бакып йөркә есир алыпдыр. Шол солдатың аягына агыр күнде урупдырлар ве ол шу ерде болан вагтының бүтин довамында әхли оба үчин гүйменҗе боландыгы барада гүррүң берди; гүндиз оны өйден дашарык чыкарыпдырлар ве адамлар оның дашыны гуршап алып, хер ким өзүче кейпден чыкыпдыр. Оны урупдырлар, хорлапдылар, йүзүне-гөзүне түйкүрипдилер ве мусулман динине гечсе, хас оңат шертлерде яшаҗакдыгыны вада эдипдирлер. Эркек адамлар обадан гиден махалы аяллар оңа ылайта-да көп азар берипдир.

Колонналарың икиси-де олҗалы гайдып геленинден соң, князь Долгорукий сүрүлери өңүне салып, Бендесене барыпдыр.

VII БАП

Генерал Ломакиниң Хожагала гелмеги. - Харбы геңеш. - Отрядың ограмагы. - Полковник Навроцкиниң колоннасының ак атабайларың ойларына чозмагы. - Чукургаланың харабалары. - Бендессн. - Парад. - Душманың юрдуна чозмак хакында буйругың окалмагы.

Хожагалада генерал Ломакиниң штаб билен билеликде гелмегине гарашамызда биз шу ерде үч хепде дагы эгленҗекдигимизе, азыклы ве от-йимли улагларың гелмегине, олар билен билеликде болса Чатдан эхли эли бош гошунларың ве эхли артиллерияның гелмегине гарашмалы болар өйдүпдик; шертлериң Чекишлердэ киден хас аматлыгына гарамаздан, шу ерде көп эгленҗекдигимиз себэпли адамлары эййэмден гусса басмарлаярды. Авангардың газанан үстүнликлери билен кейпи гөтерилен отряд өңе гитмэге ховлукярды.

18-нҗи августда өйлэн сагат 5-де штаб билен билеликде генерал Ломакин гелди; отрядың гошун бөлүмлери шпалер тертибинде нызама дүзүлип, тэзе командующини гаршылады. Эртеси гүн харбы геңеш болуп, оңа отрядың ёкары дережели адамларының эхлиси (нэме үчиндир гелмедик князь Витгенштейнден башгасы) гатнашды ве шол геңешде узак вагтлап маслахат эдиленинден соң оазисе хаял этмэн чозмак карара гелинди.

Бүтин отряд бу хабары шатлыклы гаршылады. Геңеш тамамланандан соңкы агшам экспедиция гатнашанларың ядына иң оңат ятламаларың бири болуп галанлыгы шүбхесиздир. Тэңрик гаралянча байрың ёкарсындан ширван полкуның отрядда еке-тэк оркестриниң чалян шатлыклы сазлары яңланярды; дүшелгэниң эхли ерлеринде якылан отларың янында солдатларың көплүк болуп айдян айдымлары яры гиҗеден соң хем эшидилди дурды; нирэ барсаң солдатларың гүне янан шовхунлы йүзлерини гөрмек болярды ве оларың шадыян сеслери узакдан эшидилйэрди.

20-нжи августда штаб, генерал Борхуң колоннасы ве атлы гошуның бир бөлеги Бендесене тарап уграды, эртеси гүн болса отрядың бейлеки бөлүмлери хем шол ере барды.

Соңкы бөлүмлериң Хожагаладан уграмагы билен бир вагтда полковник Навроцкиниң колоннасы хем шол ерден уграды, онуң дүзүмине подполковник Арнольдиниң лабинск полкуның 2 йүз атлысы ве ракета батареясы гирйәрди; шол колонна гүнбатара, ак атабайларың ерлерине аралашмалыды хем-де руслара гаршы душманчылыклы херекетлери үчин хем-де өзлериниң озал бизе сатан дүелерини сүрүп алып гидендиги үчин олара гөз гөркезмелиди. Айың 23-не полковник Навроцкий атабайларың эсасы обасының үстүне дуйдансыз чозды ве олар гачып гутулмага етишен болса-да, әхли гош-голамы бизе олҗа болды; йүз атлыны шол ерде гоюп, Навроцкий бейлеки йүз атлыны еди верста узаклыкда ерлешйән башга бир обаның үстүне иберди. Дүелериң 1900-сини эле салып, оларың 1300 сини сайлап алып ве Гызыларбадың үстүнден гечип, шол ерде диңе гарры-гуртулара, аял-эбтадлара ве чагалара габат гелип, Новроцкий Көпетдагың даг ёдалары билен ене-де Хожагала гайдып гелди.

Эсасы отряд хакында сөхбетими довам этдирйәрин.

Переяслав полкуның драгунлары текелериң атлы топарларының пейда болмагы себәпли ёлда үч сагат эглененлиги зерарлы, Бендесене илден соң гелди.

Хожагаладан Бендесене ченли ёл Көпетдагың ве оңа гөрә песрәк даг геришлериниң арасындакы җүлге билен гечйәр, шол җүлгәниң башланян еринде Хожагала тарапда хожаларың кичеңрәк беркитмесиниң , Чукургаланың харабалары ерлешйәр.

Бендесен теке тайпасына дегишли болуп, бизе габат гелен теке обаларының илкинҗисиди, ол адыбир дагда, гечидиң голайында ерлешйәрди; дагың этегинде бирнәче чешме болуп, төверек оларың сувы билен сувлуланярды; бу ерде яшаян адамлар гара өйлерини сөкүп, оазисе тарап гөчүпдир, йөне обаның гоюп гиден ызлары месе-мәлим гөрүнйәрди: ондамунда кече бөлеклери ве өйүң уклары габат гелйәрди. Шу ерде биз пагса җайлары илкинҗи гезек гөрдүк, олар обаның отурымлы илатыныңкыды.

22-нжи сентябрда генерал Ломакин парад гечирди ве генерал Лазареве багышланып дога окалды, соң ак пата берилди, соң каре тертибинде нызама дүзүлен гошунлара душманың юрдуна хаял этмән чозмак хакында буйрук окалды. Оны сөзме-сөз беян эдйәрин:

"Ахалтеке отрядының гошунлары!

Хөкүмдар Император Ахалтеке оазисине тарап уграмага ве гарашсыз теке түркменлери табын этмек хем-де үлкәниң абаданчылыгының өсмеги үчин жуда зерур болан ховпсузлыгы бу желегайда беркарар этмек максады билен оны элемәге бизе хөкүм этди.

Гечен компанияда сизиң бир бөлегиңизиң Анатолияның гицинликлеринде, бейлекилериңизиң Чечен юрдунда ве Дагыстаның дагларында гөркезен ажайып эдерменликлериңизе белет болмак билен, бизиң мерхеметли хөкүмдарымызың ынамыны Худайың көмеги билен өдежекдимизе ынанярын.

Чөл үлкесине гечирилжек йөриш кын болар, йөне сизиң мертлигиңиз, чыдамлылыгыңыз ве пәк йүрекли гуллук эдйәнлигиңиз ахалтеке отрядының үстүнлик газанжакдыгына гүвә гечмәге маңа ынам берйәр.

Сизиң улы ве кичи ёлбашчыларыңызың көпүси озалкы йөришлер нетижесинде түркменлер билен эййәм таныш болды ве гаравулда дурлан махалы ёкары сересаплылыгың түркменлере гаршы урушда көп үнс бермеги талап эдйәнлигини билйәр. Бизиң иш салышмалы болжак душманымыз, гурамачылык ве яраг билен үпжүнчилик бабатда говшак болса-да, онуң саны көп, олар гайдувсыз, гужурлы ве армаюк хем-де йындам атларыны хайдадып, гарашылмадык ягдайда ве әхли тараплардан пейда болярдыгы себәпли, диңе бир еке галан адамлар я-да командалар дәл-де, эйсем сересаплылык кадаларыны бержай этмекде совук-салалыга ёл берйән тутуш гошун бөлүмлери хем улы ховпа сезевар болуп билер. Гижелерине, гош-голамлы кервен ёл йөрәнде ве өрүде дүелер горалан махалы хүшгәрлиги айратын-да гүйчлендирмек зерур.

Душман эсасан атлы, дагынык ягдайда херекет эдйәр, шонуң голай үчин олар билен чакнышыланда пыяда гошунда резервлери сапа голай сакламалы, шейле хем бир хатары бейлекә сакламалы, атлы гошунда болса хатар хемише жем болмалы, ики гандал ве арка тарап үнсли горалмалы. Диңе хас гыссанылан халатларда текиз дәл ерлерде атдан дүшмели, от ачмагың атлы гошун үчин эсасы дәл-де, эйсем көмекчи серишдедигини унутмалы дәл. Душман барада шейле херекет этмеги маслахат бермек билен, шонуң билен бир вагтда өз пикирине лайыклыкда, ягдая гөрә херекет этмәге гошун башларына хукук берйәрин, себәби шейле өзболушлы душмана гаршы херекет эдиленде гошунларың дүшүп билжек әхли халатлары барада айтмак мүмкин дәл.

Бөлүмлериң гошун башлары ашакы чинлериң саглыгының горалмагына, иймитиң оңат хилли ве етерлик болмагына айратын үнс бермели. Врачлар тарапындан маслахат берилйән гигиена кадаларының бержай эдилмегине гөзегчилик этмели. Совукламакдан этияч этмели ве чиг сув ичмекден мүмкин болдугыча сакланмалы, хер бир

аматлы ягдайда онуң ерине чай ичмели. Атлары ве асла йүк урулян маллары аямалы, оларың икиси-де оңат ягдайда болса, ровачлык газанмагың хас аңсат болляндыгыны унутмаң".

Парад тамамлананда соң гошунлар ёла ураамага тиз тайярлык гөрүп башладылар; әхли текерли улаглары ве әхли агыр затлары Бендесенде гоюп гитмек ве олары гол чекдирип, ерли гарнизона табшырмак барада буйрук берилди. Диңе пыяда гошунлар ве кавалерия чадырлары яны билен алды, атлы гошун болса асла гош-голамсызды, хатда умумы нахар биширилйән газанлар ве бөкдерги чемоданҗыклар хем галдырылыпды.

Шол гүн гүндиз сагат икиде князь Долгорукиниң авангарды ве сагат үчде - генерал Ломакин штаб билен билеликде, драгунларың дивизионының угратмагында Бендесенден чыкды. Эртеси гүни граф Борх эсасы гүйчлере баш болуп гечиде тарап ёла дүшди.

VIII БАП

- Теке оазиси ве онуң илаты. - Теке оазиси нә җүрс ер? - Топрак, онуң хасыллылыгы. - Суварыш усуллары. - Обаларың адатча гурлушы. - Яшайыш җайлары: гара өйлер ве тамлар. - Теке тайпасы. - Онуң бөлүниши. - Илат саны. - Дин. - Дөвлет гурлушы ве ханлар. - Адат ве суд иши.

Бизиң йөришимиз хакында гүррүң бермегими довам этдирмекден озал окыҗылары бизиң душманымыз ве онуң яшаян юрды билен бираз таныштдырмакчы. Танышлыгың хемметараплайын болмагы үчин мен өз топлан маглуматларымың үстүни бейлеки чешмелерден алнан маглуматлар билен етирмекчидирин.

Теке оазиси дийлип гиң мейданда яйлып ятан Гарагум чөлүни гүнорта тарапдан гуршап алан Көпетдаг атлы даг гершиниң демиргазык этегиниң угрунда, 73-нҗи ве 77-нҗи меридианларың арасында ерлешип, ини 10 верстадан 40 верста етйән инсиз золак атландырырляр. Көпетдаг даг герши Каспи деңзинден 100 верстадан сәхелче узаклыкда башланып, илки

башда песрәк гырлардан ыбаратдыр, соңра кем-кемден гүндогара тарап барха бейгелип, демиргазык гүнбатардан гүнорта-гүндогара тарап узаяр; гүнбатар бөлеги Күрендаг дийилип атландырыляр. Шол дагларың гүнорта этеги жуда керт дәл кем-де кем-кемден песелйән даг геришлериниң энчемесинден ыбаратдыр, дагың демиргазык тарапы болса өрән керт ве көп ерлерде белент дивара чалым эдип, абанып дуряр. Дагың гүнорта япгыдында Этрек, Сумбар, Чендир ве бейлеки деряр-лар башланяр, демиргазык тарапдан болса кичеңрәк булакла-рың я-да япларың энчемеси (35-е голайы) башланып, олар дагың этегинде яйлып ятан текизлиге тарап акяр. Шол булак-лар 20-30 верста, кәбири болса ондан-да узаграк аканындан соң , шол аралыкдакы ерлери сувлуландырып, от-чөпсүз чөллүги мес топраклы оазисе өвүрйәр. Шол золак ер Гызылар-батың голайында башланып, Гәверсиң төверегинде тамамла-няр, шу ики оба Ахалың чет гыракы обаларыдыр. Шол оазиси эелемек өрән кын, себәби ол бир тарапдан уч-гыраксыз сувсуз чөл билен, бейлеки тарапдан болса өтмеси-гечмеси жуда кын болан даглар билен гораляр.

Теке оазисиниң топрагы эсасан тоюнсов, кә ерде чәге би-лен өртүлен гиңишликлер габат гелйәр. Гарагум чөлүне якын-лашдыгыңча шорлар душ гелйәр; йөне шуңа гарамаздан бу ерлер ярым йылың довамында ширели от-чөплериң бегреси билен өртүлйәр. Эмма яз гелип, хова гызып башланындан соң оазис чаңап ятан чөле кем-кемден өврүлйәр, Язда битен отлар Гүнүң ховруна саралып гураяр, диңе онда-мунда габат гелйән сазагың топбаклары онуң ялыының тыгларына дөз гелмеги ба-шаряр. Шейле пасылда оазис чөле меңзәп, онда кичжик оба-лар-оазислер хер ерде - хер ерде сакланып галяр, шол обалар суварышың айратын режели усулының уланылмагы себәпли хемише баг-бакжалык билен гуршалып дуряр.

Ерлериң тоюнсовлыгына гарамаздан, оазисиң топрагы мес кем-де көп зәхмет сарп этмезден битгинли хасыл берйәр. Те-келериң экин мейданларында арпа, бугдай, күнжи, үзүм, шет-дал, тут баглары, гавун-гарпыз ве шуңа меңзеш экинлер оңат өсүрйәр. Бугдай, гавун-гарпыз ве күнжи текелериң хер бири-ниң экин мейданында бар, шол экинлер, болмаса, бу ериң илаты оңуп-да билмейәр; говача ве тут баглары хас гурплы

адамларың экин мейданларында габат гелйәр, мивели баглар ве үзүмчилик болса бол-телкилигиң аламаты хасап эдилйәр ве олары экйән адамларың байдыгыны гөркезйәр. Күнҗи хакында бирки агыз айдып гечмекчи (ол Эриван губерниясында габат гелип, шол ерде сорго дийлип атландырыляр): бу өзболушлы от-иймлик өсүмликлер сечек ялы салланышып дуран салкымлардан алынян овнук дәнелер текелериң эсасы азыклык өнүмидир. Күнҗиниң балдагының ёгынлыгы бир вершога голай ве бейиклиги дөрт аршына голай боляр, Күнҗи мекгеҗөвене гаранында хас гүр болуп гөгерйәр, йөне кесип алмасы җуда еңил, оны хатда от ятыран ялы эдип йыгярлар. Күнҗи экининиң ичине гиренинде мисли майса токая гирен ялы болярсың.

Йөне топрагың бол хасыл бермеги үчин хер обаның экинлерине яп билен акып барян сувуң чәклидиги, себәпли сувармакда җуда эзбер болмалы, ягшың бу ерлерде өрән сейрек ягяндыгыны, текелериң суварыш тәрлериниң аңыр баш кәмилдигини хем-де адатдан дашары дүрсдүгини адалатың хатырасына беллемек герек. Хер бир экеранчының экин мейданлары суварыш салмалары билен гуршалып, олар эсасы яп билен айратын шахалар аркалы бирлешдирилйәр: текелер обаның ёкарсында гачы гуряр ве сувуң акымыны шол гачы билен угрукдыряр, шейлеликде эне яп обаның янына етенде ондакы сувуң дережеси экин мейданларының дережесинден эп-эсли ёкары боляр; кәте шейле гачы ики, үч верста аралыга узаяр. Онуң гутарян еринде адатча орталык хараз гуруляр, онуң ики гапдалындан болса суварыш япларына сув акдырар ялы инишлер гураляр. Суварыш япҗагазларының арасында кичирәк бентлер болуп, шейлеликде эне яп билен гелен сувуң азлыгына, шол сув билен әхли экин мейданларыны бир вагтда суварып болмаянлыгына гарамаздан, суварыш ишлери өрән эндиган гечирилйәр ве яп билен акып гелйән сув әхли экин мейданларына бол етйәр. Хер бир экеранчы сувуң өз меллегине нәче вагтың довамында акмалыдыгыны билйәр ве шол мөхлет тамамлананда, кимдир бириниң айтмагына гарашман өзи дессине сувуң өңүне бөвет басяр ве сувуң акмагының өңүни аляр. Экеранчыларың хич бири өз пайындан артык сув акдырмага хич вагт милт этмейәр.

Япларың кенарларында теке обалары ерлешйәр; олардан четде, дүрс суварыш гурап болмаян ерде ерлери бежермек әййәм мүмкин дәл. Дашындан середениңде обаларың хеммеси бир-бирине меңзеш. Адатча ортада пагса беркитме болуп, ягы чозан халатда илат шол беркитмәниң диварларының аңырсында ховпдан гизленйәр; көпленч халатда шейле беркитмәниң ики гат дивары боляр, дашкысының бейиклиги 3 саженя ве бинядының ини 4 аршын боляр, ички диварың болса бейиклиги дашкыдан бир саженя ёкары боляр; диварларың икисиниң хем ички йүзүнде өрән инли банкеталар (секилер) боляр; дашкы диварың өң янында чуңлугы 3 аршына барабар инли гарым газыляр, ички диварың өңүндәки гарым оңа гөрә ялпаграк боляр. Хер бир беркитмәниң екеже, өрән инсиз дервезеси ве диварларда эдилен кичеңрәк өтелгелериң бирнәчеси боляр. Беркитмелер дөрт ве алты бурчлы, хер бурчы-да диңли, шейле хем тегелек ве диңли хем-де диңсиз ве шуңа меңзеш гөрнүшде боляр. Беркитмәниң төверегинде хер ерде - хер ерде там кепбелер гурлуп, гара өйлер дикилйәр, оларың аңырсында болса баглар, күнҗи мейданлары, бакҗалар хем-де бугдай ве арпа мейданлары яйлып ятыр.

Обаларда текелериң яшайыш десгалары ики дүрли: вагтлайын ве гөчме боляр. Оларың биринҗиси илкидурмуш архитектруасына дегишли пагса җайлар, икинҗиси болса гара өйлердир. Илки өйлер барада дуруп гечмекчи: түркмен тайпаларының әхлисинден ягны ахал текелеринде, гөклеңлерде, ёмутларда, җапарбайларда ве бейлекилерде өйлериң бир умумы гөрнүши уланыляр. Оларың хер бири бейликлиги 2,5 аршына ве ини такмынан алты аршына барабар болан цилиндрлерден ыбаратдыр; шол цилиндриң үстүне өйүң ёкаркы бөлеги гоюляр, ол гара өйүң үчеги болуп хызмат эдйәр хем-де гүммез гөрнүшде боляр. Өйүң ашакы бөлеги атанак усулында бирлешдирилен сырыкларың ики хатарындан ыбаратдыр ве аңсатлык билен эпленилйәр, себәби сырыкларың кесишйән еринде агачдан ясалан нурбатҗыклар гечирилйәр; гара өйүң даш тарапындан уссатлык билен өрүлен гамыш тутуляр. Өйүң ёкаркы бөлеги эгрелдилен, ёкаркы агач гуршавда бирлешдирилен сырыклардан ыбаратдыр, оларың даш йүзүне кече бөлеклери тутуляр. Ёкаркы гуршав билен эмеле гелйән

тегелек ачык болмагында галяр ве хем пенҗире, хем түссечыкар болуп хызмат эдйәр. Өйүң ичинде, онуң ортарасында палчыкдан печ гуруляр, ол ялпаграк газылан тегелек чукур болуп, онуң палчыкдан гурлан гөниҗе диварлары ерден такмынан ярым аршын сайланяр; шол пеҗиң төверегинде әхли ер кече билен өртүлйәр, онуң үстүне болса хер дүрли гүлли нагышлы паласлар языляр, өйүң диварларының якынына йүпек мутаклар (яссыклар-терҗимечиниң беллиги) атыляр; өйлериң ички диварларына гарыпларда - басма паласлар, хас байрак адамларда - теке ве парс халылары асыляр. Теке халылары түркменлериң арасында айратын-да оңат гөрүлйәр, себәби оларың хили аҗайып боляр. Өйүң диварларындан халылардан башга яраг хем-де гейим-геҗимлериң говусы асылып гоюляр.

Бай адамларың гара өйлери бирнәче боляр; шейле халатларда машгала оларың бириндеи башгасыны уланяр- шол бир өй болса мыхманлары кабул этмек үчин ниетленилйәр хем-де мыхман өйи дийилип атландырыляр.

Хемишелик яшайыш җайлары барада айдылса, онда обаларда оларың саны җуда аз хем-де он процентинден гечмейәр; адатча олар меркези беркитмәниң төверегинде ерлешйәр. Шол гөзгыны пагса җайлар я-да саклялар дөрт бурч гапырҗак кысымда болуп, оларда гапының орнуны тутян инсиз ве пессеҗик дешиклер хем-де пенҗире болуп хызмат эдйән, диңлериң гөзлери ялы инсизҗе ышлар гоюляр. Шейле җайларың диварлары аз-овлак саман гарылан палчыкдан гурлуп, ини бир аршына голай боляр. Җайың үчек орнуны тутян ёкаркы бөлеги Гүндогарың әхли ерлеринде болшы ялы, теп-текиз болуп, үсти палчык билен сувалан пүрслерден ве ёгынрак сырыклардан ыбаратдыр. Диварларың ички йүзи текиз дәл ве оларда хич хили безег болмаяр, себәби оларың орнуны гара өйлериң ичинде болшы ялы, халыдыр паласлар тутяр. Ахалың ханларының ве ишанларының яшаян җайлары адаты җайлардан диңе мөчберлери билен тапавутланяр. Йөне бизиң ёлумызда, Бөрме обасында габат гелен ики саны десга шу бабатда башга җайлардан тапавутланярды, олар өзүне үнсүңи чекйәрди ве оларың ханлара я-да ат-абрайлы текелере дегишлилиги шүбхесизди. Шол десгаларың бири бейиклиги 5 саженя

стйән дөртбуч жай болуп, үстүнде (ортарасында) улы гүммез галдырылыпды; диварлары гөс-гөнүди, гапыларының улулыгы хич ненең дәлди ве пенҗирелери етерлик ягтылык гечирйәрди; шол җайың диварларының ички тарапында дөрт саны тагча болуп, олар шкафларың орнуны тутярды, диварлара бирнәче уллакан демир гаңырчак какылып, олар хем яраг асып гоймага ниетленилипди. Җайларың илкинҗиси ики этажды, өнүң демиргазык тарапындан галдырылан белент дивар билен ховлы эмеле гелйәрди; хут шол тарапдан ёкары этажың угрунда агач пүрслере даянып дуран өрән инли далан барды. Айтмакларына гөрә, шол десга Бөрме ханының яшаян җайы болупдыр.

Ёкарда агзалып гечилен җайлардан-десгалардан башга обаларың әхлисинде хер бир хоҗалыгың экин мейданында кичиҗик ве пессеҗик җай гуруляр, онуң ярым тегелек гөрнүшде гирелгеси болуп, шол дешикден адам гөвреси кынлык билен гечйәр, шол кепбелер бугдай, саман (гылялларың эсасы иймити болан овнук чапылан саман), гавун-гарпыз сакламак үчин уланыляр; шол кепбеҗиклер ики дүрли; ёкарысы дешикли тегелек я-да дөрт бурч боляр; оларың ички гөврүми дийсең улы, себәби, ер ики аршын дагы чуңлукда газыляр.

Текелер түркмен тайпаларының тапарына дегишлидир хем-де өз медени өсүши, байлыгы, көплүги ве кувватлылыгы боюнча көп санлы тайпаларың арасында бириҗи орун эелейәр.

Текелер түркмен тайпаларының векили дийлип долы ерликли хасап эдилйәр. Хич бир тайпа олар билен деңешип билмейәр. Олар адам саны, байлыгы ве кувваты боюнча бирињҗи орун эелейәрлер. Текелер тайсыз батыр ве иң оңат җигитлер хөкмүнде таналяр; шонуң билен бир вагтда олар экин мейданларыны биркемсиз беҗерйәр, багбанчылык билен мешгулланяр ве экиндир баглары хайран галдырыҗы уссатлык билен суваряр. Теке аяллары халыларың ве паласларың говусыны докаяр, олара күлли Түркменистанда, Хыва ханлыгында, Бухарада ве Персияда ёкары баха берилйәр ве хырыдары эгсилмейәр, теке аялларының әрлери болса өз гезегинде яраг ясамакда хич кими өңүне гечирмейәр дийлип хасап эдилйәр - теке гылычлары ве ханҗарлары түркменлериң арасында найбашы яраг хасапланыляр.

Теке тайпасы бүтин Закаспий областында иң гүйчли ве уршуҗы тайпа дийлип гүррүңсиз хасап эдилйә р хем-де төверегинде яшаян түркмен халкыстлерини ве парслары эймендирйәр. Текелер өрән гиңиш ерлерде юрт тутунды, Гарагум чөли шол гиңишлиги ики саны оазисе - Ахала ве Мерве бөлйәр ве шуңа лайыклыкда шол оазислериң биринде яшаянлар ахал текелери, бейлекисинде яшаян адамлар болса Мерв текелери дийип атландырыляр, йөне оларың арасында уллакан тапавут ёк, себәби мервлилер хем текедир, олар бу оазиси 1834-нҗи йылда басып алды ве Мервде яшан сарыклар тайпасыны ковуп чыкарып, шол оазисде яшап башлады.

Оазислериң икисиниң хем илаты гүзераныны долайшының усулы боюнча ики топара бөлүнйәр, отурымлы илат (чомры) ве гөчүп-гонуп йөрен илат (чарва). Отурымлы дурмуш илатың хас гарып бөлегине махсус боляр; илатың хас бай бөлеги болса гөчүп-гонуп яшаяр - эелик эдйән сүрүлери олары шейле яшайыш алып бармага межбур эдйәр. Томсуң башланмагы билен чарва текелер обаларыны терк эдйәр ве сүрүлерини өңүне салып эп-эсли мензил ашяр, кәте бирнәче йүз верста аралыгы гечйәр, чүнки шол дөврүде теке оазиси чөлүстана өврүлйәр, әхли от-чөплер гүне янып гураяр. Гүйз ягышларының башланмагы билен оазисде ериң йүзи ене-де от-чөп билен өртүлйәр хем-де чарвалар өз обаларына гайдып гелйәр. Эмма адамларың чомрулара ве чарвалара бөлүниши шол бир дуршуны сакламаяр: хер бир теке адамының арзувы гөчүп-гонуп йөрмекдир ве хер бир чомры, мүмкинчилик дөрән бадына дессине отурымлы яшайышдан элини үзйәр; шейле хем, терсине иши оңуна болман, эли юкалан хер бир чарва сүри малларыны элден гидиренинден соң чомра өврүлмәге межбур боляр.

Әхли түркмен тайпаларының болшы ялы, теке тайпасы (халкы) хем тирелере ве уруглара бөлүнйәр. Йөне ахал текелери тирелере хем-де чомрудыр чарвалара бөлүнмекден башга, тогтамышлара ве утамышлара хем бөлүнйәр. тогтамышлар дийлип илатың хас парахат бөлеги атландырыляр, оларың саны илатың такмынан 2/3 бөлегине барабардыр; илатың бейлеки бөлеги - утамышлар - тайпаның хас догумлы, урушган бөлегидир. Оазисиң гүнбатар бөлегинде (Бама ченли) умуман тогтамышлар яшаяр; оазисиң ортакы ве гүндогаркы

бөлеклеринде тогтамышлар билен утамышлар аралашып отуряр, диңе Бөрме, Нохур, Гөкдепе, Ызгант ве Гәверс обаларында диңе утамышлар яшаяр.

Ахалың илатының адам санына дүрли баха берилйәр; мысал үчин Венюковың маглуматларына гөрә, илатың саны 30000 өйлә, бизиң рекогносцировка чәрелерини гечирижи отрядларымызың топлан маглуматларына гөрә, 40000 өйлә барабар. Бизиң отрядымызың янында болян Текма (я-да Дыкма) Сердарың (бөрме ханы) текрарламагына гөрә, болса, өйлериң саны 22 мүңе етйәр; өз сөзлерини делиллендирмек үчин ол оазисиң обаларыны бармак басып санаярды ве нетиҗеде такмынан шол сан тассыкланылярды. Эгер ортача хасапдан хер бир өйде 7 адам яшаяр дийип хасап эдилсе, илатың саны 154000 адам боляр. Онуң (Дыкма Сердарың) айтмагына гөрә, оазисиң илаты илатлы пунктларының арасында такмынан шейле пайланыляр: беркидилен обаларда: Гызыларбатда - 500 өйли; Гочда ве Завда бириндe 200 өйли; Гызылчешмеде - 40 өйли; Бамыда - 550 өйли; Бөрмеде - 1000 өйли; Арчманда - 400 өйли; Сүнчеде ве Мүрчеде - хер бириндe 200 өйли; Бәхерденде - 250 өйли; Дурунда - 300 өйли; Гараганда - 300 өйли; Акдепеде - 1100 өйли; Мехинде ве Яраҗыда - хер бириндe 200 өйли; Гөкдепеде - 5000 өйли; Гагшалда - 1000 өйли; Ганҗыкда - Күмбетде, Ызгантда ве Бүзмейинде - хер бириндe 300 өйли; Херрикде - 100 өйли; Гыпҗакда ве Гөкҗеде - хер бириндe 250 өйли; Көшиде ве Асхабатда - хер бириндe 1100 өйли; Әневде - 1100 өйли; Гәверсде - 40 ве Бабадурмазда - 100 өйли. Галан 5320 өйли беркитмесиз обаларда яшаяр (шейле обаларың саны 35). Элбетде, илатың саныны аныкламак боюнча эдилйән бу хасапламалар өрән такмынан ве хич бир адам Венюков ялңышяр, Дыкма сердар мамла, я-да терсине, Дыкма сердар ялңышяр, Венюков мамла дийип билмез; өзүм барада айтсам, онда мен өйлериң саны 25000 көп дәл болса герек дийип пикир эдйәрин.

Түркменистанда яшаян бейлеки тайпалар ялы, текелер мусулман дининиң сүнни месхебине дегишлидир, йөне оларың арасында арап дилини билйәнлериң җуда аздыгы себәпли, оларың туран ве сунна билен танышлыгы ягдайлы ве олары көре-көр фанатиклер дийип атландырып болмаз. Олар парслар

билен өз душманчылыгының эсасы себәби парсларың шайы месхебине уйянлыгында дийип текрарласа-да, мунуң өзи адалатлы дәл, себәби шол душманчылыгың эсасы себәплери ата-баба гелйән тайпа душманчылыгындадыр, талаңчылыга болан хөвесдедир хем-де парсларын йөвселлиги нетижесинде текелерде олар барада дөрейән йигренчдедир. Моллаларың я-да бу ерде ишанлар дийип атландырылян руханыларың тәсири адаты вагтда җуда уҗыпсыз; биз обаларың хич бириндe метҗиде хем, минара хем габат гелмедик.

Теке тайпасының пугта кесгитленилен дөвлет гурамасы ёк, тайпаның хатда бир умумы баштутаны я-да ханы-да ёк, хер бир обаның өз айратын ханы болуп, онуң хем хәкимлиги җуда чәкли. Ол өз халкының диңе геңешчисидир; йөне ханлыга иң батыр, акыллы, теҗрибели ве хорматланылян эсгерлериң сайланыляндыгы себәпли, оларың берйән маслахатлары көп халатда буйруга барабар боляр. Йөне хан хайсыдыр бир себәп зерарлы халкың ынам ве хормат билдирмегинден махрум болса, ол дессине өз ыгтыярларыны ве тәсирини йитирйәр. Кәбир ханларың хәкимлиги кәте өз обасының чәклеринден чыкяр, оазисиң бирнәче обасына, хатда тутуш бир этрапына яйраяр. Мысал үчин, хәзирки вагтда Нурберди хан шейле хәкимлиге эедир. Йөне бейле затлар диңе айратын ягдайлар себәпли дөрейәр, шонда ховпуң абанмагы зерарлы бүтин тайпа бир гөвре кимин җебислешйәр. Хер бир ханың бирнәче геңешчиси боляр, олары адатча хас адыган сердарларың ве батырларың арасындан сайлаярлар; хас мөхүм меселелер әхли җемагатың йыгнанышыгында чөзүлйәр. Бүтин Ахала дегишли меселелере ханларың , ишанларың ве әхли обаларың векиллериниң гурултайларында гараляр; шейле гурултлайлара кәте бирнәче мүң адам гатнашяр. Соңкы бәш йылда шейле гурултайлар хер йыл диен ялы гечирилди.

Текелер хич хили пач төлемейәрлер ве хич хили борч чекмейәрлер; оларың хер бири долы өзбашдак ве өз ханына җуда аз табындыр. Адаты хукук оларда долы гүйҗүнде хөкүмини йөредйәр ве ханың әхли буйруклары хем-де гөркезмелери диңе көнеден гелйән дәп-дессурлара терс гелмесе ерине етирилйәр. Дәп-дессурың гүйҗи шейле бир улы, хатда оны бозан

хер бир адама хеммелер өрән агыр җенаят эден адам хөкмүнде гараярлар.

Адаты хукук кагыза язылан кануларың долы ерини тутяр. Җенаяткәрлер ол эсасында суд эдилйәр. Текелерде җеза чәрелериниң системасының "Русская правданың" системасына долы кыбапдашлыгы хайран галдыряр; җан алмакдан башлап, иң агыр җенаятлар үчин пул җеримеси, кәте җуда көп мөчберде пул җермеси төленилмели. Гандарындан ар алмак текелерде ёк, йөне алнан җан үчин җеримәниң мөчбери кәте 3000 манада етйәр ве шондан-да көп боляр, ганхор шол пулы мерхумың гарындашларына долы төлемелидир; эгер онуң эмләги олары канагатландырмак үчин етерлик болмаса, онда адатча шол адамың обадашлары етмейән пулуң мейлетин садакалар билен үстүни долдуряр; эгер шонда хем етмесе, онда адамлар голай-голтум обаларының илатының хайыр-согап дийип эдйән көмегини уланяр ве эдилен карзлары соңра өз араларында дең пайлашяр хем-де төлейәр.

IX БАП

Гошун ве яраг. - Гаравуллар. - Хабар эдиш системасы. - Үлкәни горамак усулы. - 1855-нҗи йылда хывалыларың ве 1859-нҗы йылда парсларың чозмаги. - Аламанчылык. - Аламанчылыгың гуралышы. - Хун - өлдүриленлер үчин төлег. - Гулчулык. - Сөвда: харытларың алнып гидилиши ве гетирилиши; сөвдагәрлер. - Сенагат.

Текелерде дүрс гуралан ве тәлим берлен хемишелик гошун, элбетде, ёк; герек боланда оларың хеммеси ярагы оңат уланып ве аҗал билен йөвселлемән йүзбе-йүз болуп билйән мердана эсгерлере өврүлйәр.

Ахалда яшаян хер бир эркек адам огланлыгында ат чапмагы биркемиз өвренйәр, яңы бир мурты гаралып угранындан эййәм әхли аламанчылыклара гатнашяр, олар вагтында болса кәте душман билен агыр дөвүшиклер боляр. Теке эсгери хут шейле аламанлар вагтында кәмиллешйәр, оларың хер бири ок атмакда тайсыздыр ве гылыч ойнатмакда уссатдыр.

Теке эсгериниң түкел яраг энҗамлары эсасан герек боланда ашагына дикеч хөкмүнде уланылян яба беркидилен гулаклы адаты азия түпеңинден бир я-да ики сапанчадан, парс нусгасында ясалан гылычдан, гөни ав пычагы гөрнүшли ханҗардан ве уҗы гаңырчаклы найзадан ыбаратдыр; уҗы гаңырчаклы найзалар билен эсасан пыяда гошунлар ярагланандыр.

Артиллерия барада айдыланда, ол ахал текелеринде асла ёк; йөне гүррүңлере гөрә, мерв текелеринде 30 топ бармыш, олар шол топларың бирнәчесини көмекчи отряд билен билеликде руслара гаршы сөвешмек үчин иберҗекмиш. Өрән тәсин усулда ясалан гадымы гала түпеңлери текелерде артиллерияның орнуны тутяр.

Текелер өз гоңшуларының үстүне хәли-шинди дөкүлип дуряр ве өз нобатында үстүне душманың чозмагына хемише гарашяр хем-де шу ягдай нетиҗесинде Хорасана ве Түркменистана барян ёл-ёдаларда, шейле хем дагың хас белент ерлеринде атлы ве пыяда гошун топарлары дуруп, оазисе гелинйән ве ондан гидилйән эхли ёллары гораяр. Ягы гөрүндиги дессине шол эсгерлер оазисден гөрүнйән белент ерде озалдан үйшүрилип гойлан одуна от берип гойберйәр. Шейле дуйдурышлар аркалы текелер душманың эхли херекетлери барада хабарлы боляр; душман гиҗе дүшелгесинде ерлешсе, белентликлерде дессине: гиҗе от якыляр, гүндиз түссе сүтүнҗиклери асмана галяр; душман ене-де ёла чыкса шол дуйдурышлар ене-де гайталаняр. Оларда дуйдурышларың тутуш бир системасы болуп, шол система олара душман барада өзүне герек затларың эхлисини билмәге көмек эдйәр.

Ол я-да бейлеки душманың оазислериң бирине чозмакчыдыгы барада илкинҗи хабар гелип говшандан соң дессине эхли илат ярага япышяр, белленилен беркитмели ерде җемленйәр ве душмана умумы гүйчлер билен җогап бермек үчин оңа шол ерде гарашяр, эгер Ахала ховп абанса, мервлилер көмеге гелйәр ве терсине, Мерве ховп абанса ахаллылар көмеге баряр. Тайпаның бирлешдирилен гүйчлери билен бир зарба уруп, чозушы ызына серпикдирмек усулы хемише герек нетиҗе берйәрди ве шонуң үчин рус гошунына гайтавул бермек үчин хем уланмак карар эдилди. Текелер парсларың , дүрли түркмен тайпаларының ве хывалыларың телим чозушына хут

шейле усулы уланып гайтавул бермеги башарыпды. Мысал үчин, 1855-нжи йылда Хыва ханы Мәдемин улы гошун билен Мерве гаршы сүйшүп барды, йөне шол шәхериң голайында болан сөвешде еңлише сезевар болды; онуң гошуны долы диен ялы ёк эдилди ве өзи вепат болды.

Душманы гүйч билен алып болмадык халатда текелер хилә йүз уряр. 1859-нжы йылда парс шасы өз гарындашы Солтанмырат мүрзәни баш эдип, кырк мүң адамлы ве 32 топлы лешгерини Мервиң үстүне иберенде ахаллыларың көмегинден пейдаланан оазисиң илаты парслары сөвеш мейданында еңмек сынанышыгы баша барманындан соң шәхериң диварларыны пена эдинмели болды; артиллерияның ок атмагы себәпли йитги чекйәнлиги зерарлы олар ахырсоңы душман дүшелгесине илчилерини иберип, хем-де долы боюн эгмекчидигини мәлим эдипдир. Парсларың иберен чапары Мервиң табын эдиленлиги барадакы хабар билен шахың көшгүне тарап ёла дүшүпдир, йөне ол Тәхрана бармага етишмәнкә парс гошуны эййәм долы күл-пеекун эдилипди. Текелериң айтмагына гөрә, бу вака шейле болуп гечипдир: парсларың эсерден баштутаны мервлилере ынанман, шәхериң ичине гирмәге йүрек этмәндир ве шәхериң дашында беркидилен лагерь гурапдыр, диңе азык-овкатлык затлары ве дүрли харытлары сатмага гетирйән аяллара шол лагере гелмәге ругсат берлипдир. Лагере гелйән аялларың саны гүн-гүнден артыпдыр, парслар оларың гелипгитмеги билен өвренишипдир ве олара үнс бермәндир. Гүнлериң биринде аялларың саны айратын-да көп болуп, бирнәче мүңе етипдир. Парслар оларың кәбири билен чадырларында айратын отуран экен; серкерделер хем оларың кәбири билен гүйменипдир, бейлеки аяллар билен хич кимиң иши болмандыр. Гараңкы гатлышыпдыр. Бирден түпең сесиниң яңланмагы билен теке аяллары пүренҗеклерини айрып ташлапдыр хем-де ярагсыз душманларына өчли топулыпдыр ве олары гылычдыр ханҗапар билен гырып башлардлыр. Башы пүренҗеклилериң ярысы эдермен эсгерлер экен. Лагериң ичинде гох-галмагал башланандан соң дессине өңа ики тарапдан чозулыпдыр, себәби мервлилериң ики гүйчли отряды гараңка дувланып лагериң голайына гелипдир. Парсларың әхли

гошунындан диңе Солтанмырат мүрзе аз санлы атлылары билен халас болупдыр.

Ахал текелериниң иң говы гөрйән зады, оларың ябаны дуркуның хөкманы талабы аламчылыкдыр. Олар Персияның демиргазык серхетлерине хер йыл диен ялы аламанлары гураяр, обалары талаяр, илаты болса олҗа алып, оларың бир бөлегини гул хөкмүнде сатяр, бейлеки бөлегини өзүнде алып галяр. Олар серхетякада яшаян парсларың эмләгине өз гирдеҗилериниң эсасы чешмеси хөкмүнде гараяр. Парслардан башга олар өзлери билен бир миллете гирйән ве бир дине уййан гөклең , ёмут түркменлерини ве бейлеки түркменлери хем таламакдан чекинмейәр. Биз барада айдыланда болса, олар бизе гөс-гөни зыян етирмейәр, себәби Закаспий үлкесинде бизиң сөвдамыз өсүшиң өрән пес дереҗесинде хем-де Александровский порт, Красноводск ве Чекишлер ялы кенаряка пунктларында дүрли кеззап эрменилериң овнук сөвда-сатыгы билен чәкленйәр, олар эсасан азыклык харытлары хем-де хас зерур өй гошларыны сатяр. Оларың түркменлер билен арагатнашыгы уҗыпсыз ве олар юрдуң җуммүшине аралашмага хич хачан йүрек этмейәр.

Аламанлара, элбетде, эсасан утамышлар гатнашяр. Аламаның , гуралышы җуда йөнекей: хан я-да йөне абрайлы эсгер, аламана гитмегиң күйүне дүшенинден соң өз өйүниң гапысының өңүнде найзасыны ере санҗып гойяр хем-де план ере гитмекчидигини ве мунуң үчин өзүне планча эсгериң герекдигини илдешлерине ыглан эдйәр. Бу хабар әхли обалара йылдырым чалтлыгында яйраяр. Аламана гатнашмага хөвесли адамлар онуң гурамачысының өйүне гелйәр ве өз найзаларыны онуң найзасының янында ере санчяр. Адамларың зерур саны топланындан соң аламана гидилҗек гүн белленилйәр ве топар йөрише уграяр хем-де кәте, белли бир вагтдан соң көп олҗа алып ве есирлери сүрүп гелйәр, кәте болса, иши шовуна болмадык халатда, аламана гиден герчеклериң диңе аз бөлеги гайдып гелйәр хем-де олҗаның ерине душман билен сөвешлерде өлдүрилен ёлдашларының җесетлерини гетирйәр.

Аламан шовлы боланда әхли олҗа аламана гатнашанларың арасында дең пайланыляр, өзи-де аламаны гуран я-да оңа ёлбашчылык этмек үчин чагырылан сердара ики пай, кәте болса

хас-да улы пай берилйәр; аламан вагтында өлдүрилен эсгерлериң машгалаларына хем пай хут шонуң ялы артдырылып берилйәр. Эмма эгер аламан ровач болмаса ве аламанчылар душмана гаршы сөвешлерде эсгерлериниң бирнәчесини элден гидерип, эли бош гелсе, онда аламана гатнашып дири галанларың хеммеси сөвешде вепат боланларың машгаларына өз серишделериниң хасабына хак-хешдек берйәр. Өлдүрилен адамлар үчин берилйән шейле хак-хешдеге хун дийилйәр.

Аламанчылык болмаса, текелер үчин яшайшың хөзири ёк - олар үчин дүнйәниң әхли нешеси ве леззети аламандадыр.

Текелерде нух эйямындан бәри дийлен ялы довам эдип гелйән гулчулык оларың төверегиндәки тайпалардыр халклара гаршы хәли-шинди алып барян урушларының ве гечирйән аламанчылыкларының несиҗесидир. Душманлары есир алмак билен, текелер олары гула өврүйәр ве бир бөлегини Бухара хем-де Овганыстана сатяр, бейлеки бөлегини өз гарындашларына чалышяр, ене бир бөлегини болса өй ве мейдан ишлеринде уланмак үчин өзүнде алып галяр. Гулларың ягдайы асла мениңки болсун диер ялы дәл, текелерде гул боланларың ягдайы болса айратын-да агыр; аяклары агыр пүрслере даңылып ве эллерине күнде урлуп, кепбелериң бириниң ичинде көп йыллап әҗир чекйәнлери хасаба алманыңда-да, хатда олара гөрә эркинрәк яшаян, экин мейданларыны беҗерйән, сүри мал бакян я-да өз хоҗайынларының хызматында болян бейлеки гулларың хем дурмушы җуда агыр, себәби олара уҗыпсыз нахар берилйәр ве олар хәли-шинди уруляр, гөвүнлерине дегилйәр. Йөне текелериң түркмен я-да гыргыз гуллара парс я-да рус гуллара гараныңда хас аз әзъет берйәндигини айтмак герек. Ахалтекеде гулларың саны көп дәл, себәби олар гуллары өзүнде галдыранындан гоңшы үлкелере сатаныны кем гөрмейәр, 1873-нҗи йыла ченли гуллар эсасан Хывада сатылярды, онуң базарларында шу харыды сатып йөрен текелере хемише габат гелмек болярды.

Текелерде сөвда иши өсүшиң җуда пес дережинде дуряр, олар Хыва, Мерв, гоңшы тайпалар ве Персия билен сөвда эдйәр, йөне онуң мөчбери өрән уҗыпсыз. Алнып гидилйән затлар халы, палас, гылычдыр ханҗар ве гылял, гетирилйән затлар болса дәри, гуршун, ок атян яраг, нах ве йүпек маталар

ве шуңа меңзеш затлар. Бизиң отрядымыза (Бендесендәки, Хожагаладакы дүшелгелерде) оазисиң гүнбатар бөлегинин кәбир обаларында яшаян адамлар болан теке сөвдагәрлери гелйәрди, бейлеки түркмен тайпаларындан-да сөвдагәрлер гелйәрди ве оларың ише ак йүрекли гараянлыгы хеммелериң дийсең гөвнүнден турды. Руссияда шейле дүйпли орнашан "алдатмасаң-сатмарсың" диен йөрелге буларда ёк. Олар, әхтимал, сатын алыҗыларың олар үчин дәл-де, оларың өзүниң сатын алыҗылар үчин ярадылянлыгына долы дүшүнйәндир ве шонуң үчин бир зат сатанда иң оңат харытдыр дийип пикир эдйәнини сайламага алыҗа мүмкинчилик берйәр, шондан соң илик-дүвме эдип терезиде чекер я-да өлчәр, галыберсе-де, олар харыды бираз артык бермеги өз борҗы хасап эдйәр. Гынансак-да, бизиң отряда гелйән түркмен сөвдагәрлер билен иш салшан халатларымыз жуда сейрек болды; шейле сөвдагәрлер гелип-гелмәнкә дессине бирнәче эрмени гелер-де оларың әхли харыдыны арзан бахадан сатын аларды ве хут шол ерде, теке сөвдагәрлери гитмәгеде етишмәнкә яңкы харыды бизе үч эссе гыммат сатып башларды, өзи-де гөз-гөртеле кем өлчәп, кем чекйәрди.

Текелериң хоҗалыгында өндүриҗилик песрәк болса-да, онуң дереҗеси бейлеки түркмен тайпаларындакыдан хас ёкары. Теке аял-гызлары Хывада, Бухарада ве Персияда ёкары баха берилйән нах хем-де йүң халы-паласлары докаяр, дүе йүңүнден мавут, иримчик йүпек ве нах маталары докаяр, кешде чекмәге өрән эзбер; текелериң өзлери болса эсасан яраг уссалары - оларың гылычларыны ве ханҗарларыны гоңшы тайпалар хөвес билен сатын аляр, гылычлары парсларыңка меңзеш, ханҗарлары болса узындан иңсиз, бир тарапы йити ве көпленч сүңкден я-да агачдан ясалан гөни саплы боляр. Текелериң яраг уссалары түпең ясамакда хем эзбер.

X БАП

Машгала дурмушы. - Аял-гызларың ягдайы. - Амазонкалар. - Текелериң дашкы сыясаты. - Теммәки чекмек- ерчилим. - Гүйменҗелер. - Никалашмак: гелинлериң сатын алнышы, гымматы, никалашмак дессуры. - Айрылышмак. - Мерхум җайланылышы. - Гонамчылыклар. - Гозгалян ве гозгалмаян эмләк. - Теке бедевлери. - Текелериң гылыкхәсиети.

Текелериң машгала дурмушы хут илкидурмуш дөврүндәки ялы. Машгалада әр - долы ыгтыярлы, хич кимс гарашлы болмадык хожайын ве хатда машгаланың бейлеки агзаларының җанларына хем ыгтыярлы. Гүндогарда әхли ерде болшы ялы, аялларың ягдайы җуда агыр, олар әхли кын иш үстүне йүкленилйән, сес-үйнүни чыкарман, табынлыкда йөрен махлуклардыр, ер сүрйәр, сүри маллары бакяр, өйлери сөкүп гурнаяр, хожалыкда әхли ишлери ерине етирйәр. Шуңа гарамаздан, бейлеки түркмен тайпаларында болшы ялы, текелерде хем аяллар Түркиедәки, Персиядакы я-да Кавказдакы аяллардан хас эркиндир; олар йүзүни хич хачан диен ялы япмаяр, диңе өз ишлери билен гүмра болуп йөрмейәр ве хатда сейрек халатларда җемгыетде абрайлы болуп, обасының я-да тиресиниң ишлеринде ыгтыярлара эе болуп ве шол ишлере тәсирини етирип билйәр. Хас гүжурлы аялларың көбири эркеклер билен деň дереҗеде аламанлара гатнашяр ве яраг уланмакда эзбер боляр. Эерде отурмагы чагалыкдан өвренип, бирсыхлы иш нетиҗесинде билеклери ёгнап, олар кәтә гүйчлүликде ве чаласынлыкда хер бир эсгер ве җигит билен бәслешип билйәр. Билине гылыч дакынып, ок-дәрини гушагына гысдырып, ашагы ябалы түпеңи эгнинден асып ве элине узын найзаны алып, бедев атың үстүнде япырылып барян бу чөл амазонкасыны гөрениңде акылың хайран боляр. Душмана гаршы көп сөвешлерде тапавутланан амазонканың улы хормата ве абрая эе болуп, хатда кетхудалыга сайланылян халатлары боляр. Шейле амазонкалар бейлеки тайпаларда хем габат гелйәр.

Текелериң даш кешби өзболушлы, йөне олар элиме дүшен суратлы журналларда шекиллендирилиши ялы бетнышан дәл,

терсине олар жуда гелшикли. Текелер берейййэмден Персия аламанлары гечирип, көп санлы парс аял-гызларыны олжа аляр, оларың бирини аял эдинсе, бейлекисини гырнак хөкмүнде саклаяр; нетижe хәзирки вагтда бу тайпа түркмен типиниң ве парс типиниң гарнувы болуп дуряр. Текелериң хеммеси бойы узын, сыналары бир-бирине кыбаплы, чигинлек адамлар, бугдайреңк йүзлериниң кешплери дүрс ве көпүси чокга сакгаллы ве муртлы; гөзлериниң ханалары гиң , хеммесиниң диен ялы сачы шар гара. Машгалалы адамлар келлесиниң сачыны долы сыряр, саллахлар болса еңсесинде ики чокул гойяр. Аяллар барада айдыланда болса, оларың хем бойы узын, өзлери этли-ганлы ве йүз кешби өрән гелшикли; оларың гөзлери хем бейлеки түркмен тайпаларының аял-гызларының гөзлеринден хас улы, чекгелери хем жуда өңе чыкып дурмаяр ве оларың көпүси бизиң дүшүнжелеримизе гөрә гелшиксиз болса-да, арасында кәтә гөзеллер хем габат гелйәр.

Текелериң геймлери бейлеки түркмен тайпаларындан болан адамларыңка меңзеш. Эркек адамың эгин-эшиги реңкли йүң дондан ыбарат болуп, билине гиң гушак гушаляр, шол гушага гулаклы сапанчаларың бири я-да икиси (чакмаклы сапанчалар хас сейрек габат гелйәр) ве ханжар гысдырыляр; мундан башга олар көпленч гөк реңкде болан иримчик докалан матадан тикилен балак гейййәр; аякларына гөнден тикилен чүри бурунлы көвүш говалдаң гейййәр. Келлесине йүпек сапаклар билен бежерилен сопбаш гейййәр, бай адамларың шейле сопбашлары алтын ве күмүш сапаклар билен бежерилйәр; онуң үстүнден гоюн дерисинден тикилен гоңур я-да ак телпек гейййәр, онуң мөчбери бейлеки түркмен тайпаларының адамларыныңкыдан кичирәк боляр. Дабаралы пурсатларда биринжи донуң үстүнден ене-де бир реңкли (көпленч яшыл, гызгылт я-да гоңур) дон гейилйәр. Аялларың эгин-эшиги били гысылман тикилен йөнекей көйнекден ыбарат болуп, олар билине гушак гушаняр; келлелерине үйтгешик бир усулда яглык даңыляр, аялларың сачы онуң ашагындан чогуп чыкяр. Түркмен аялларының той лыбасы көпленч сары реңкде болан, реңкли йүпек сапаклары билен кашаң бежерилен йүпек дондан ыбарат болуп, оны аяллар башына атяр, шол донуң ызында овадан лык үчин ики саны еңи боляр. Мундан башга-да олар

гранлардан (парсларың шайы пулы - 1 франка барабар) я-да ортасына машат дашы беркидилен юкаҗык аппасылардан ясалан монҗуклары ве гулаксыргалары дакыняр. Бай теке аялларының эгниңде көйнеги, гонҗуның ашагы даралян гиң балагың үстүнден гейлен юбкасы, мавутдан я-да йүпекден тикилен, өңи ачык гурсакчасы ве келлесинде уллакан ак топбусы боляр, онуң узын сечеклери салланып дуряр; бейлеки шайлерден олар эллерине ве аякларына галың күмүш билезиклери дакяр.

Текелер азык-овкада гезек геленде асла дандавлы дәл ве сөхелче зат билен оңңут эдйәр, оларың эсасы иймити: гоюн эти, гавун-гарпыз, күнҗи, дүе ве гоюн сүйдүнден пейнир, яг ве бугдай унундан биширилен чөрек. Адаты нахар чорба болуп, ол ене шейле биширилйәр: газана сув гуйлуп, онда гоюн эти биширилйәр, соңра газана бир токга гоюн ягы, бәш-үч гысым бугдай уны, азрак дуз атыляр ве чорба тайяр. Чөреги олар айратын усулда палчыкдан гурулян печлерде биширйәр; башга хич хили одун чөп болмаса, оларың ерине тезек уланыляр. Соңкы гөркезилен усулда чөрегиң биширилиши ынҗык адамың ишдәсини якҗак: етерлик мукдарда тезек йыгнанындан соң (олар улулыгы ве даш гөрнүши боюнча кепдери юмуртгасына меңзейәр) текелер олары бир ере үйшүрйәр ве от берйәр; тезек ялынсыз диен ялы яняр. Соңра олар хут шол ерде гоюн дерисини чөврелигине язып, онуң үстүнде хамыры гаты югуряр ве шол токга хамыры тегелек я-да сүйнмегрәк гөрнүше гетирип (галыңлыгы 1-3 дюйм), оны янып дуран тезегиң арасына гөмйәр ве тә бишйәнчә саклаяр. Печлерде биширилен чөреклер өрән тагамлы боляр ве биз солдат сухарыларыны иенимизден шол чөреги иенимизи кем гөрмейәрдик; яңы гүррүңи эдилен усулда биширилен чөрек барада айдыланда болса, оны иймек үчин җуда ач болмак герек, себәби янян тезегиң ысы оңа берк орнашяр ве чөрегиң ысы җуда якымсыз боляр. Орта ве Кичи Азияның әхли халкларында болшы ялы, текелериң арасында палав көп биширилйән, хас оңат гөрүлйән нахарларың биридир, чишлик хем шейле тагамлардандыр. Шетдалы, эрик, нар, үзүм ве шуңа меңзеш мивелер арзылы тагам болуп, олар диңе хас гурплурак адамларың агзына дегйәр. Текелер кофе ве чай хем ичйәр, өзи-де кофени

гүндограда әхли ерде эдилиши ялы гайнадып ичйәр, чай болса газанларда гайнадыляр. Текелер семавары билмейәр, руслар билен гатнавы болан кенаряка түркменлериниң арасында болса олара хәли-шинди габат гелмек боляр, аслында шол ерде хем оны диңе ханлар, кетхудалар ве хас байрак гумлулар эдинип билйәр. Сув гошулан туршан дүе сүйди текелер үчин иң якымлы ичгилериң бири; олар чакыр ичмейәр.

Текелер теммәки чекмеги говы гөрйәр, оны хатда өз оазисинде өсдүрип етишдирйәр. Өйүнде олар теммәкини уллакан агач шыбыклардан я-да хут шонуң ялы, йөне йөнтем гурналан сув чилимлеринден чекйәр; йөне өйүнден башга ерде, шыбык хем, сув чилими хем ёк махалы теммәки чекилиши өрән тәсин. Аламана гиденде текелере шыбыгың гереги ёк, ол артыкмач йүк ве хосса боляр, шонуң үчин олар яны билен диңе теммәки халтасыны гөтерйәр, себәби топрагы баран ериндe тапджакдыгына ве шол топрагың шыбык болуп берджекдигине гөзи етйәр. Шыбыксыз ве сув чилимсиз теммәки чекмек ине шейле усулда амала ашырыляр: ериң йүзүнде такмынан ики фут узынлыкда пелҗагаз сыпат золак галдырыляр, ол эл билен пугта басылып сынчгаланяр, соңра шол сеңңерҗигиң бүтин довамында бармак билен акаба чызыляр ве онуң ичине йүп я-да кемер салыняр хем-де үстүнден ене-де топрак гойлуп, ене-де басгыланяр, шондан соң йүп усуллык билен чекилип алыняр ве эмеле гелен лүләниң бир уҗунда кичирәк чуканак эдилип, ол теммәкиден долдурыляр; шол теммәкиниң үстүне бир бөлеҗик көз гоюп, текелер чөк дүшүп, лүләниң бейлеки дешигине агзыны гойяр, теммәкини туташдыряр; соңра агзына сув алып, өзүни сув чилими билйәр, теммәки чекип башлаяр ве тә гөзи гараңкыраянча лүләниң дешигиниң янындан айрылмаяр. Шейле чилиме олар ерчилим диййәр.

Текелериң гүйменҗелери көп дүрли дәл ве ики киришли гурала я-да түйдүге янап айдып айтмак ве тилкә я-да товшана тазы салмак билен чәкленйәр.

Текелер мусулман болуп, оларда көп аяллылык бар, йөне әхли ерлерде болшы ялы, бу хукукдан диңе байлар пейдаланяр, себәби бир аял эдинмек хем җуда гыммат дүшйәр.

Аялы онуң какасындан сатын алмалы боляр. Өйленмекчи болан адам геплешик гечирмек үчин өз достларының бирини

гызың какасының янына иберйәр, эгер гызың какасы теклиби кабул этмәге разы болса, ол гызың берилмеги үчин йигидиң нәче баха төлемелидигини айдяр. Өйленҗек адам баханы кеммәге чалышяр ве ахырсоңы ики тарап хем ылалашыга гелйәр. Гелинлериң бахасы дүрли-дүрли боляр: 13 яшдан 24 яша ченли гызлар хас гыммат боляр, өзи-де шунда гызың көрки-гелшиги хем хасаба алыняр; шейле яшдакы гызларың бахасы 2000 грандан 3000 грана ченли боляр; 13 яша етмедик ве 24 яшдан улы гызлара, шейле хем яш дул аяллара хас арзан нырх кесилйәр ве оларың бахасы 500 грандан 1500 грана барабар боляр. 30 яшындакы аял үчин 300 грандан көп берилмейәр, 40 яшындакы аял болса бир дүйә берилйәр я-да мугт алыняр. Баха кесиленинден соң хаял этмән тоя башланыляр: өйленҗек адамың гарындашлары, достлары ве таныш-билишлери онуң какасының өйүне я-да хут онуң өз өйүне йыгнаняр, шол ерде улы отурылышык гураляр, мунуң үчин бир я-да бирнәче гоюн өлдүрилйәр. Шондан соң молла гелйәр, курандан гысгаҗык доганы окаяр ве планкес билен планкесиң никалашанлыгыны ыглан эдйәр. Шол дога окаландан соң ника баглашылды диймни хасап эдилйәр. Гелни әрине говшурярлар ве ол оны өз өйүне алып гидйәр. 11 гүн геченден соң гелниң гарындашлары гелйәр ве гелни ене-де атасы өйүне алып гидйәр, тә адамсы онуң бахасыны долы төлейәнчә ол шол ерде галяр. Гелниң бахасы көпленч бөлеклә п берилйә р ве хасаплашык кә те бирнәче йыла чекйәр. Әр болан адам гелнининң какасы билен долы хасаплашандан соң ол әрине гайтарып берилйәр. Теке адамларының гелни билен 11 гүн яшанындан соң ол я-да бейлеки себәп зерарлы өз төлемели пулуны төләп билмейән халатлары сейрек дә л, шейле ягдайда гелниң гарындашлары онуң талагыны бермәге гиевини меҗбур эдйәр.

Элбетде, никалашмак үчин гызың разылыгыны хич ким сорамаяр, какасы оны йөне мал сатан ялы сатяр. Айрылышмак барада айдыланда болса, мунуң үчин хич хили пәсгелчилик болмаяр ве әхли зат әриң ислегине баглы боляр. Умуман текелер диңе өз тайпасындан болан гызлара өйленйәр диймек болмаз, олар бейлеки тайпалардан болан аял-гызлара хем өйленйәр ве хатда олҗа алнан парс аял-гызлар билен никалашян халатлары хем сейрек дәл.

Инди машгала гурмакдан мерхумың җайланылышы барада гүррүң бермәге гечмекчи. Кимдир бири арадан чыкандан соң дессине онуң җеседини обадан чыкарып, яшаян ерден хемише бир четде дуран, ювусха дийлип атландырылян айратын бир депә элтйәрлер, шол ерде җеседи биркемсиз ювярлар ве иримчик матадан тикилен кепене долаярлар, мерхумың гейимини болса шол депеде гөмйәрлер, шу себәпли ол барха ве барха бейгелйәр. Шондан соң гарындашларының , таныш-билишлериниң ве агычы аялларың угратмагында мерхумы гөни гонамчылыга элтйәрлер ве мазарың ичине салярлар. Мазарлары өрән чуң газярлар, өзи-де җеседи гөммейәрлер, эйсем тагта билен үстүни өртйәрлер, шейлеликде мерхум сандыкда ятан ялы боляр; тагталарың үстүнден гум сүрйәрлер ве кичиҗик түммеҗик галдырярлар. Мазарың үстүндәки ядыгәрликлер болуп гысга язгылар язылан чалак-чулак йүлменен дашлар, палчыкдан ясалан реңкли күйзелер, малларың шахлары я-да йөне уҗуна мата бөлеги даңылан сырыклар хызмат эдйәр; белли бир адамың губурыны бейлекилерден тапавутландырмак үчин ядыгәрлигиң ерине мерхума дегишли болан улы бир задың гоюлян халатлары-да сейрек дәл. Текелериң гонамчылыгы обадан узакда, оазис билен чәге улгамларының серхединде диен ялы ерлешйәр; аял-эркек хеммеси бир гонамчылыкда җайланыляр; диңе шехитлере,ягны өз обасыны душмандан горан махалы вепат болан адамлара гезек геленде бу када бозуляр. Түркмен тайпаларының әхлисинде шехитлер пыгамберлер билен деӊ хорматланыляр ве олары хемише өлен еринде, хатда обаның ортарасы боланда хем хут шол ерде җайлаярлар; сөвешде вепат боланларың губурлары орталык серишделериң хасабына дүрли дашлар ве күйзелер билен безелйәр хем-де ыхлас билен гораляр.

Хер бир теке адамының эмләги онуң экип-сөкйән экин мейданындан, тамындан я-да гара өйүнден, дүе (бир өркүчли), гоюн ве гара мал сүрүлеринден, гыяллардан ве өй гошларындан ыбарат боляр. Хер бир адамың беҗерйән, дашына чил чекен ве суварян ерлери онуң эмләги хасап эдилйәр ве шол ере дава этмек хич кимиң келлесине-де гелмейәр. Мал сүрилери барада айдыланда, йүзлерче дүели, бирки мүң гоюнлы байлар габат гелйәр, элбетде, олар көп дәл. Кәбир теке адамларында

диңе бир Ахалда дәл, эйсем бүтин Түркменистанда, Хывада, Бухарада ве Персияда ёкары баха берилйән айратын тохум атларың улы сүрүлери боляр; шол бедевлере теке атлары дийилйәр ве шол тохумы түркмен атлары билен гаржашдырмак болмаз. Теке атлары өрән овадан боляр ве оларың даш кешби иңлислериң айлавда чапылян атларыныңка меңзейәр. Оларың аягы узын, били инче, бойны узын, келлеси кичирәк ве хамы атлаз матасы ялы йылманак боляр; ялыны ве гуйрукларыны гытык эдип гыркярлар, алын сачыны болса өсдүрйәрлер. Бу атлар өрән оңңутчыл ве чыдамлы боляр; эсасы ве еке-тәк диен ялы ийми самандыр. Олар диңе ики йөриши билйәр - ёргаламак ве горгунына гитмек. Бу ажайып бедевиң айратынлыгы пеллеханадан угран дессине йындам дәлдигинден ыбаратдыр. Текелериң атларына ганы гызмак үчин пурсат герек; илки башда олар кынлык билен, хаял өңүрдиклейәр, соң барха ве барха бат аляр ве ахырсоңы түвелее дөнйәр. Йөне шейле атлар диңе гурплы текелерде боляр, адамларың көпүсинде болса, шейле хем бейлеки түркмен тайпаларында түркмен атлары дийилйәнден бедевлер боляр, бу тохумдан болан атлар кавказ тохумына өрән меңзеш - олар хем бойы пес, чыдамлы ве ёрга боляр.

Сөзүмиң ахырында текелериң гылык-хәсиетлери барада келам агыз айтмакчы: текелер догабитди мүңкүр, ынанмазак ве сересаплы, айратын-да, оңат танамаян адамлары билен шейле. Олар фанатик дәл, йөне муңа гарамаздан ажалы асла әсгермейәр ве онуң билен мерт йүзбе-йүз боляр. Өз жаныңа гадыр-гыммат гоймансоң , текелер душманың жаныны асла бир шая саймаяр; эгер эле салнан душманы оба ашырмага мүмкинчилик болса, оны яны билен алып гайдяр, шейле мүмкинчилик болманда есири эркекдигине-аялдыгына, яшдыгына-гаррыдыгына гарамаздан, рехимсиз өлдүрйәр. Өзи ялылар барада рехимсиз болмак билен, олар жандарлара өрән дөзүмсиз ве хатда душманың малыны өз үлкесине ашырмага мүмкинчилик болманда хем оны өлдүрмәге эли галжак гүманы ёк; эгер теке адамысы чөл бееванда азашан я-да ташланан, гуйының янында дуруп сув ичип билмейән дүйә я-да гойна саташса, ол шол жанавара сув бермек үчин элинде барыны эдер; олар шейле дийййәр: "адам маллары эй гөрмелидир,

себәби олар онуң гарныны доюряр". Ажайып чапыксувар болан ве ярагы биркемсиз уланып билйән текелериң өзи чәксиз батыр адамлар ве олар хатда өз душманларының батырлыгына хормат гойяр. Оларың хер бири руслары гайдувсызлыгы үчин чуңңур хорматлаяр ве парслары горкаклыгы үчин хут шонуң ялы йүрекден йигренйәр. Ахалың ябаны огуллары огурлык дийлен зады билмейәр. Аламанчылыклар вагтында гоңшы тайпалары ве халклары таласа-да, теке адамысы өз гоңшусының екеже задыны-да хич хачан алмаз, өз этмиши үчин жеза чекмежекдигине гөзи етсе-де, гоңшусының гойнуна я-да бакжадакы гавунына эл гатмаз. Текелериң хер бири өйүнден гиденде өз эмлэгини асла гаравсыз галдыряр ве гайдып геленде әхли задыны гоян-гоян еринде тапжакдыгыны билйәр; шейле хем ол душман дуйдансыз чозанда гоңшуларының өз эмлэги билен билеликде онуң затларыны хем горажакдыгыны ачык билйәр. Олар гулпларың, ачарларың ве килтлериң нәхили затдыгыны билмейәр ве олара мәтәч дәл. Текелериң арасында огурлык адам өлдүрмекден хас агыр женаят хасапланяр. Хер бир теке сөз беренден соң хич хачан, хатда жаныны гурбан этмели я-да азатлыкдан элини үзмели болса-да, вадасыны болмаз. Аслында текелер өрән укыплы адамлар, дийсең телекечи хем-де ватаныны йүрекден сөййәр.

Биз ине шейле душман билен гүйч сынанышмалыдык, йөне шол дөврде, Бендесенден ограмызда бизиң текелер, оларың гылык-хәсиетлери, гүйжи ве дурнуклылыгы барада билйән затларымыз жуда ужыпсызды.

XI БАП

Бендесен гечиди. - Көпетдагың көтел ёллары. - Теке оазисиниң гөрнүши. - Хозлы дагдан иниш. - Чешмели ойдакы дүшелге. - Хозлы дере. - Бакжачылык. - Теке илинде илкинжи гиже. - Колоннаның аръергардының гелмеги. - Бамы. - Бөрме.

22-нжи августда гүнортан князь Долгорукий авангард билен Бендесенден ограды. Бөлүмлер дүелерини ызына тиркәп, бир-бириниң ызына дүшүп, Бенде-

сеп дагының дашына айланып, гечидиң башланян ериндәки дерә гирип башладылар. Сагат үчүң ярында авангардың соңкы бөлүми болан переяслав драгунларының дивизионы хем ахырсоңы ёла дүшди.

Дерә гиренлеринден соң драгунлар ики хатара дүзүлип, басганчак-басганчак болуп барха беленде галян, дагың япгындан товланҗырап узаян ёлуң танапыны күлтерләп башлады. Ёл илки дерәниң бир гапдалындан гечсе, соң деряның гуры ханасына тарап ашак инйәр, онсоң бейлеки кенара гечип, инсиз золаҗык болуп, көтеллиге үмзүк атяр, ене-де ашак инип, ене-де булутлара тарап дырмашяр ве кәтә учудың эрңегинден созуляр. Илки габат гелен чәгесөв белентликлер хекли җисимлерден эмеле гелен учутлар билен чалшыляр ве кә онда, кә мунда эсасы даг гершиниң керт гаялары гөрнүп башлаяр. Бир белентлиге дырмашарсың велин, өңүңде ене бири дивар ялы болуп абанып дурандыр, онсоң оңа чыкмак билен боларсың; ызыңа гаңрылып середеңде тәсин гөрнүш бенди эдер: ханха Бендесен җүлгеси, ондан сагда Хожагала текизлиги, онуң аңырсында басганчак ялы болуп, түркмен гырлары бир-бирине гысмылҗыраяр, хас узакда, гөзъетимиң чәгинде болса бейикли-песли гара золак болуп, Парс (Хорасан) даглары гөрүнйәр. Барха ве барха белентлиге узаян ёлуң 12 верста барабар узаклыгында җуда агыр көтелликлер габат гелмейәр ве ахырсоңы даг гершиниң үстүне чыканыңда гечидиң иң белент ерине етйәрсиң . Өйлән сагат алтың ярында биз Көпетдагың эсасы гершиниң үстүне чыкдык.

Бу даглары җансыз дийип долы эсаслы атландырмак болар - оларың өсүмлик ве хайванат дүнйәси шейле гарып. Белентликлерде хич ерде гөгерип дуран от-чөпе гөзүң дүшҗек гүманы ёк, хайсы тарапа серетсең-де гөзүңе диңе йылчыр гаялар какылышяр. Диңе даг дерелериниң дүйбүнде, кә ерде булакларың акян ерлеринде пессеҗик гырымсылар, хашал отлар ве яндак гөгерйәр, булакларың кенарларының хут эрңегинде болса инсизҗе золак болуп от гөгерйәр. Хич ерде яшайышдан нам-нышан гөрүнмейәр, хич хили хайванлар я-да гушлар габат гелмейәр. Диңе кәтә булутларың ашагында гараҗа нокат болуп гарагуш гөрнер-де, ол хем гөзден гайып болар. Шонуң билен бир вагтда бу дагларда җандарлар өрән көп; хер дүрли

йыланлар, сувулганлар, ичянлар, мөйлер, атайрылар ве шуңа меңзешлер аягыңы әден ериңден чыкяр. Даглардан ашак инйән булакларда болса кичиҗик пышдыллар ве леңңечлер душ гелйәр.

Көпетдагың чүр депесинден демиргазыга тарап сер саламызда бизи арзылы мекана илкинҗи гезек гөзи дүшен җөхитлери гуршан дуйгулар ялы дуйгулар гуршап алды; бизиң барҗак еримиз болан үлке хакында җуда көп айдылыпды ве гүррүң берлипди, бизиң Кавказа доланып барҗакдыгымыз ве экспедицияның гойболсун эдилҗекдиги барада җуда көп мышмышлар гулаклара гуйлупды ве шонуң үчин ашакда яйлып ятан оазиси өз гөзүмиз билен гөремизде хеммәмиз күкрегимизи долдурып, аркайынлык билен демимизи алдык. Етҗек мензилиңе етмән ызыңа гайтмак бизде хөвес дөретмейәрди; узак айларың довамында чекилен хорлуклардан ве кынчылыклардан соң бизиң әхлимиз атыгсаярдык, эмма тә Бендесенден угралянча хеммелер оазисе чозмагы гойболсун этмек барада буйругың берилмегине ховатырланма билен гарашярды. Хәзир болса бизиң гөзүмизе ине шу затлар гөрүнди:

Бизиң дуран еримизден башлап Көпетдаг керт дивар ялы болуп песелип башлаярды; ики тарапда хем дик гаялар дашларына буйсанян ялы, булутлара тарап үмзүк атярды, ашакда болса улы чөкетлик гөрнүп, ол кем-кемден даралярды ве ахырсоңы инсизҗе өтелгә өврүлйәрди, онуң ики гапдалында болса гаялар, гырлар ве песрәк геришлер улгам гурап дурярды. Ондан аңырракда яңкы өтелге кем-кемден песелип ве гиңелип, мисли деңзе гошулян деря ялы текизлиге сапылып гидйәрди; текизлиге гечйән еринде адаҗык ялы болуп, Бамы галасы гөрүнйәрди, онуң аңырсында болса уч-гыраксыз деңиз, йөне чәге деңзи яйлып, тә асман билен земиниң тапышян ерине ченли узап гидйәрди...

Гечидиң чүр депесине ченли ёл азда-кәнде ишлениленди, эмма ёлуң ашак инилйән бөлегинде ишлере яңы бир гиришилипди, шол себәпден биз Хозлы дагың гапдалында чуң учудың гырасы билен товланҗыраян инсиз ёданы ызлап инмели болдук. Биз атлардан дүшдүк ве ол җанаверлери идип гитдик. Хер бир324сересапсыз эдилен әдимиң аңырсында өлүм гизленипди,

шонуң үчин өрән хаял йөремели болярды. Көтел ве өврүмли даг ёдалары билен йөремәге өвренишмедик рус драгун аты басҗак ерини тойнагы билен барлап ве какып барлаярды, диңе шондан соң сересаплык билен өңе сүйшйәрди. Дивизион билен алнып барылян топлары даг кертлериниң биринден бейлекисине йүпде салмаллы болярды. Ахырсоңы колоннаның өңүнде барян 4-нҗи экскадрон чөкетлиге етди ве онуң гүнорта-гүндогар гырасындакы чешмелериң янында дүшледи. Аз-овлак дынч алып ве атларымызы сува якып, биз шу ерден башланян булагың кенары билен йөредик ве 8 верстаның довамында тиркешип, онуң кә ол райышына, кә бу райышына гечдик, онуң керт гаяларың арасындан гечйән ханасының ичи билен йөредик. Бама 2,5 верста галанда биз ахырсоңы шол дереден чыкдык, шу ерден тә гала ченли яны пагсадан гурлан диңли харазларың тутуш бирнәчеси бир сыргын болуп дурярды. Агшам сагат онуң ярында биз галадан бир верста бәрде, гавун-гарпызлы бакҗалыгың янында аяк чекдик ве гош-голамлы кервениң гелмегине гарашдык. Бу бакҗа Чекишлерден угралан соң ёлуң бүтин довамында бизе душ гелен илкинҗи бакҗады, шонуң үчин ат ятаклары гуралып, җанаверлериң бойнунда иймли торбаларың атылмагына мәхетдел адамларың көпүси бакҗа сиңди. Бакҗада гавунларың ве гарпызларың әхлисиниң диен ялы текелериң гылычлары билен чапыландыгыны гөрүп, биз хайран галдык.

Гавунларың ве гарпызларың илкинҗи йүзи эййәм алнылыпды, шонуң үчин бакҗадакыларың көпүси хениз бишмедикди, көпүси асла гөкди ве гавунлар хыяра хас меңзейәрди; шуңа гарамаздан, ичлери горлан солдатлар олары хезил эдип ийди. Бизиң Теке оазисинде болан вагтымызың бүтин довамында чиг гавунлар ве гарпызлар эсасы иймит боланлыгына гарамаздан, отряд шол ере баранындан соң адамлар дизентериядан асла дынды, ысытма кесели азар бермеди ве гошуның саглыгы биркемсиз оңат болды. Мунуң себәбиниң бизиң Ахалда ичйән сувумызың хилиндедигине шүбхе ёк. Көпетдагың аңырсында ёмут, гөклең түркменлериниң ве бейлеки тайпаларың ерлеринден геченде болса бизиң отрядымыз сувуң хилиниң песлиги зерарлы көп хорлук чекипди. Габат гелйән гуюларың сувы я ажыды, я шорды, я аҗамтык-шорды; кә ерде

биз улы чалпавларда йыгнанан, йүрекбуланч ыслы ве садырланан ягыш сувуны хем ичипдик; отрядымыз Этрек, Сумбар ве Чендир деряларының кенары билен йөрәнде сувуң хили азкем говуланды, йөне ол хем ләбиге меңзейәрди, оңат сүзмелиди. Мунуң өвезине оазисде бизе даг чешмелериниң аҗайып сувы нош болды, хатда Кавказың хем хемме еринде шейле оңат сува габат гелип болмаяр.

Хава, төверек гараңкылап, гиҗе дүши. Гөвхерден ясалан ялы ай бизиң дүшелгәмизе нур берди ве бүтин дүзлүге ягтылык сачды. Ат ятакларының янында хер ерде-хер ерде кичирәк от якылыпды, йөне шол отларда хич зат биширилмейәрди ве хеммелер гош-голамлы кервениң гелмегине, гоюндыр газанларың гетирилмегине сабырсызлык билен гарашярды, хер ким газаның гулагыны гыздырмакчыды. Йөне гош-голам гелер ерде гелмеди. Даг тарапдан салкын шемал өвсүп башлады. Халыс сурнуган солдатлар ве офицерлер кем-кемден уклады хем-де эне-де бирсалымдан асудалык аралашып, оны диңе кәтә атларың кишңемеси бозярды.

Даңдан сагат 4-де гош-голамлы кервениң илкинҗи дүелери гөрүнди. Олар дереден әвмән-алңасаман чыкярды ве аграс әдимләп, бизиң дүшелгәмизе якынлашярды. Ахырсоңы ир сагат 8-де аръергардда болан 3-нҗи драгунлар экскадроны хем гелип етди.

Авангардың гошунлары билен даш-төвереги гуршалан Бамы ёкарда эййәм айдылып гечилиши ялы, Хозлы дереден ики ярым верста узаклыкда ерлешйәр. Онуң ортасында йөнекей дөртбурч пагса беркитме болуп, дашыны ики гат дивар ве гарым гуршаяр. Диварларың дашында кепбелер битертип топарланышып отыр, гүнорта тарапында болса ики саны тегелек диң гурлупдыр.

Бамыдан бир верста гүнортада пасга җай болуп, онда текелериң шехитлериниң бири җайланылыпдыр, бүтин оазисден адамлар шол ере йылда бир гезек зыяра баряр. Шол җайың белентлиги 7 аршына голай ве ини үч саженя, ол дөртбурч ве үчеги ясы, үчегиң үстүнде өрән бейик чүри гүммез гурлупдыр. Диварларың дашкы йүзи текиз ве архитектура безеглер кысымда бир затларың боланлыгы билдирйәр; мысал үчин; үчекден такмынан ики аршын аралыкда диш-диш карниз бар,

ачылмаз ялы эдилип чүйленилен гириш гапыларының ики гапдалында пагса сүтүнлер болуп, оларың ёкарсы карниз билен бирлешдирилен.

Бамының даш-төверегинде күнҗи ве бугдай экилен мейданлар хем-де бакҗалар ерлешйәр.

Авангард хут шол гүн Бөрмә тарап уграмалы дийип белленилипди. Бамыда князь Долгорукиниң колоннасының дүзүмине гирмели бөлүмлер гутарныклы кесгитленилди, оңа пыяда гошуның 3 экскадроны, драгунларың бир экскадроны, дагыстанлыларың ики йүзүси, ракетачылардан йүз адам, терек казакларының ярам батареясы (ол Дурунда гошулды) ве даг топларының икиси гошулды.

Биз такмынан өйлән сагат 2-де Бамыдан уградык. Диңе кә ерде хашал от ве яндак битен текиз мейдандан 11,5 верста барабар мензил гечмелиди. Хова озалкылара гөрә салкынракды, себәби Реомюр боюнча 28 градусдан ыссы дәлди ве хеммелер кейпихонлык билен ёлуң танапыны күлтерлейәрди. Агшам сагат 6 төвереги Бөрмә барып етдик.

Бөрме оазисиң улы обаларының ве шонуң билен бир вагда текелериң дүшүнҗесине гөрә, найбашы галаларың бириди. Обаның демиргазык тарапында, кичирәк байрың үстүнде тегеленип бир улы беркитме гурлупдыр, оны ики гат дивар гуршап, оларда инли банкеталар (секилер) бар, шейле хем диварларың өңүнде чуң гарымлар газылыпдыр. Беркитмеден гүнортада эсасан пагса җайлар ве тамкепбелер, шол санда ёкарда эййәм гүррүңи эдилен җайлар ерлешйәрди. Пагса җайларың төверегинде рус гошунларының гелмегинден өңүнчә илат тарапындан алнып гидилен гара өйлериң дуран ерлери гаралып галыпды; обаның әхли ерлеринде сырыклар, уклар, йыртык гамыш өртүклери, кече бөлеклери ве шуңа меңзешлер яйрап ятырды. Бөрмәниң ортасындан кенарлары ерден аз-кем сайланян улы яп товланҗырап акяр; гүндогар, гүнорта ве демиргазык тарапларында болса экин мейданлары тә Көпетдага ченли узап гидйәр.

Бамыда болшы ялы, Бөрмеде хем биз җанлы-җандара душ гелмедик.

Гошунлар белленилен ерлерде ерлешмәге етишипетишмәнкә гараңкы гатлышды; хер ерде-хер ерде от якылып,

эхли дүшелге гүндизлик ялы болды; одун дийсең көпди. Йөне якылан отларың хич бириниң үстүнде газан гөрүнмейәрди, себәби азыгың запасларының азлыгы зерарлы агшамлык нахар биширмек барада буйрук берилмәнди ве ач солдатлар башларыны саллашып, ода середип отырды. Бакҗалара гитмек гадаган эдилипди; йөне шуңа гарамаздан агшам сагат 10-да эхли солдатларда гавун-гарпыз бир ерден пейда болды, өзи-де диңе оларын өзүне дәл-де, эйсем атларына хем етди.

Эртеси гүн даң атдыгы Арчман беркитмесине тарап уграмак белленилипди.

XII БАП

Арчманлыларың вekиллери. - Арчман. - Складлар. - Пара-хат илат. - Нурныяз сердарың мазары - Сүнче. - Мүрче. - Бәхерден. - Душманың атлыларының пейда болмагы. - Дурун. - Илкинҗи ярадар. - Драгунларың разъезди. - Гиҗеки атышык. - Парад. - Граф Борхуң колоннасының гелмеги. - Фанатизмиң пидасы. - Яраҗа ченли ёл. - Иң соңкы дүшелге. - Душман хакында мыш-мышлар. - Отрядың дүзүминиң хәсиетлендирмеси. - Ики җансыз. - Сөвеше тайярлык гөрлүши.

24-нжи сентябрда ир сагат 6-да биз Бөрмеден шәхдачыклык билен ёла дүшдүк. Индики беркитмеде, Арчманда бизе душманың гарашянлыгы барада гүмүртик гүррүңлер гошунларың арасына яйрады. Элбетде, хеммелериң йүзи ачылды. Текиз ве гаты ере чыканымыздан соң биз гадамы гиңден урярдык ве 24 верста гечип, ир сагат 10-да Арчмана якынлашдык. Мыш-мышлар догры болуп чыкды, йөне өрән уҗыпсыз мөчбердe; догрудан-да ёлуң угрунда, обадан чыкылан ерде адамларың кичирәк топары гөрүнйәрди, эмма гүлле ягдырмагың ерине олар шол дуран ерлеринден бизе билини бүкүп тагзым эдйәрди.

Дилмач өңе сайланды ве оларың янына барды хем-де бирнәче минутдан гелип, бизе мейлетин табын болмагы карар

иден арчманлыларың бир бөлегиниң илчилериниң бизи гаршыламак үчин чыкандыгыны хабар этди.

Отряд оба гиренинден соң илчилер генерал Ломакиниң янына барды ве машгалаларың 100-е голайының рус гошунларының гүйҗүне ве рүстемлигине гөз етирип, бейлеки илат билен Гөкдепэ гитмекден боюн товландыгыны хем-де гошунбашының мерхеметлигини өзлерине пена эдинмеги ибадлы хасапландыгыны айтды. Элбетде, олара хормат-хезззет эдилди, халат-серпай япылды; олар болса өз гезегинде гошун ёлбашчыларына ики саны өй гетирип берди, олары шол вагтың өзүнде гурнады, гавун, гарпыз, яг, сүйт ве бейлеки затлары гетирди, махласы, ики тарап-да достлуклы гатнашыкларың ёлы гоюлмагына дийсең хошал болды.

Арчман-Көпетдагың этегинде диен ялы орнашан өрэн улы обадыр; онда бир меңзеш кысымда гурлуп, дагдан узаклашян хатара дүзүлен үч саны беркитме барды. Даг этегине якынрак беркитмэниң төверегинде гөчмэн галан адамларың 40-а голай гара өйи гөрүнйэрди. Бизиң отрядымыз демиргазыкдакы хас гэзерэк беркитмэниң голайында ерлешди. Илчилер билен геплешиклер гечирилйэнчэ ве сыпайычылыклы сөзлер хем-де достлуклы ниетлер хакында сүйҗи-сүйҗи сөзлер айдылянча бизиң солдатларымыз баг-бакҗалара айланып, ере гөмүлип гойлан саман складларыны гөзледи, оларың кэбири болса билесигелиҗилик эдип беркитмэ гирипдир. Мунуң себэби бизиң отрядымызың оазисе аралашан махалы онуң диңе еди гүнлүк от-иймзапасының болаңлыгындадыр, шонуң үчин хер оба барланда солдатлар саман гөзлэп тапмага сынанышярды ве оны атларына берйэрди, ёгса атларың хер бири үчин берилйэн ики өлчег арпа җуда азлык эдйэрди; шу ягдай зерарлы солдатлар Арчмана баранларындан соң илкинҗи нобатда ийм гөзлемек билен мешгулланды. Ине бирден бири чагыран ялы, солдатларың эхлиси экеранчылык ве бакҗачылык мейданларындан беркитмэ тарап энди; бир салымдан шол ерден драгунларың бирнэчеси хер бири бир даңы беде алып чыкды, соң башгаларда шонуң ялы йүкли чыкып башлады. "Серет-ле, беде! Атлара гарныны язар-ов" дийип, олар йылгырышып, бир-бирине дегишйэрди. Эмма оларың шатлык-шагаланы узага чекмеди. Штаб тарапдан адъютантларың бирнэчеси чапып гелди ве гам-

чыларыны булайлап, солдатлары ызына, беркитмә тарап ковуп башлады, алан задаңызы әкидиң-де ерине гоюң дийип, буйрук берди. Гөрлүп отурылса, беркитмелериң икисинде хем улагың азлык этмеги себәпли текелериң алып гидип билмедик көп бедеси, арпасы ве уны сакланян экен. Йөнс илчилер: "Шол затларың әхлиси обада галан адамлара дегишлидир, аслында хем Гөкдепә гиденлериң хеммеси элинде бары болмадык гарып-гасарларды, галанлар болса хас гурплы арчманлыдардыр" дийип, өзеленди ве өз эмләклерине дегилмезлигини хайыш этди. Олара ынанылды ве әхли дүшелге халка алнып, беркитмедир бакжалара гирмек солдатлара гадаган эдилди. Солдатлар гитмән галан арчманлылара ичи янып гаргынярды, себәби хут шол адамлар себәпли шол гүн адамлар-да, атлар-да газнаның беллән хөрсги билен оңңут этмели болупды. Гепиң гердишине гөрә айтсам, биз Арчманда диңе дүеси болмадык адамларың , ягны өз машгаласыны ве эмләгини Гөкдепә әкитмек үчин улагы болмадык гарыпларың галандыгыны ве оларың бизи алдадып, бүтин обаның уруларыны ве экин мейданларыны халас эдендигини соң билип галдык.

Арчманда бир десга, ягны Нурныяз сердарың мазары өзүне үнсүңи чекйәрди; онуң даш гөрнүши бизиң Бамыда гөрен мазарымыза меңзешди, диңе мөчбериниң кичирәклиги ве соң елменен безеглериң ёклугы билен тапавутланярды; мазарың ичиндәки губурың үстүне гөдек сахаплы көне куранларың бирнәчеси гоюлупды.

Гараңкы гатлышанындан соң бирден япда сув кесилди; арчманлылар, әхтимал, бизе болан достлук дуйгусыны гөркезмек үчин онуң сувуны башга яна совандыр. Гиже дөрт саны ат гүрүм-жүрүм болды.

Эртеси гүни даңдан ёла дүшүп, биз гечен гүнлердәки ягдайда херекетимизи довам этдирдик; саг тарапда, аяк етерде Көпетдаг чытылып абанярды. чеп тарапда гөзьетимде асман билен тапышян дүзлүк, аягымызың ашагында болса кә ерде яндак битен гатаңсы топрак; кәте узакда Гарагум чөлүниң гум депелери саралып гөрүнйәр.

Бирнәче верста ёл гечемизден соң өңүмизде яшыл өвсүп дуран ада гөрүнди, ол Сүнче обасыды. Беркитмәниң дегре-дашы тутчулык ве шетдалы багларды, олардан аңырда

түкениксиз бакҗалар ве күнҗи экилен мейданлар яйлып ятыр-ды. Беркитмәниң голайында бир топар пагса җайлар ики сыр-тын болуп дуры.

Биз җанлы-җемендесиз гугарып галан обаның ичинден сөгинмән гечдик ве ёлумызы довам этдирдик. Тиз вагтдан ене-де бир оба гөрүнди, ол Мүрчеди (Арчмандан 16-нҗы вер-стада), ол хем баглара бүренип отырды. Атлары сува якып ве бирки сагат дынч алып, отряд ене-де ёлуны довам этдирди. Гүнорта Гүнүниң гызгын шөхлелери астында 9 верста гечип, биз ахырсоңы Бәхерден обасына барып етдик. Кичирәк дөртбурч беркитме төверегиндәки гүр багларың ичинде зордан гөрүнйәрди, кенарларына бол от битен өрән гиң яп тов-лаңҗырап, обаны кесип гечйәрди. Багларың арасында говача, күнҗи экилен мейданлар, кә ерде болса бизе шу чака ченли габат гелмедик үзүмчиликлер ерлешипди. Отряд аяк чекди. Хеммелер бизиң гөзүмизе җеннет болуп гөрнен шу сахаватлы обада дүшленилер ве отряд дем-дынч алар дийип тама эдйәрди.

Бәхерлениң гүндогар якасында, харазың янында, мейдан-чада переяслав драгунларының дивизионы ерлешди. Солдат-лар дессине окараларыны долдурып, онуң ичине саңгаты болан сухарыларыны дограды ве атятаклары гурамалы диен буйру-гың берилмегине гарашып, дишлериниң посуны ачып башла-ды; офицерлер багларың көлегесинде ерлешди, атлар пидәменлик билен от чүртйәрди. Бирден дивизионың коман-дири подполковник Нужевский гөрүнди ве: - Дөрдүнҗи эскад-рон, атланың ! Чалт болуң ! - дийип гыгырды. Хеммелер атлара тарап окдурылмага етишип етишмәнкә: "Эскадрон, .горгуны-на, угра" диен буйрук яңланды. Нәмәниң нәмедигине дүшүнмән, биз бердик атлара гамчыны.

Бәш верста өңде Дурун обасы гөрүнйәрди. Ене-де шол ёкаркы буйруклар яңлаңды. Бизиң ызымыз билен дагыстан-лыларың йүзүси ат салып гелйәрди. Дуруна барамызда биз җанлы-җемендә душмадык, диңе обаның бейлеки тарапында бир бөлек тозан гөрүнди. Гөрлүп отурылса, отряд Бәхердене геленинден соң Дуруна иберилен кичеңрәк топары текелериң атлы гошунының топары дуйдансыз ок атып гаршылапдыр; разъезд дессине ызына гайдып, болан вака барада штаба хабар

эдипдир, мунуң нетиҗесинде болса душмана гаршы драгунлар ве дагыстанлылар иберилипдир.

Ики сагатдан бүтин отряд Дуруна гелди. Дурун - Ахалың хас гүйчли галаларының бириди, йөне, әхтимал, чарва илат онда агдыклык эдендир, себәби күнҗи ве бугдай мейданларындан хем-де бакҗалардан башга тимар берлен, баг отурдылан ерлери гөрмедик, озалкы үч обада, Сүнчеде, Мүрчеде ве Бәхерденде чомрлар, ягны отурымлы экеранчылар агдыклык эдйәрди. Бу ерде болса биз баглара-да, үзүмчиликлере-де габат гелмедик, тамкепбелериң хем саны азракды. Дурунда уллакан диңли беркитмелериң икиси болуп, оларың дашы гарымлы, өзи-де бири тегелекди, бейлекиси дөртбурчды. Шол беркитмелериң бириниң голайында бизиң отрядымыз ерлешди.

Беркитмәниң дашкы диварының голайында, онуң демиргазык тарапында пыяда гошун ве артиллерия ерлешди, гүндогар тарапында штаб өз чадырларыны гурды, гош-голам бөлүми беркитмәниң ичине салынды, атлы гошун болса ички ве дашкы диварларың аралыгында ерлешдирилди; бирден гиҗе душман чозайса, алҗыраңңылык болмаз ялы, атлы гошуның сөвеше тайяр, ягны атлар эерленен ве адамлар тиҗенли болар ялы шейле эдилди. Дүшелгәниң дашы солдатларың сабы билен гуршалды.

Гараңкы гатлышды. Агшам сагат 8. Якылан отларың алавлары лагере ышк берйәрди... Бирден атлар сува якылян тарапдан түпең сеси яңланды, соң ене бир гезек яңланды. Отрядда хеммелер чусланды, алҗыраңңылык башланды. Сәхелче салымдан дагыстанлылардан 10 адам шол тарапа мейлетин ат салып гитди. Чәрьек сагат гечди; ене бирнәче түпең сеси эшидилди ве соңра үмсүмлик аралашды. Узакдан бир иңңилди эшидилди, ол бизе барха әшгәр, барха айыл-сайыл эшидилйәрди. Ахырсоңы гараңкыда бир топар адам гөрүнди; оларың арасында бириниң җан агырылы ялы гыгырянлыгы эшидилди. "Ярадар болан ким?" - диен совала бирнәче адам: "Драгун" дийип җогап берди. Шол драгун, бизиң отрядымызда илкинҗи ярадар болан солдат рядовой Тенишев экен. Тиз вагтдан ине шулар аян болды: Тенишев бейлеки драгунлар билен үч саны аты сува якмага әкидипдир; олар ябың янына голай-

…ышанда бейлеки кенардан күнҗи мейданындан түпең сеси, соң ене бири яңланыпдыр, хут шол икинҗи ок Тенишевиң аягына, дызындан сәхелче ёкарда, яра салыпдыр. Атлар үркүпдир ве лагере тарап гачыпдыр, яралы болса йыкылып, шол ерде галыпдыр. Ваканың болан ерине баран дагыстанлылар ярадарың янында ики адам гоюпдыр хем-де душманың гобүгине мүнүпдир; тиз вагтдан олар атлы текелериң …шисини гөрүпдир ве олары ковуп башлапдыр. Текелер бизиң солдатларымызың сапына гапдаллап гачып башлапдыр ве солдатлар олары ока тутупдыр; өзүмизиңкилериң окундан этияч эден дагыстанлылар ызына гайдыпдыр ве Тенишеви алып, оны лагере гетирипдир.

Яра өрән ховплы экен; гүлле дыздан ёкарда сүңки дөвүп, шол ерде галыпдыр ве оны чыкарар ялы дәлди.

Князь Долгорукий лагериң душман билен галташан тарапында төвереги гөзден гечирмек үчин офицериң баштутанлыгында 20 адамдан ыбарат топары ибермек хакында шолбада буйрук берди. Прапорщик Нуровың баштутанлыгында 20 драгун белленилди. Агшам сагат 9-да топар лагерден уграды. Олар якыбир 100 саженя дашлашанда атлар сува якылян ерден олара тарап ок атылды ве гүллелер оларың гапдалындан шувлап гечди; мунуң ыз янындан атларың дүкүрдиси эшидилди. Драгунлар ики тарапыны деңлән текелериң бир топары үстлерине ат салып гелйәндир өйдүп, ярагларыны ыкҗамлады, йөне душманың ерине үсти адамсыз атларың бир топарының өзлерине тарап гулакларыны япырып эңип гелйәнлигини гөрди. Гөрүп отурсак, Тенишев билен болан вака сапак эдинилмәндир ве яраглсыз казаклар штабың атларыны сува якмакчы болупдыр; ябың янында олары хут өң янындакы ялы ока тутупдырлар; болса-да адамлардан хич киме яра дүшмәндир, йөне бир аты өлдүрипдирлер ве ок атыландан соң ябың янында галан ики саны аты алып гидипдирлер. Драгунлар гачып гелйән атлары тутуп, олары етип гелен казаклара берипдир ве күнҗи экилен мейданы гапдаллап, ондан йигрими әдим араны ачып, ёлуны довам этдирди. Бирден ене-де түпең сеси яңланды ве гүлле шувлап, адамлардан үсташыр гечди. Драгунлар атдан дүшүп, күнҗиниң ичине ылгады, йөне шол ерде хич кими тапмады. Я чепинден, я сагындан ока тутулмагына гарашып, күнҗилигиң

гапдалы билен 1,5 верста гечдилер, бош мейдана барып етдилер, ене-де 6 верста гечип, Гараган обасындан ярым верста бэрде аяк чекдилер. Оба душманың элиндеди ве драгунларың якынлашанлыгы барада әхтимал, хабардар эдилендир, себәби шол ерде бирден от ышыклары гөрүнди, гыгырян адам сеслери ве дүелериң бозламасы эшидилди. Шол вагт топарың арка йүзүнде узакда түпең сеслери яңлаңды. Душманың ёлы кесмегинден ховатырланып, топар Дуруна тарап гайтды ве сагат он бирден соң шол ере барды.

Инди өң хатардакы сап хас өңе сүйшүрилипди ве гүйчлендирилипди, букулар гуралыпды. Гиҗе сагат бирлерде ене-де түпең сеси эшидилди, сапдакылар хем от ачды. Узак аралыга етйән түпеңлерден атылан гүллелер дүрли угурларда отрядың үстүнден шувлап гечди ве оларың бири атлы гошуның башлыгы князь Витгенштейниң чадырының янында дуран атларың бирине яра салды.

Эртеси гүни, 26-нҗы августда дынч алыш белленилипди ве Хөкүмдар Императорың тагта чыкан гүни мынасыбетли ир сагат 7-де колоннаның гошунларының парады гечирилди ве ыбадат эдилди.

Гүндиз сагат икиде Дуруна граф Борхуң колоннасы гелди ве икинҗи (дөртбуч) беркитмәниң янында ерлешди. Солдатларың бирнәчеси оңа якынлашанда, ол ерден түпең сеси яңланды. Бизиң тарапымыздан хем от ачылды; түпең сеслериниң тиз вагтдан ятандыгы себәпли солдатлар беркитмә чозды ве бир топар душман адамларының ерине беркитмәниң диварының аңырсында бир чал сач гоҗаның ятандыгыны гөрүп. хайран галып, ичини чекди. Бирнәче гүлле дөшүнден парран гечен шол гоҗаның гапдалында үч саны түпең ятырды. Әхтимал, бу аңыны алдыран гоҗа капырларың элинден өлүм исләп обада галандыр.

Агшамара шейле гүррүңлер яйрады: князь Борхуң колоннасы гүнинлик Дурунда галяр, князь Долгорукиниң колоннасы болса бир өзи Гөкдепә тарап гидер ве оны эелəп, князь Борхуң колоннасына гарашар ве онуң билен бирлешенден соң отряд җемленип Асхабада тарап гидер. Бу мыш-мышлар өрән ынамдар хабарлар ялы эдилип яйрадылярды ве граф Борхуң колоннасындакы офицерлер сөвеше гатнашмаҗагына гына-

ның, ах урярды. Хут шейле гүррүңлер Яражыда хем гайталанды. Болса-да, генерал Ломакин Гөкдепэ умумы гүйчлер билен гитмеги карар этди ве отряд долы дүзүминде Дурундан уграды.

Эртеси гүни ир сагат 6-да отряд Дурундан чыкып гөни Яража тарап уграды, ол 26 верста узаклыкда ерлешйэрди. Гидишимизе биз ёлдан чепде, узакда дуран Гараган ве Акдепе беркидилен обаларың душундан гечдик, Мехинден совлуп гечдик ве Яража якынлашдык, шол ерден Гөкдепэ ченли бир мензил ёл галыпды.

Гүн ыссы болды, йөне йөришиң бүтин довамында сув бол болды ве отряд сэгинмэн херекет эдйэрди. Сагат 2-де биз белленилен ере бардык ве гижени гечирмек үчин дүшледик.

Яражы - кичеңрэк оба. Өйлериң гаралып дуран ерлери ве тамкеплериң галындылары хут дүйн-өңңүн хем шу ерде иларың яшандыгыны гөркезйэрди. Обаның дегре дашы экинзарлык ве бакжачылыкды. Кичирэк пагса беркитмэни текелер терк эдипдир ве бүтин обада биз жанлы-жемендэ душ гелмедик.

Дүшелге сөвешжең тертипде гуралды: терекли казакларың волгалы йүз атлысы ве кубанлы казакларың таманлы йүз атлысы өң хатарда дуруп, өзболушлы авангард болды. Яражыдан гүнбатарда атлы гошун ерлешди, лагериң өң тарапында ве ики гапдалында пыяда гошун хем--де артиллерия гойлуп, олардан бираз ызракда штаб ерлешди, обаның арка тарапында болса өзболушлы аръергард болуп, дагыстанлыларың регулярдэл полкуның 2 йүз атлысы гоюлды.

Төверек текизликди, сув көпди, себэби экин мейданларындакы суварыш салмалар сувдан долуды.

Отрядда эхли геп-гүррүңлер душман барадады, эмма аслында ол барада хич ким хич зат билмейэрди. Бири душман Гөкдепеде дийсе, башга бири ол шол ерден гидипдир я-да гидер дийййэрди. Штабың маршруты боюнча Яражыдан Гөкдепэ ченли бары-ёгы 12 верста бар дийлип хасап эдилен болса-да (хакыкатда болса 25 верстадан хем көп экен), хич хили аңтайыш чэрелери гечирилмэнди.

Бизиң отрядымыздакы адамлары Руссияның эхли күнжеклеринден бир ере жемлененде өз өңүнде гоян максады боюнча үч топара бөлүп болжакды.

Оларың бир бөлеги сөвешмеги ве хөкман сөвешмеги күйсейәрди. Рус солдатының рүстем чыкҗакдыгына ве тәсин ахлак гүйҗүне бил багламак билен, олар чакнышык болан халатда аҗайып еңиш газанылҗакдыгына ынанярды. Олар сөвешиң хөкман болмагыны ислейәрди ве душманың адам саны барада ховатыр этмейәрди, эйсем онуң саны нәче көп болса, шонча говы дийип хасап эдйәрди.

Адамларың икинҗи топары гечен урушларда өзүни гөркезен ве Кавказдакы гошуның бөлүмлеринден сечилип алнып диен ялы иберилен эсгерлерди. Биринҗилер ялы гызма болмаса-да, булар-да җуда бир эсердең ве этиячлы дәлди хемде душманы әсгермейәрди.

Адамларың үчүнҗи топары - хут гошуның өзүди, айратын бир тапавутланмага тама этмейән солдатлар ве кичи офицерлерди, олар йөришиң әхли хупбатларыны сесини чыкарман чекйәрди ве серкерделериң өлмели диен еринде өлмәги тайярды. Яраҗа барландан соң хут шу адамларың бир хили үйтгәнлигини айтмак герек. Оларың кә бири дынч алмак герек дийсе, бейлекилери "биз аз, шу ягдайда масгара болмасак-да бири" диййәрди.

Яраҗыда гүнин дүшленилер дийлип чак эдилйәрди; йөне текелер бирден гидәймесе диен гүррүңлер ве ховатырланмалар кем-кемден бүтин отряд хаял этмән өңе гитмегиң тарапдары диен пикир дөретди.

Аслында болса адамлара дынч алмак догрудан-да герекди. Атлы гошун-а Дурунда гүндиз дүшләпди, эмма пыяда гошун хут Бендесенден бәри дынч алман гелйәрди ве өрән сурнугыпды. Аякгаплары элеме-дешик болупды (пыяда гошуның аягындакы әдик дәл-де, чевякларды), көп солдатларың аяклары ярадан долупды. Йөне шуңа гарамаздан гелҗекки сөвеш хакындакы хабары отряд хошаллык билен кабул этди.

Агшам сагат 8-де штаба өң хатардакы постларың үсти билен лагере аралашмага сынанышан ики саны җансызы тутуп гетирдилер. Олар әхли теке илатының Гөкдепеде җемленендигини, руслара гайдувсыз гаршылык гөркезмекчидигини ве өз гарашсызлыгыны ахыркы демине ченли горамакчыдыгыны гүррүң берди; ичалылар өзлеринин белли бир зады билмейәндигини ве айдан затларынын

әхлисини хем башга адамлардан эшидендигини айтды. Йөне текелериң чынлакай гаршылык гөркезмегиниң мүмкиндигине хич ким ынанмаярды, хеммелер бизиң топларымызың от ачмагының олара хөкман айңалмаз ялы тәсир этҗекдигине бил баглаярды. Биз душманымызың сөвешиҗилик укыпларына баха беремизде ялңышярдык; онуң янбермезлиги, аҗалы асла әсгермейәнлиги ве гөзсүз батырлыгы хакында хич зат билмейәрдик, билмәге мүмкинчилик-де болмады, себәби биз шол душман билен илкинҗи гезек гүйч сынанышмалыдык. Гечен йылларда бизиң Закаспи үлкесиндәки гошунларымыз билен текелериң ыгып йөрен топарларының арасында болуп гечен чакнышыклар, элбетде, бизи олар билен герегиче таныштырып билҗек дәлди.

Сөвешден озал биз душманы әсгермейәрдик - сөвешден соң болса оңа чуңңур хормат гоюп башладык.

Ики колонна болуп хүҗүме гечмек карар эдилди: биринҗи колонна Яраҗыдан гиҗе сагат икиде, икинҗиси ондан бир сагат соң чыкмалыды, гош-голам бөлүми болса гораг билен ир сагат 4-де уграмалыды.

Тайярлык гөрмек башланды; шинеллер, торбалар ве атлы гошунларың бөкдерги гошы, окаралар ве шуңа меңзешлер гош-голам бөлүмине табшырылды, ок пайланылды (адам башына 120 саны). Солдатлар түпеңлерини арассалаярды, гылычларыны чалярды, арасса ички геймими барлар оны геййәрди, хич ерде айдым ве вәши гүррүң эшидилмейәрди. Диңе хич зады пиңине алмаян дагыстанлылар гиҗәниң бир вагтына ченли айдым айтды ве танс этди.

XIII БАШ

Колонналарың дүзүми; оларың уграмагы. - Яраҗыдан Гөкдепэ ченли ёл. - Үмүр. - Теке атлыларының гөрүнмеги. - Оларың князь Борхуң колоннасы билен чакнышмагы. - Җигитлер билен атышык. - Сөвеш мейданы. - Гөкдепе, беркитме ве онуң төвереги. - Бизиң душманларымызың саны. - Нэме үчин текелер машгалаларыны янында алып галыпдыр? - Сердарларың ве ишанларың геңеши. - Халкың тоба гелмеги, ант ичмеги.

Ген иҗе сагат үчүң ярында кабардин полкуның командири флигель-адъютант князь Долгорукиниң башлыклыгында биринҗи колонна асудалыгы бозман ёла дүшди. (Шу колоннаның пыяда гошунлары ярым сагат өң уграпды).

Шол колоннаның дүзүмине ине шу бөлүмлер гирди:

Кура полкуның батальоны,

Кабардин полкуның батальоны,

Бирлешдирилен атыҗылык батальоны,

Терек казакларының 4 гадаклык топларының ярым батареясы,

дагда уланылян топларың 2-си,

ракетачы бөлүм,

Перяслав драгунларының 2 йүз атлысы,

Дагыстанлыларың регуляр дэл полкуның 2 йүз атлысы.

Генерал Ломакин штабы билен ве князь Витгенштейн хем авангард билен барярды.

Генерал-майор граф Борхуң баштутанлыгындакы эсасы гүйчлер ир сагат 4-де уграды.

Оларың дүзүми шулардан ыбаратды:

Гренадерлериң лейб-эриван полкуның батальоны,

Гренадерлериң грузин полкуның батальоны,

Пыяда гошуның Ширван полкуның батальоны,

Саперлар ротасы,

20-нҗи бригаданың ярым батареясы (4 топ),

Волга полкуның йүз атлысы,

20-нҗи пыяда гошун артиллерия бригадасының ярым батареясы.

Граф Борхуң колоннасындан бир сагат соң капитан Кегамовың умумы ёлбашчылыгында пыяда гошуның 6 ротасының (хер батальондан бири), даг топларының икисиниң ве казакларың таман полкуның 2 йүз атлысының горамагында гош-голам бөлүми ёла чыкды.

Яраҗыдан Гөкдепэ ченли ёл умуман текизди, йөне 5-нҗи ве 15-нҗи версталарың аралыгында кичирэк чэге депелери габат гелйэр, Ёлуң саг тарапында онуң билен угурдаш болуп мисли дик дивар ялы Көпетдагың үсти токайсыз йылчыр дашлы герши магаллаклап гөрүнйэрди. Онуң япгытларында ве белентликлеринде диңе кэ ерде пессеҗик гырымсы агачлар гөрүнйэрди. Ёлуң чеп тарапында гөзъетиме ченли чөл яйлып, онуң бэри башы илат яшамага ярамы болуп, аңырлары уч-гыраксыз чэгеликди. Йөришиң бүтин довамында диңе бир ерде дагдан акян яба габат гелдик ве шол ерде дүшлэп, сувдан гандык ве атлары сува якдык.

Шол ябың янында биз пыяда гошуның ызындан етдик ве чэръек сагат аяк чекдик. Генерал Ломакин шол пурсатдан пейдаланып эхли гошун бөлүмлерине айланып чыкды ве хер бириниң янында сөзлэн сөзүнде гелҗекки сөвешде солдатларың ватаның ве патышаның өңүндэки өз боржуны озалкы урушларың эхлисиндэки ялы мерданалык билен ерине етирҗекдигине ынаняндыгыны айтды.

28-нҗи август оңат, йөне гүнешли ве ыссы гүн болды. Гүнүң догмагының өң янында гойы үмүр гелип, сэхелче узаклыкда зат сайгарар ялы дэлди. Отряд гүйчлендирилен резервлери ве патруллары төверөге иберип, өңе тарап херекстини довам этдирди. Ир сагат 5 төверөги Гүн догды ве бирнэче минутда үмүр совулды. Тиз вагтдан Гөкдепе дагы айыл-сайыл гөрүнди, оңуң этегинде адыбир оба ерлешипди.

Гөкдепэ 7 верста галанда биз саг гапдалымыздан айланян улы тозаны гөрдүк. Шол тозаны бизе гаршы чыкан 200 адамдан ыбарат теке атлылары турузыпды, олара текелериң эхли атлы гошунының сердары Гарабатыр баштутанлык эдйэрди.

Душман отряд билен деңлешенде олара дессине топлардан ок атылды ве өңе иберилен пыяда гошунлар олары ока тутды. Текелер дагы этсклэп ат салып гечди ве Егман Батыр галасының аңырсында гөзден йитди, соңра обадан чыкып ве бизиң

аркамыза гечип, душманың атлылары икинҗи колонна тарап чалт сүйшүп ураады. Тиз вагтдан граф Борхуң колоннасы тарапдан топлараң сеси эшидилди.

Гөрүп отурсак, текелер бизиң ызымыздан узакда бир тозан гөрүп, шол гелйән гош-голамлы бөлүмдир өйдүпдир ве оңа чозмакчы болупдыр. Йөне якынлашып-якынлашманка волга полкуның йүз атлысы ве эзбер җигит Самат Касумовың йүз атлысындан отуз атлы олара тарап батыргай чозупдыр. Текелер оларың хайбатындан горман, бизиң атлыларымызы сәхелче салымда габапдыр ве гылычлар сырылып, сөвеш башлапдыр. Шонда гапдал колоннаның баштутаны подполковник Папаригопуло топлардан ок атмагы буйрупдыр. Мергенлик билен атылан оклар текелериң арасына дүшди ве олар муңа дөз гелмән ян берди хем-де төверене дыр-пытрак болды.

Өңдәки отряд болса херекетини довам эдйәрди. Ир сагат 10-да бизиң чеп тарапымызда илки башда ики-еке атлы, соңра 10-15 адамдан ыбарат топарлар гөрнүп башлады. Олара гаршы сап иберилди. Атышык башланып, онуң тә Гөкдепә ченли арасы кесилмеди.

Сөвеш барада гүррүң бермекден озал душман билен йүзбе-йүз болмак миессер эден мейдан барада келам агыз сөз айтмакчы.

Бир гапдалда әгирт дивар ялы болуп гаялы-учутлы Көпетдаг магаллаклаярды. Чөл ерде гөзүң текизлиге өвренишенсоң белентлиги кесгитлемек кын боляр. Иң пессеҗик затлар бейик болуп, депелер даг болуп гөрүнйәр. Шуңа гарамаздан Көпетдаг бу ерде җуда белент, ол шу ерде 2500, хатда 3000 футдан песдир дийип чак эдер ялы дәл. Гөкдепәниң габадында Көпетдаг өтер-гечер ялы дәл диймек болар, даг геришлери дивар ялы болуп, бир-бирине сөенишип дур. Шол геришлерден аҗайып сувлы даг булаклары инйәр. Галадан гүнорта-гүндагарда Гөкдепе дагы бурун берип дур.

Көпетдагың хут этегинде дегре-дашыны күнҗи мейданы гуршан оба бар. Яңгала дийип атландырылян шол обаның илаты оны терк этмәндир, терсине, бейлеки обаларың хем илаты галада гачыбаталга гөзләп, шол ере җемленипдир.

Даг этегинден экеранчылык мейданлары башланяр, дагдан верста ярым узаклыкда текиз мейданда болса Гөкдепе ерлешйәр.

Гызыларбат, Асхабат ве Гәверс билен бир хатарда Гөкдепе хем теке оазисиниң хас мөхүм пунктларының биридир. Ол иң улы оба ве шонуң билен бир вагтда галадыр.

Оба хөкмүнде Гөкдепе бейлеки әхли обалара меңзеш.

Гала хөкмүнде Гөкдепе оңа биригйән Диңлидепе обасы билен билеликде демиргазык ве гүнбатар тарапдан бейиклиги 2-3 саженя ве ини бир саженя барабар улы пагса дивар билен гуршаляр. Галаның өң янындакы гарым чуң дәл, болуп билсе бир саженя етйәр. Диварың ички йүзүнде атыҗыларың ерлешмеги үчин инсиз банкета (секи) эдилипдир. Диварың аңырсында демиргазык тарапда әхли мейданда галаның гарнизонының эсгерлериниң гара өйлери дикилипдир, ондан аңырда ене-де бир ичи сувлы гарым болуп, онуң аңырсында ахыркы гораг хөкмүнде песрәк бент галдырылыпдыр. Гөкдепәниң голайында дагдан акян деря гала етенинден соң гарымы сувдан долдуряр. Гүнбатар тарапда гарым хас чуңрак ве дивардан аңырсы көп санлы гарымлар, брустверлер хем-де кичеңрәк беркитмелер билен долдурылыпдыр.

Демиргазык ве гүнбатар тарапкы эсасы беркитмәниң профили ине шейле (профиле план боюнча середиң):

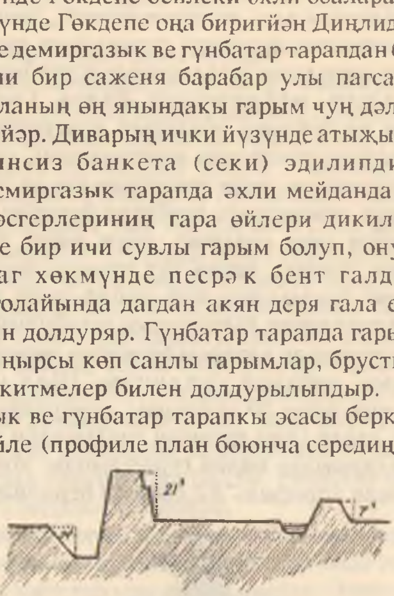

Диварың демиргазык-гүнбатар бурчунда өрән улы гирелге бар. Демиргазык ве гүнбатар тарапларда оңа гөрә инсиз өтелгелер бар.

Гөкдепәниң гүндогар ве гүнорта тарапында кичеңрәк ве бейик сеңңерлер галдырылыпдыр, оларың өңүнде гиң мейданда күнҗи экилипдир.

Күнҗи мейданы хем обаны хут диварлар ялы пеналаярды. Онуң ичинден гечмек гошунлара өрән кынды: текелер муңа оңат гөз етирйәрди, шонуң үчин-де олар әхли үнсүни демиргазык ве гүнбатар тараплары беркитмекде җемледи.

Гүндогар ве гүнорта тарапкы беркитмелериң профили ине шейле (профиль XY боюнча берилйәр):

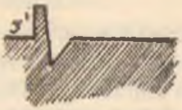

Ёкарда айдылышы ялы, галаның ичинде, дашкы дивар билен ички беркитмәниң арасында гарнизоның гара өйлери ерлешдирилипди: олар күшт малларының тертибинде гойлупды.

Обаның әхли мейданында болса Гөкдепәниң , Диңлигаланың ве бейлеки обаларың илатының дикен гара өйлеринден долуды; текелериң машгалалары, сүрүлериң бир бөлеги хем шол ердеди, әхли гош-голамлар-да шол ере басылыпды. Галаның демиргазык-гүнбатар бурчунда белентлиги 4-5 саженя етйән депе ерлешип, онуң эмели болмагы гаты әхтимал. Онуң үстүнде яшыл туг шемала пасырдаярды ве сөвешиң бүтин довамында бир топар адам гөрүнйәрди, әхтимал, олар текелериң йыгынының штабыдыр.

Галаның дашында өң хатаркы беркитме гөрнүшли кичирәк галаҗыкларың дөрдүси гурлупды. Шол галаҗыклар инедөрдүлди, ини-бойы 50 саженяды, диварлары 3, хатда 3,5 саженядан пес дәлди (улы галаның диварындан хас бейикди). Оларың дашы гарымлар билен гуршалыпды. Ине шол бекитмелериң профили (профиль XZ боюнча берилйәр).

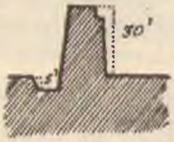

Шол галаҗыкларың бири (А) плана серет гүнбатар ве үчүси (В, С, Д) гүндогар тарапда ерлешйәрди. Оларың әхлисиниң гурлушы бирмеңзешди, йөне биринҗи галаҗык билен галаның арасында айратын бир песрәк сеңңер гурлуп, гиден мейдан шонуң билен гуршалярды, бизиң гоңшуларымыз оңа "агыл" дийип ат гойдулар, онуң гапдалында беркидилен хараз барды.

Галаның демиргазык-гүнбатарсында ябың гырасында төверегине мивели баглар экилен ве сеңңер билен гуршалан

ене-де бир хараз барды. Ондан аңырда галадан ики я-да үч верста узаклыкда адырлык болуп, ол хем кем-кемден чөле сапылып гидйәр.

Галаның гөс-гөни алкымындакы гиңишликде текелериң хасылы эййәм орлан бугдай экинлери болуп, шол ерде чекилен көп санлы салмадыр яплар хем атлы гошуның, ылайта-да артиллерияның херекет этмегине белли бир дережеде пәсгел берйәрди.

Гөкдепеде текелериң саны нәчеди?

Беркитмәниң мөчберлери, ягны онуң демиргазык диварының ики верста, гүнбатар диварының 600 саженя етйәндигини, шейле хем биз галаны габаянчак ондан топар-топар адамларың чыкяндыгыны хасаба алсаң , мениң пикиримче, Гөкдепеде азындан 15 мүң эсгер болмалыды. Җансызларың ве есир алнан текелериң хем көпүси шол саны агзаярды. Йөне Гөкдепеде бизиң озал үстүнден гечен обаларымыздан хем гачып гайдан ве гала өзүни атан илатың көп бөлеги җемленипди. Шол илат галаның ичинде өз өйлерини башлы-баратлы дикипди ве галаның ичине сыгмандыгы себәпли илатың бир бөлеги онуң дашына чыкып, эсасы сеңңериң демиргазык бөлегинде (400 голай өй) ерлешипди. Гөкдепеде теке оазисиниң Бамыдан Гөкдепә ченли ортакы бөлегиниң әхли илаты йыгнаныпды. Оазисиң гүнбатар бөлегиниң илаты болса, ягны гызыларбатлылар бизе ярым гөвүн табын болды. Гүндогар бөлегиң илаты Асхабатда ве Гәверсде җемленди.

Айтмакларына гөрә, галаның ичиндәки парахат илатың саны 30000 барабардыр, олар 12000 гара өйде ерлешипдир ве эсасан аяллар, чагалар хем-де гоҗаларды. Элинде яраг саклап билйәнлериң әхлиси галаның диварына чыкыпды. Бизиң отрядымыздакы кәбир дүекеш ве милиционер түркменлериң айтмагына гөрә, текелериң саны хас көп болмалыды; ахыркы демине ченли сөвешмеги йүреклерине дүвен текелер руслара гаршы агзыбир сөвешмек үчин Ахалың ортакы бөлегиниң әхли гүйчлерини Гөкдепеде җемләндир, бу болса 15000 атла ве 20000 пыяда гошуна барабардыр дийип, шол адамлар ынамлы айдярды. Оазисиң бирлешен гүйчлериниң баштутаны Нурбеди ханың буйругы боюнча, эсгерлериң машгалалары галада гал-

малыды, себәби онуң айтмагына гөрә, текелер өз бала-чагаларыны горанында хас батыргай сөвешйәрмиш.

Русларың оазисе чозмагындан озал Ахалың сердарлары ве хас абрайлы ишан-моллалары Гөкдепә геңеше йыгнанынпдыр, Мервиң ханы Нурберди ханың оглы Бердимырат хандан ве Гара батырдан башга шол ерде Гурбанмырат хан, Рахманберди хан, Керимберди хан ве Магтым хан болупдыр. Ягдай ара алып маслахатлашыланындан соң олар ахырына ченли сөвешмеги карар эдипдир ве халкы йыгнап, өз карарыны җемагата ыглан эдипдир, шунда олар озал диңе өз мусулман доганлары болан бейлеки түркменлериң ве парсларың ганыны дөкен әхли теке тайпасы Алланың газабына дучар болды ве инди гүнәлерини ювмак үчин капырлары ганым душман хөкмүнде йигренмелидир ве олара гаршы гайдувсыз гөрешмелидир дийип вагыз эдипдир. Ишан-моллаларың айданлары йыгнананлара гүйчли тәсир эдипдир ве үйшен мәреке озалкы этмешлери үчин тоба эдип, җаныны аямаҗакдыгы хем-де капырлара гаршы мерт сөвешҗекдиги барада курандан ант ичипдир.

Ёкарда айдылышы ялы, Гөкдепеде оазисиң ортакы бөлегиниң илаты ве эсгерлери җемленипди, хас көп илатлы гүндогар бөлегиниң адамлары болса Гөкдепеден такмынан 80 верстада ерлешйән Асхабатда җемленипди. Мундан-да башга Нурберди хан алты мүң эсгер ве алты топ билен Мервден көмеге гелйәрди.

XIV БАП

Җигитлериң бизиң сапымыза хүҗүм этмеги. - Гөкдепәниң гүнбатар тарапына барылмагы ве топлардан от ачылмагы. -Ики хүҗүм. - Дегирмениң басылып алынмагы. - Бизиң ок атмагымызың тәсир эдиши. - Өң хатаркы беркитмәниң басылып алынмагы. - Драгунларың пыяда хүҗүми. - Атлы гошуның Асхабат ёлуна гечмеги. - Текелериң бир бөлегиниң габавы бөвсүп чыкмага эден сынанышыгы. - Есир алнан теке аялы. - Гүндогар тарапың душмандан сапланылмагы. - Драгунларың ене-де бир пыяда хүҗүми. - Полковник граф Борхуң колоннасына иберилен казагың вепат болмагы. - Колоннаның гелмеги. - Оба от бермәге эдилен сынанышык. - Забт этмәге тайярлык гөрлүши ве гошунларың позиция эелейши.

Бизиң отрядымыз сап-сап болуп Гөкдепә якынлашярды. Чеп ганатда атышык довам эдйәрди. Бирден гиң мейдана яйран теке атлылары бир ере чалт җемленди ве бизиң сапымыза тарап ат салды, йөне дагыстанлыларың бирнәчесини йыкып, дессине ызына өврүлди, себәби көмеге етишен драгунлар душманы мергенлик билен ока тутуп, оны көп йитгилере сезевар этди.

Лайык гүн гүнорта боланда князь Долгорукиниң колоннасы Гөкдепә барып етди. Артиллерия ики батальоның пеналамагындан пейдаланып, ябың чеп кенарында чәге депесиниң үстүнде дессине позиция эеледи ве генерал Ломакиниң шол ерде болмагында топларыны ерлешдирип, артиллерия отрядының баштутаны полковник Прозоркевичиң гөс-гөни ёлбашчылыгында алты топуң әхлисинден № 1 галаны ве оңа янашык харазы (плана серет) ока тутды, шол галадыр харазың диварларының аңырсында текелериң улы топарлары гөрүнйәрди. Батареяның ыз янында кабардин ве кура батальонлары, кура полкундан бираз ызракда болса атыҗылык батальоны ерлешди; хас ызда, саг ганатда переяслав драгунларының 3-нҗи эскадроны, чеп ганатда болса 4-нҗи эскадроны,' оларың арасында болса дагыстанлылар дурярды; ракетачы бөлүм пыяда гошуның арасында ерлешипди (плана серет).

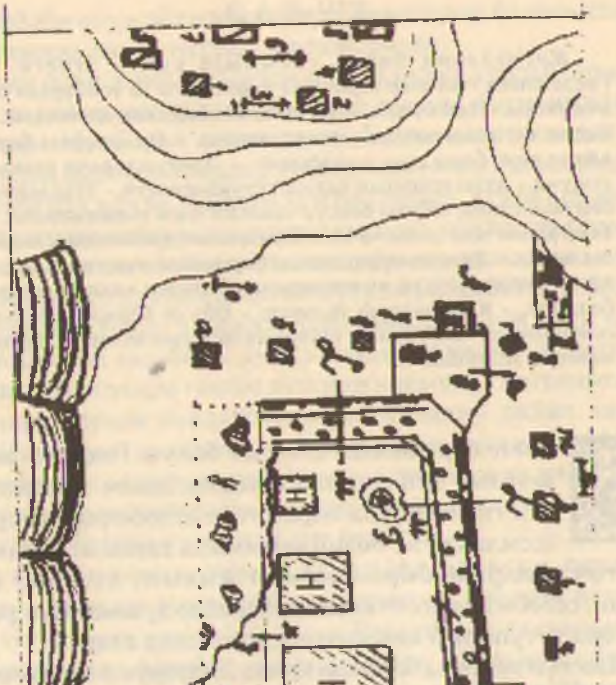

Көпетдаггерши

План барада дүшүндиришлер:

А - № 1 гала ве дегирмен, басылып алнандан соң - ярадарлара хемаят эдилйән пункт,
Б - № 2 гала
С - № 3 гала
Д - № 4 гала
Е - Яңгала обасы
F - депе
G - баг ве сеңңер билен гуршалан дегирмен
Н - Гөкдепә өзүни атан илатың гара өйлери
I - күнжүли мейданлар ве бакҗалар

Масштабы: 1 дюймде 300 саженә голай

__Авангардың илкинжи позициясы__

1 - кабардинлер батальоны
2 - кура батальоны
3 - терек казакларының ярым батареясы
4 - бирлешдирилен атыҗылык батальоны
5 - переяслав драгунларының 3-нҗи батальоны
6 - ракета батареясы
7 - дагыстанлыларың регуляр дәл атлы сотнясы
8 - переяслав драгунларының 4-нҗи эскадроны

__Забт этмегиң өң янында гошунларың ерлешиши__

а - сапёрлар ротасы
б - кура полкуның батальоны
в - кабардин - " - - " -
г - бирлешдирилен атыҗылык батальоны
д - 20-нҗи бригаданың пыяда гошун ярым батареясының ики топы ве даг топы
е - резерв - ширван полкы
ж - грузинлериң гренадер полкуның батальоны
з - лейб-эриван полкуның батальоны
I - Липовацың мейлетинлериниң командасы
и - ракетачылар сотнясы
к - переяслав драгунларының ярым эскадроны
л - терек казакларының ярым батареясының ики топы
м - волга ве таман казакларының батальонларының сотнясы
н - переяслав драгунларының ярым эскадроны
о - дагыстанлыларың регуляр дәл атлы полкуның сотнясы
п - переяслав драгунларының эскадроны
р - дагыстанлыларың регуляр дәл атлы полкуның сотнясы
с - терек казакларының ярым батареясының 2 топы ве 20-нҗи бригаданың пыяда гошун ярым батареясының 2 топы

Шол вагт текелериң өрән көп санлы атлы гошуны бизиң чеп тарапымызда жемленди. Авангарддан сапа тарап куралыларың ики ротасы иберилди. Текелер олары гөрен бадына "ур-хаур" дийшип гыгырышып хүжүме гечди. Пыяда гошун олары агзыбир ок атып гаршылады, переяслав драгунларының майор Нахваловың баштутанлыгындакы 4-нжи эскадроны билен дагыстанлыларың йүз атлысы текелериң гапдалындан чөзди. Бизиң атлы гошунымыз депежигик аңырсындан чыкып, текелере тарап окдурылдам велин, олар ала-зензеле болшуп, башлы-баратлы гачды.

Шол бир вагта артиллерияның от ачмагы нетижесинде галаның ичинде отуран текелериң арасында көп пидалар болды; эмма өленлериң ерине "агылың" үсти билен эсасы галадан тәзе топарлар гелйәрди.

Шонда переяслав драгунларының дивизионына, дагыстанлылара, ракета батареясына ве даг топларының икисине галаның демиргазык тарапына гечмек хем-де текелериң пыяда гошунының жемленен ери болан "ахалы" гапдалындан ока тутмак барада буйрук берилди. Иберилен отряд хараза якынлашды велин, шол ерден агзыбир ок атылды. Гөрлүп отурылса, харазың аркасында ерлешен текелериң атлы гошунының бир бөлеги оны эелән экен. Бизиң атлы гошунымызың батыргай ве окгунлы хүжүми душманы ян бермәге межбур этди ве олар башлы-баратлы гачды. Забт эдилип алнан харазда болан текелериң 150-си гылычдан гечирилди ве шол тутлушык махалы Гара батыр өлдүрилди. Душманың атлы гошуны Асхабат ёлы билен гүндогара тарап гитди ве соңра гүнүң ахырына ченли гөрүнмеди.

Шондан соң даг топлары ве ракета батареясы "ахылы" ока тутуп башлады. Ок атмагың нетижеси жуда элхенч болды. Үйшүп дуран адамларың арасына дүшен хер бир топ окундан соң жесетлер мүндер-мүндер болярды. Йөне нәче адам өлсе, эсасы галадан хут шонда тәзе адамлар гелйәрди. Шунда биз топлардан агзыбир ок атмагың олара бизиң тама эдишимиз ялы тәсир этмейәнлигине ве текелериң жаныны аяман сөвешмеги йүрегине дүвендигине гөз етирдик.

Гапдалындан от ачылмагы душмана ярамады ве ол хүжүм гечирмеги карар этди. Пыяда текелериң улы-улы топарлары

галадан чыкда-да, бизиң чеп ганатымыза тарап сүйшүп башлады. Драгунлар атларындан дүшүп ве сап болуп, олара гаршы йөнелди, ракета батареясы хем шол тарапа ок атып башлады, даг топлары болса "ахылы" ока тутмагы довам этдирйәрди; Текелер драгунлара етмән, галаның диварының аңырсына өзлерини атҗак болуп, гачып башлады. Даг топларының ве ракета батареясының такык ок атмагы нетиҗесинде эсасы гала билен харазың ве кичи галаның арасында гатнав кесилди; шонда оларың горайҗылары батыргайлык билен өңе чыкды ве терек казакларының батареясына тарап окдурылды, эмма кабардинлериң ве атыҗыларың агзыбир ок атмагына дучар болуп, ыза тесди. Генерал Ломакин хүҗүме гечмәге буйрук берди ве "ура" сеслери билен душманың сөбүгине мүнен батальонлар өң хатардакы беркитмә барды ве алдым-бердимли сөвешден соң оны эеледи хем-де галаны ока тутуп башлады; терек казакларының топлары ве даг топлары хем шол ери нышана алып, атып башлады. Даг топларының батареясы шол вагт бираз чепе сүйшди ве ракета батареясы билен билеликде переяслав драгунларының 3-нҗи эскадронының пенасында болды. Артиллерия дынгысыз ок атярды.

Галаның ичинде болуп гечйән затлары гөз өңүне гетирмек кын дәл. Бизиң топ окларымыз, элбетде, галаның эсасан ортакы бөлегине дүшйәрди ве текелериң машгалаларыны гыргына берйәрди. Хер бир гранатың эдйән тәсири элхенчди. Аялларының ве энелериниң ахы-налаларына боюн болуп, текелер бала-чагаларыны халас этмек үчин табын болмага тайярды. Догрудан-да, оларың бир бөлеги хатда галадан чыкып, ок атмагы бес этмеги хайыш этди ве боюн эгмекчидигини айтды. Эгер ок атмагың бес эдилмегини ислейән болсаңыз гой, баштутанларыңыз ве ишан-моллаларыңыз генерал Ломакиниң янына гелсин дийлип, олара җогап берилди. Йөне ишан-моллалар галаны табшырмак барада пикир хем этмейәрди; терсине, олар көре-көр йигренч дөретмеги ене-де башарды ве текелер еңмели я өлмели диен карара гелди.

Сагат икилерде князь Голицын дагыстанлылардан йүз атлыны алып, галаның дашына айланып, асхабат ёлуна тарап уграды; оларың ыз яны билен майор Нахвалов билен переяслав драгунларының 4-нҗи экскадроны ве флигель-адъютант Би-

биков билен 3-нжи экскадроның ики взводы подполковник Нужевскиниң баштутанлыгында шол ере иберилди. Гошунлара галадан хич кими гойбермели дәл, текелер чыкмага сынанышса, ызына дыкмалы дийлип буйрук берилди. Шейле буйрук текелериң галадан гитмекчидиги барада җансызлардан хабар гелендиги себәпли берлипди.

Отряд асхабат ёлуна бараныңдан соң В хем-де С галаларында душманың ёклугыны, Дгаласыны болса душманың эеләндигини гөрди; шонда князь Голицын атлы гошунының бир бөлегини алып, душманы шол галадан ковуп чыкармакчы болупдыр.

Текелериң галаны терк этҗекдиги я-да җуда болманда бала-чагаларыны угратҗакдыгы барада штабың эден чакламасы догры болуп чыкды. Драгунларың асхабат ёлуна геленине мәхетдел текелер топар-топар болуп чыкып башлады. Переяславчылар олара тарап чозды ве ене-де галаның ичине дыкды. Шондан соң атлы гошун гүндогар тарапы галадан чыкян топарлардан ве ики-еке адамлардан сапламага гиришди. Шу ерде бир вака хакында айдып гечмек герек: ат салып барян драгунларың взводына голайдакы салмадан үч гезек ок атылды, солдатларың бирнәчеси шол ере тарап ат салды, йөне эсгерлериң дәл-де, сапанчасына ок салып отуран яш аял машгаланың үстүнден барды; онуң гапдалында ене-де ики сапанча ятан экен. Солдатлар оны тутды ве голайдакы галада дуран бөлүме элтип табшырды; есири гошун башының янына алып барыпдырлар ве ол аял машгаланы аркайынлашдырмак үчин терҗимечиниң үсти билен шейле дийипдир: "Горкма, саңа яманлык эдилмез". Есир аял бир әдим ыза чекилипдир ве хеммелере отлуклы ве арлы назарыны айлап: "Мен хич затдан горкамок, элиңизден геленини аяман. Йөне сиз, капырлар, бизден горкуң ве эймениң , себәби сизиң хич бириңиз бизиң юрдумыздан аман гитмез" дийип, буйсанчлы җогап берипдир. Җуван мердана аялың җогабы хеммелери хайрана гоюпдыр, йөне шонуң билен бир вагтда ойландырыпдыр; бизиң душман барадакы пикиримиз үйтгәп башлады. Яш аялы бошадып гойбердилер. Башга бир ерде аңырракда, ябың ичинден ене-де бир эли ярагглы аял тапылды, яшы өтүшен, йөне гуҗурлыҗа кемпир душундан гечйән бөлүмлери ока тутян экен. Йөне онуң

кысматы яман болды ве газаба гелен солдатлар оны тутан ериндe өлдүрипдир.

Гөкдепәниң даш төверегиндәки япларың әхлисинде, хер бир түммегиң аңырсында эли яраглы текелер отурып, бизиң галаның гүндогар тарапыны душмандан арассалаян, гүнорта тарапа сап болуп барян атлыларымызы ока тутярды.

Пыяда гошунлар ве артиллерия гала тарап ок атмагыны довам эдйәрди, душманы көп йитгилере сезевар эдйәрди; йөне драгунларың 3-нжи экскадронының дурян ериндәки демиргазык диварың төверегине ок атылышы говшагракды ве душман мундан пейдаланып, дүрли депедир яплары пеналап, гүллестер аралыга гелип ве агзыбир ок атып башлады. Шонда генерал Ломакин драгунлары текелере гаршы сүрмек ве олары галаның диварындан аңрык ковмак барада полковник Корганова буйрук берди. Драгунлар түвелей ялы өңе окдырылды, йөне галаның сеңңерине 200 әдим голайланда сува басдырылан мейдана габат гелди. Атларың тойнаклары батга батып, херекет этмек кынлашды. Текелер душманың хатарларында алҗыраңңылыгың дөрәндигини гөрүп, улы гох турзуп чозуп башлады; драгунлар атларындан дүшди ве 30 әдим голая гелен душманы агзыбир ок атып гаршылады, эмма текелер муңа үнсем бермән, барха якынлашярды. Драгунлар ян бермеди, эмма шол пурсатда эскадроның командири капитан Шанаев: "Йигитлер, өңе" Ура!" дийип гыгырды. Драгунлар айңалды ве өзлеринден 15 эссе дагы көп болан душмана өчли ялы топулды. Шейле гайтавула гарашмадык текелер көп санлы өлүлерини ве яралыларыны ташлап, гачып башлады. Драгунлар болса шол батыргай хүҗүм вагтында диңе бирнәче адам ве ат йитги чекди.

Хеммелер граф Борхуң колоннасының гелмегине сабырсызлык билен гарашярды. Онуң гелмеги билен айгытлы херекетлер башланмалыды.

Илкинҗи кичи галаның алынмагындан озал граф Борхуң янына казак иберилмелиди ве эсасы отряд билен бирлешмек үчин чалтрак гелмелидигини оңа айтмалыды. Граф Борх авангарддан ыза галыпды, илки башда оны ёкарда гүррүңи берлен текелериң атлы гошунының хүҗүм этмеги эглəпди, соңра бол-

са ол гошунлара дынч берер ялы дүшлемели диен карара гелипдир.

Эмма граф Борхуң янына иберилен казак отрядан араны ачды велин, текелериң бирнәчеси оңа тарап окдырылды, кубанлы казак түркменлерден өрән эзберлик билен совулярды, эмма текелериң бири оны түпеңледи ве казак атдан агды. Текелер мердана казагың янына барды, онуң келлесини чапды, эгниндәки погоныны болса дүйрләп, гүлле дегенинден соң дөшүнде эмеле гелен дешиге сокды. Бираз соңрак граф Борхуң колоннасы Гөкдепә якынлашанда солдатлар бетбагт казагың жеседине эелик этди ве хут шол ерде ёлуң якасында оны жайлады.

Ахырсоңы сагат үч болуп барярка икинжи колонна хем гелип етди. Адамлар Реомюрың шкаласы боюнча 40 градус ыссыда гечирилен йөришден соң өрән аргынды ве башланан сөвеше гатнашыҗылар ялы тешнеликден эҗир чекйәрди.

Граф Борхуң колоннасы геленинден ве әхли отряд Гөкдепәниң алкымында жемлененден соң элбетде, хаял этмән забт этмелими я-да этмели дәл диен меселе йүзе чыкды. Элбетде, забт эдилмелидиги өңүнден шүбхесиз биллиди. Бүтин отряд диңе текелери басымрак, соңа гойман шу илкинжи чакнышыкда күл-пескун этмек барада гүррүң эдйәрди.

Онсоңам, вагтың гүндиз сагат 3 боланлыгы, илкинжи галаның алынмагы, душманың эсасы галаның ичине элтилип салынмагы, соңра топлардан ве түпеңлерден ок атылмагы забтың ровачлы тамамланмагы үчин шерт тайярлады дийлип пикир эдиленлиги шүбхесизди. Хеммелери гуршап алан дартгынлык аргынлык хакында пикир хем этдирмейәрди.

Буйрукдыр гөркезмелер берилди ве гошунлар забт этмек үчин өзлерине белленилен позициялары эелемәге ураглы. Генерал Ломакин гошунларың позициясына айланып башлады, чеп ганатда, галаның демиргазык диварының габадында дуран драгунларың янына баранда шол ерде сеңңериң өңүнде дикилен текелериң гара өйлерине от бермәги мейлетинлериң 12-сини чагырды. Драгунлар теклифи ики гезек гайталатмады ве сәхелче салымдан соң хөвесеклер бир букудан бейлеки бука ылгап гечип, ёла дүшди. Хеммелер батыргайларың херекетлерини ховатырланма билен сынлаярды, оларың сынанышыгы-

ның ровач болмаҗакдыгыны хеммелер дуйярды, себәби олар-да йөнекей күкүртли отлучөпден башга яндырыҗы серишделер ёкды. Ахырсоңы олар өйлериң 15 әдим голайына барды. Ине бирден түпеңлерден агзыбир ок атылды ве бизиң мейлетинле-римизиң үстүне гүллелер дөкүлди. Өңе сүйшмеги довам этдир-мек гутулгысыз ве пейдасыз өлмек диймекди ве драгунлар муңа дүшүнип, ызына гайтды, гүллелер болса шол ягып дурды. Оларың хеммеси саг-аман отряда гайдып геленде адамлар өз гөзлерине ынанмаҗак болды.

Забт эдиш лайык өйлән сагат 5-е белленилипди, ол топла-рың әхлисинден бирбада ок атылмагы билен башланмалыды.

Шол вагт отрядың гошун бөлүмлери Гөкдепәниң төверегинде ине шу тертипде ерлешипди.

Галаның гүнбатар тарапында:

Чеп ганатда сапёрлар ротасы,

Кура полкуның батальоны,

Бирлешдирилен атыҗылык батальоны "ахалың" гүнорта тарапында, онуң бир ротасы болса бурчдакы дешигиң габадын-да ерлешди.

Даг топларының икиси ве 20-нҗи бригаданың ики саны мейдан топы кабардин полкуның роталарының арасында ер-лешдирилди.

Ирден сөвеш билен эсленилен өң хатардакы беркитмеде "Гызыл хач" ерлешди ве ярадарлара мелхем эдилйән пункт гуралды.

Галаның демиргазык-гүнбатар бурчуның габадында:

Бираз узагракда эне ябың голайында Ширван полкуның ики батальонындан ыбарат резерв гойлупды.

Резервден аңырда вагенбург ерлешди, ол 3500 дүели гош-голам бөлүмиди, оны пыяда гошуның 6 ротасы ве 2 саны даг топы гораярды.

Галаның демиргазык тарапының габадында:

Гренадерлериң грузин полкуның батальоны,

Лейб-эриван полкуның батальоны,

Оларың биринҗисиниң роталарының арасында терек ка-закларының батареясының 2 топы, икинҗисиниң роталары-ның арасында болса 20-нҗи бригаданың пыяда гошун батареясының 2 топы гойлупды.

50 адам мейлетинлер,

Ракета батареясы,

Переяслав драгунларының ярым экскадроны, саг ганатда дурярды;

Гөкдепәниң гүндогар тарапында;

Галаның демиргазык-гүндогар бурчуна габадырак казакларың (таман ве волга полкларындан) ики йүзүси, терек батареясындан ики саны топ ерлешдирилди.

Гүнортадакы галаның янында (серет плана) Д):

дагыстанлыларың экскадроны ве драгунларың ярым экскадроны гоюлды.

Гүнорта тарапда:

ябың саг тарапында переяслав драгунларының 4-нжи экскадроны ве чеп тарапында дагыстанлыларың бир йүзүси дурярды.

Шейлеликде бизиң гошунларымыз 8 верста аралыкда ерлешипди, забт эдишиң герими болса 3 верстадан инлиди.

Хүҗүм эден гошунларың гүйҗи хакындакы өрән гызыклыдыр.

Батальон, рота, экскадрон диен сөзлер уланылян болса-да, Гөкдепә забт эдилен махалы штат боюнча шол бөлүмлерде болмалы солдатларың саны асла үпҗүн эдилмейәрди. Адамлар барып Чекишлерде кемелип башлады, соңра болса узак ве кын дүшелгелер хем-де агыр йөриш гошун бөлүмлерини хас-да гүйчден гачырыпды. Галыберсе-де, хер батальондан бир рота ёкарда агзалып гечилиши ялы, вагенбургы горамак үчин алныпды. Шу затларың әхлисини хасаба алмак билен хер бир батальонда ортача 200 адам, ротада болса 60 адам барды дийип дүшүнмели. Забт этмәге гатнашан әхли гошунларың саныны болса 1200-1300 адам дийип дүшүнмели.

Өйлән сагат бәше ченли әхли топлардан ве көп санлы түпеңлерден ызы үзүлмән ок атылды. Текелериң ок атышы говшагракды.

Забт этмегиң өң янында гошунлар гала өрән якын барды. Кәбир батальонлар болса бәш йүз эдимдеди. Забт эдиҗи колонналарың шейле голай гоюлмагының себәби текелерде артиллерияның асла ёклугындады, түпеңлериниң болса җуда ярамазлыгындады: оларда дүрли дөврлерде ве дүрли система-

ларда ясалан пелтели түпеңлер хем-де аз санлы берданкалар барды. Диварларың үстүнде улы гала түпеңлери гойлупды. Текелериң көпүси болса гулаклы адаты азия түпеңлери билен яраглананды.

Көп адамлар үчин тәлей чөзүҗи пурсата чәръек сагат галанда артиллерия ок атмагыны бес этди ве диңе кә ерде түпең сеслери эшидилйәрди.

XV БАП

Забт эдиш. - Сапёрлар ве куралылар. - Кабардинлер ве атыҗылар. - Грузинлер ве эриванлылар. - Липовацың мейлетинлери. - Гаршылыклайын хүҗүм. - Сафоновың өлмеги. - Забт эдиҗилериң ыза чекилмеги. - Майор Шауфусың резерви. - Текелериң терек батареясына чозмагы ве Бердимырат ханың өлмеги. - Переяславчыларың хүҗүми. - Галаның ока тутулмагы. - Гошунларың гиҗеки дүшелгә гайтмагы. - Унудыланлар. - Драгунларың ве дагыстанлыларың дүшелгә гайдып гелмеги.

Забт эдиш пурсаты ахырсоңы гелип етди...

Белленилиши ялы, өйлән лайык сагат 5-де бизиң артиллериямызың дөрт топундан бир вагтда от атылды. Топларың гүммүрдиси Көпетдага етип яңланды ве батлы "ура" сеслери оңа гошулып гитди.

Демиргазык ве гүнбатар тарапда дуран гошунлар гала тарап аякалдыгына ылгады. Гынансак-да, оларда забт эдиш мердиванлар-да, фашиналар-да, асла хич хили серишде ёкды. Эллеринде бары билен хүҗүме уградылар.

Текелериң диварың үстүнден гүлле ягдыряндыгына гарамаздан, солдатлар дессине гала барып етди. Сәхелче салым демини дүрсәп, хеммелер өзүни гарыма оклады. Пытрап дуран гуры палчыга найзаларыны дирәп, бир-бирине көмек ве голтгы берип, солдатлар улы кынлык билен дивара дырмашярды. Ине кәбири ёкарык чыкды ве дессине өз эдерменлигиниң пидасы болды. Оларың ерине барха тәзе герчеклер дырмашярды. Кәбири диварда сакланып билмән, гарыма гачярды. Эмма герчеклигиң кынчылыга гаршы гөреши узак довам этмеди. Текелер төверсге середип, өзүне геленинден соң , забт эдиҗилериң

аздыгыны ве диварларың белентдиги ве дикдиги себәпли забт эдишиң өзлери үчин ховплы дәлдигине гөз етирип, галаның әхли өтелгелеринден дөкүлип чыкды ве өзлери хүҗүм эдиҗилериң үстүне чозды. Оларың саны 5-6 мүң адам барды. Текелер сәхелче салымда бизиң солдатларымызы габады. Бизиңкилериң хер биринс 4-5 текс барды. Өзүңкилер душман билен гарым-гатым болан ерде түпең уланып болҗак дәлди. Бизиң эли найзалы, өзи-де узак йөриш, агыр гүн ве кын хүҗүм зерарлы халыс сурнуган хер бир солдатымыза гаршы 4-5 гылыч гезелипди.

Бизиң солдатларымыз текелериң арасында гирдаба гиден ялыды. Ганлы сөвешиң айгытлы пурсатында галаның диварында бир гоҗа теке молласы пейда болды ве гураны ачып, батлы хем-де часлы сеси билен дога окап башлады.

Ине шол пурсатда, нереден ве кимден чыканлыгы белли дәл, сөвешйәнлериң арасында "Ыза чекил!" диен чагырыш яңланды. Сөвеше гатнашып гөрен адам айгытлы пурсатда шейле чагырышың нә хили тәсириниң бардыгыны билйәндир. Шол чагырыш сөвешйәнлериң арасында йылдырым чалтлыгында яйрады. Бизиң солдатларымыз хаял болса-да, сөвешиң бүтин гериминде галадан ыза чекилип башлады. Шонда галадан текелериң тәзе топарлары чыкып, олара өчли топулды. Чалт ыза чекилмек зеруры; сәхелче хаял-ягаллык көп санлы адамларың пейдасыз өлмегине себәп болҗакды. Ыза чекилмек билен, бизиң солдатларымыз ок атярды, найзалары ве түпеңлериң гундаклары билен горанярды. Топларың дуран чәгине етип, бирнеме топланмага етишен солдатлар агзыбир ок атып башлады. Артиллерия картечи тайярлап дурды ве топларың от ачмагы билен, аҗал текелериң арасында аңңалыны айлап башлады. Картечиң шаңңы сеси олары аңк-таңк этди. Ене бирнәче минутлар топлар гүммүрдеди, ене-де бирнәче гезек агзыбир ок атды, резервде дуран ширван батальоны хүҗүм этди, ракета батареясының взводы билен чеп ганатда дуран драгунларың ярым экскадроны түвелей туран ялы хүҗүме гечди велин, текелер алланичигси болуп, гала тарап гачды ве онуң диварларының аңырсына өзүни атды.

Гелиң шол забт эдише гатнашан хер бир гошун бөлүминиң херекетлерини хас җикмс-җик селҗерелиң , себәби шол сөвешде гахрыманлар элинде барыны эдипди.

Саг ганатдан башлалың : сигналы эшиденинден соң саперлар ве куралылар өңе тарап чалт ылгады ве 300 әдим гечип, белент диварлы ве тас ики сажсня барабар гарымлы улы беркитмәниң үстүнден барды, шол беркитмеден бираз сагда оңа гөрә кичирәк ене-де бир беркитме бар экен, чеп тарапда болса уллакан депе барды. Бу затларың аңырсында бирнәче ери хас белент галдырылан сеңңер, ондан сагракда болса илкинҗи ики беркитмәни ве сеңңери гапдалдан гораян айратын дуран гала барды. Улы беркитмәниң голайына баранда куралылар ве саперлар әхли беркитмелериң , диварларың ве депелериң үстүни долдуран текелериң дидеванына дүшди, айратын дуран галадакы душманлар болса олары еңседен ока тутярды. Шуңа гарамаздан, бизиң солдатларымыз батыргайлык билен өңе барярды; шонда текелер улы беркитмеден гитди ве сеңңериң аңырсына гизленип, түпеңлерден ок атмагы гүйчлендирди. Солдатлар басылып алнан беркитмәниң гарымына гирди ве гапдалындан ок атян голайдакы гала тарап мейлстинлсри иберди. Мейлетинлер болса шол ере барып, галаны гораянлары найзадан гечирип, оны эеледи. Өз командири майор Дацоевиң баштутанлыгында куралылар ене-де өңе үмзүк атды, хер әдимде барха тәзе ве дуйдансыз пәсгелчиликлере габат гелйәрди. Бир беркитмеден ковлуп чыкарылан текелер башга бирине ылгап гечйәрди ве бизиң солдатларымызы шол бир газап ве өч билен гаршылаярды. Бирден Дацоев чепрәкден барян кабардинлериң ве атыҗыларың ыза чекилйәндигини гөрүпдир хем-де өз батальонына ве сапёрлара ыза чекилмек барада буйрук берипдир, текелер оларың сөбүгине мүнмекчи болупдыр, йөне агзыбир атылан түпеңлериң гүллеси олары диварларың аңырсына гизленмәге межбур эдипдир.

Кабардинлер ве атыҗылар галаның голайына баранда ики саны чуң гарыма душ гелипдир, чуңлугы ики саженя голай болан икинҗи гарымың аңырсында хованлып дуран, белентлиги 2,5 саженя барабар диварың аңырсында токай ялы болуп найзалар ве көп санлы келле гөрүнйәрди. Забт эдиш мердиванлары болмаса, шол дивара мүнер ялы дәлди; шуңа гарамаздан

бирнәче сынанышык эдилди; мысал үчин, атыҗылык батальонының прапорщиги Шмидт солдатларың бириниң эгнине мүнүп, бруствериң үстүне чыкды, йөне револьвериниден атмага етишмәнкә, текелер оңа яра салды ве гарымың ичине йыкды. Дивара дырмашып мүнен бейлеки герчеклер хем шейле учрады. Соңра олар бруствериң аңырсында банкетиң ве сувлы гарымың бардыгыны, ондан аңырда гарым билен угурдаш дүелериң хатар гурап, чөкүп отурандыгыны ве шол җанлы бруствериң аңырсында ене-де бир гарымың ве ене-де бир диварың бардыгыны, шол диварың аңырсында болса әхли мейданың өйлер билен долдурыландыгыны гүррүң берипди. Ики эсасы диварың арасы-да текелерден дос-долуды.

Кабардинлер ве атыҗылар үстлериниден гүлле, даш ве башга зат ягдырыляндыгына, көп йитги чекйәндигине гарамаздан, ок атып горанмагы ве галаның ичине аралашмага сынанышмагыны довам эдйәрди...

Грузин полкуның батальоны биринҗи дивардан ашып, күшт маллары ялы тертипде үч хатар, өзи-де хатда арасына адам хем сыгмаз ялы эдилип голай гойлан чадырлара габат гелипдир, Гренадерлер өңе окдурылыпдыр, йөне өйлериң аңырсында ене бир гарым ве бейик дивар бар экен; хер бир солдаты гүлле ягдырып гаршылаярдылар. Бирнәче минудың ичинде батальоның ярысы гурбан болупдыр.

Эриванлылар биринҗи гарыма етип, дивара дырмашып башлапдыр. Прапорщик Григорьев билен үч саны солдат илкинҗи болуп онуң үстүне чыкыпдыр, эмма текелер етишип, олары чапыпдыр; Григорьеве 27 гылыч ярасы салныпдыр. Оларың җесетлерини дессине ашак ташлапдырлар. Соңра прапорщик Эристов ве 20-ә голай солдат диварың үстүне чыкыпдыр; оларың көпүсини шолбада гылычдан гечирдилер, галанлары болса ызына бөкмәге меҗбур болды.

Саг ганатда обадан сайланып дуран өйлере тарап болса мейлетинлере баш болуп, лейб-гренадер полкуның подпоручиги Попович-Липовац забт эдипди (ол түрк уршунда тапавутланандыгы үчин 4-нҗи ве 1-нҗи дереҗели харбы орденлер билен сылагланан черногориялыды). Душманың гүйчли ок атмагында олар шол өйлере тарап айдым айдышып забт этди, шол айдым билен оба етди ве шол айдым билен текелере гаршы

алдым-бердимли сөвешде җан берди. Липовацың мейлетинлери хеммелерден соң ыза чекилди, йөне 50 адамдан диңе 13- си гайдып. гелди.

Ёкарда айдылышы ялы, текелер забт эдйәнлериң аздыгыны гөрүп, гаршылыклайын хүҗүме гечмеги карар этди. Бердимырат ханың , ишан-моллаларың ве сердарларың сөзлери билен рухланып, олар бирнәче мүң адам болуп бизиң солдатларымыза галаның әхли дешиклеринден чозды, бизиң солдатларымыз болса олары найзаларыны гезәп гаршылады. Газаплы алдымбердимли сөвеш чәрьек сагат довам этди, бизиң гахрыманларымызың саны барха азалярды, душманларың саны болса барха артярды. Текелер атыҗылар ве гренадерлере гаршы айратын-да гүйчли хүҗүм этди. Шол ерде батырлыгы билен бүтин кавказ гошунында ат газанан, Георгий хаҗына мынасып болан атыҗылык батальонының командири Сафронов вепат болды. Текелериң гылычларыны булайлап хүҗүме башлан пурсатында ол ярадар болуп атдан агды, шонда прапорщик Невтонов ве портупей юнкер Зеневич өз командирини халас этҗек болуп, солдатларың үчүси билен командириң йыкылан ерине барҗак болды, йөне оларың тагалласы нетиҗе бермеди ве ярадар болан Невтоновдан башгасы гылычдан гечирилип, гахрыманларча вепат болды.

Батальон найзалар билен ве ок атып горанып, галадан тиз ыза чекилип башлапды. Офицерлер хеммелерден соң ыза чекилйәрди ве оларың кәбири гылычлары сөвешде дөвүлип, найзаларыны солдатлар билен деӊ ишлетди. Ярадар болан солдатларың көпүси көп ганы гидип, ысгынсызлык зерарлы түпеӊлерини ташлаярды, йөне көпүси деслапдан онуӊ гулпуны айырярды. Ине шу ерде текелериң совук ярагы ве айратын-да гылыҗы эзберлик билен уланяндыгыны өз башымызда гөрмели болды. Мысал үчин, текелериң бири грузин полкунның прапорщиги Белбородова топулып гылыҗыны батлы айлап, онуң келлесини алды; бичәрәниң җеседи ене бир салым дик дурмагыны довам этди, соң болса гүплэп ере йыкылды. Ине ене-де бир мысал: галаның гүндогар тарапында алты саны дагыстанлы бир текәниң үстүне топулды ве ол горанып, оларың алтысыны-да ярадар этмәге етишди. Князь Витгенштейниң аттутары йүзбашы Гайдов оңа топулды, йөне теке онуң хем элини чап-

мага етишди; шонда дагыстанлыларың бири онуң аркасындан айланды-да сапанчадан атып өлдүрди. Бизиң гошунларымыза тарап хүҗүм эден эсгерлериң арасында элине илен зады яраг эдинен аялларың-да, чагаларың-да боландыгы текелериң газабының ве йигренҗиниң нәхили дережә барып етендигини гөркезйәр. Оларың кәбири өңдәки хатарда хем болды; мысал үчин, грузин батальонының рота командирлериниң бири штабс-капитан М-ъ, аркасына гүйчли урганы дуюп, ызына гаңрыланда, эсгериң ерине элиндәки уллакан пили ене-де урмак үчин галдыран гарры кемпире гөзи дүшүпдир; башга бир ерден докуз яшлы огланҗык элине уллакан пычак алып, эриван батальонының офицерлериниң бирине топулыпдыр.

Саг ганатда илки башдакы позицияларына ченли ыза чекилйән атыҗылара ве кабардинлере топар-топар текелер чозупдыр, йөнс куралыларың ве сапёрларың от ачмагына учрап, дессине ыза чекилипдир.

Резервиң баштутаны майор Шауфус гошунларың ыза чекилйәндигини гөрүп, өз ширван батальоныны чалт өңе сүрүпдир. Батлы "ура" сеслер иң соңкы гезек яңланды. Текелер олары гүлле ягдырып гаршылады. Ширванлыларың байдагы ере гачды (байдакчы өлдүрилипди) ве ене-де ёкарык галып, шемала пасырдады. Гүлле икинҗи байдакчыны хем йыкды. Шауфус байдагы элине алды ве хатарлары барха сейреклейән батальоның башыны чекди. Гала етмәге 100 әдим галанда мердана командириң гурсагындан ве чеп элинден гүллелер парран гечди, ол йыкылды. Солдатлар оны гөтерип, ыза чекилди. 10 минудың ичинде ширванлылар өз командирини, ики офицерини ве ашакы чинли солдатларың 70-сини йитирди.

Шол вагт гренадерлер топларың янына ылгап барып сакланды ве үйшүп дуран текелери гүйчли ока тутды. Текелериң бирнәчеси терек батареясына бармага етишди, йөне топларың янындакы солдатлар олары гылычдан гечирди. Шол вагт текелериң сердарлары өңе сайланды ве такмынан 800 адамдан ыбарат топары топлара торап ене-де хүҗүме чекди. Батальонларың гүйчли от ачмагына ве капитан Макуханың ики топуның бирбада ок атмагына гарамаздан, барха сейреклейән топар чалт якынлашярды, йөне батарея ченли 40 әдим галанда олардан болса 50 адам дири галыпды. Ене-де бир гезек

бирбада от ачыланындан соң дири галан гахрыманларың 8-си я-да 10-сы топлара чозды ве гылычларыны сага-сола айлап башлады. Артиллериячы казаклар оларың бахым хөтдесинде гелди. Текелери батарея гаршы хүҗүме чекен хут оларың баш серкердеси Бердимырат ханды; соңкы атылан снарядларың бири оны тике-тике эдип ташлады. Текелериң тәзе топарлары чозуп башлады; гренадерлер бирнәче гезек агзыбир ок атып, найзаларыны гезәп, олара тарап хүҗүм этди.

Чеп ганатда батальонлар ыза чекилениинден соң , гаршылыклайын хүҗүме гатнашан текелериң бирнәчеси бөлүнди-де "ур-р" дийип гыгырышып, штабс-капитан Гантиновың ики саны даг топуна тарап энди. Артиллерия ховпуң абанандыгыны гөрүп, капитан Шанаев өз драгунлары билен текелере тарап ат салды; ракета батареясының командири Цумифорт ракетларыны гоюп, казаклар билен драгунлара гошулды.

Ахыркы хүҗүм айратын үнс бермәги мынасыпдыр. Драгунлар саны аз болса-да, текелериң арасына күрсәп гирди ве галычларыны сага-сола айлап душманы алҗыраңңылыга салды. Текелериң пыяда гошуны бизиң атлыларымыздан горананда олары гаңырчаклы найзалары билен атдан йыкмага чалышды. Шу ерде ясавул Граматин айратын тапавутланыпды: бу эдермен, батыргай адамың гылыч салшы барада эййәм эртеси гүни отрядда роваятлар айдылярды. Мысал үчин, ол гылыҗыны бир айланда теке сердарларының бириниң келлесиниң йүз тарапыны чапып ташлапдыр. Башга бир драгун үнтер-офицери Алыханов * өз ёлдашларындан араны ачып, текелериң арасына сүсңәп барыпдыр, хер салганында бир душманың җаныны алыпдыр, хеммелер ол инди гайдып гелмез өйүтди, йөне ол болса-да саг-аман гайдып гелди, өзи-де гылыҗы билен бир текәниң келлесини икә бөлди. Драгунларың ве бәш-он саны казакларың эрҗел хүҗүми текелери ыза чекилмәге меҗбур этди.

*) - Алыханов озал майорды ве Кавказдакы Дикмәниң нөкериди. Хыва йөришинде тапавутланып, ол Кавказа гайдып гелйәрди, йөне поручик Б. билен бир чакнышык болуп, нетиҗеде оларың икиси-де рядовоя ченли петселдилди. Алыханов бүтин түрк ве теке компанияларыны солдатлыкда гечирди ве диңе гечен йылың ахырында Георгий хачларының икисине мынасып болуп, офицерлиге гечирилди.

Гылычлашмак билен тамамланан шол хүҗүмден соң текелер ачык мейданда бизиң от ачмагымыза дөз гелип билмән, галаның диварларының аңырсында гизленди. Бүтин мейдан оларың гарамтык донлы җесетлеринден долупды, өлдүрилен рус солдатларының ак көйнеклери диңе кә ерде горүнйәрди; эмма гарымлар бизиңкилерден дос-долуды.

Галаны топлардан ока тутмак ве сейрек түпең атмак гүн яшянча довам этди, текелериң ок атышы говшакды.

Сагат 8-де гошунлар гиҗе дүшлемек үчин галадан ыза чекилип башлапды.

Шейле ыза тесиш ыза чекилмек, ян бермек хөкмүнде дәлде, диңе гиҗе дүшлемек үчин зерурды. Гошунлары галадан шейле голайда ве шейле дагыны ягдайда дүшлемәге гоюп болҗак дәлди. Гиҗеки дүшелге ве топланыш ери эне ябың гырасында, харазың аңырсында, галадан ики верста демиргазык- гүнбатарда белленилипди.

Эмма галаның гүндогаг ве гүнорта бөлегиндәки бөлүмлер дүшүндириш алманды ве ики тарапдан хем ок атмагың бес эдилендигини эшидип, бизиңкилер гала гирендир дийип пикир эдипдир. Князь Витгенштейн хич хили буйрук-гөркезме алман ве гала эелененди р өйдүп, оңа тарап атлы якынлашып уграпдыр, йөне бирден күнҗиликден яңланан түпең сеслери галаның хениз эеленилмәндигини оңа дуйдурыпды. Шундан соң ол кичи галаның (Д) янында дуран князь Голицына шолбада чапар ёллап, гидип барян отрядың ызы билен гайтды.

Сагат докуздан ишләнде әхли гошунлар эййәм җемленипди, диңе переяслав драгунларының 4-нҗи экскадроны ве регуляр дәл атлы дагыстан полкуның йүз атласы гелмәнди, олар сөвешиң ахырында дүшелге еринден хас узакдады (галаның гүнорта тарапындады), гошунларың гиҗе дүшелгесине ыза чекилйәндиги барада хабар олара вагтында иберилмәнди. Олар дүшелгә гелип етйәнчә хемме киши олар барада алада этди. Драгунларың ызындан иберилен казакларың 4-синден икиси оларың янына гечип билмәндигини айтды, үчүнҗиси болса гашыны-да чытман драгунлары ве дагыстанлылары гырыпдырлар диен хабары гетирди. Бу хабар шолбада әхли отряда яйрада, хеммелер лапы кеч болуп, гы-

нанды. Казагың ялан хабарының отряда нәхили агыр тәсир эдендигини сөз билен айдар ялы дәл.

Шол вагтың өзүнде драгунлар хич хили хабар говушмансоң гошунлар галаны зеләпдир дийип пикир эдипдир. Ахырсоңы агшам сагат 9-да майор Нахвалов Гөкдепә гирмеги карар эдипдир ве мунуң үчин эне япдан гечмек максады билен аматлы ер тапың дийип, үч солдаты иберипдир; олар өз бөлүминден араны ачып күнҗилиге якынлашанда, ол ерден түпең сеси эшидилипдир. Хабар бермек үчин иберилен казакларың дөрдүнҗиси шол вагт барып, әхли болан затлар барада гүррүң берипдир ве князь Витгенштейниң чалт ыза чекилмек хакындакы буйругыны етирипдир; дессине дагыстанлылара-да хабар эдилипдир. Шол бөлүмлериң ягдайы җуда ховплуды, себәби еңсесинде, Яңгалада орнашан душман барды, отряд билен оларың арасында болса теке бары җемленен Гөкдепе, галыберсе-де, 12 верста барабар аралык барды. Драгунлар ве дагыстанлылар бирлешип, гүндогара тарап йөрәпдир ве галадан араны ачыграк саклап, төверегиң гараңкылыгына, депелериң , япларың барлыгына гараман, галаның душундан чалт гечипдир. Ёлда олары кә сагдан, кә чепден ока тутупдырлар. Гөкдепеден демиргазыга гечип, олар азашыпдыр. Чепе совлуп ве кичирәк депәниң үстүне чыкып, бирден отрядымызың көп санлы ышыкларыны гөрүпдир. Дүшелгә голайлап, драгунлар шертли сигналларың бирнәчесини берипдир ве бизиң өң хатардакы сапымыздакылар олары эшидипдир. Хеммелериң эгнинден даг айрылан ялы болды; "Драгунлар гайдып гелди" дийлениңден соң хеммелер улудан бир дем алды, хеммелериң йүзи ачылды.

XVI БАП

Сөвешден соңкы гиҗе. - Бизиң солдатларымыз. - Ярадарлара хемаят эдилйән пункт. - Душманың йитгилери. - Гөкдепеден аял-эбтатларың ъуградылмагы. - Ёла чыкмага тайярлык гөрлүши. - Ыза чекилмек зерурдымы? - Текелериң лапы кеч болмагы; гиҗиген илчилер. - Отрядың ыза чекилмеги. - Сөвеш гүни гошунларың чекен йитгилери. - Ярадарлар. - Санитар отряд ве госпиталың улаг серишделери. - Текерли улагларда, дүелерде ве пыяда барян ярадарларың ягдайы.

Гөкдепеден ики-үч верста демиргазык-гүнбатарда отрядың дүшлән ери өрән текизди: гүндогар тарапдан керт кенарлы яп акып гечйәрди: гүнорта-гүнбатарда тә Гөкдепә ченли адырлыкды. Дүшелгеде гошунларың ерлешишиниң тертиби барада айдыланда болса, мен бу барада такык маглуматлары алып билмедим. Аслында, муны билйән хем бардыр өйдемок. Такмынан болса гошунлар шейле тертипде ерлешипди: гүндогар тарапда, ябың габадында пыяда гошун ве даг топларының 4-си ерлешипди; гүнортада-дагыстанлылар, драгунлар ве ракета батареясы; гүнбатарда - пыяда гошуның бир бөлеги ве 20-нҗи бригаданың ярым батареясы: демиргазыкда-казаклар дурярды. Ортада штаб, "Гызыл Хаҗың" санитар отряды ве әхли гош-голам бөлүми ерлешипди.

Гиҗе гөзедүртме гараңкы болды, он әдимден хич зат гөрненокды. Шол гиҗе рус солдаты үчин шатлыксыз болды. Оларың хер бириниң йүрегинде агыр гусса барды, себәби олар яп-яңы тамамланан ганлы сөвешде өз борҗуны мукаддес ве ак йүрекли ерине етирен болса-да, өз үстүне йүкленилен везипәни берҗай этмәндигине дүшүнйәрди. Әхли бабатларда бирмекемиз рус солдатының үстүне йүкленилен шу везипәниң анык шу шертлерде ерине етирерялы везипе дәлдиги шүбхесизди ве хич бир пәк гөвүнли адам шовсузлыклар үчин гүнәни онуң үстүне йүкләп билмез.

Әхли бөлүмлери сес-седасыз үмсүмлик гуршапды: от якмалы дәл дийлип буйрук бердипди. Шу ерде русм солдатының рухуның гүйчлүдигине ислесең-ислемесең хайран галярдың :

ичинден гечип барян совуга тутуп гиҗе-гүндизиң довамында хич зат иймәндигине гарамаздан, солдатларың хич бири от якмагың гадаган эдилмегине нәразылыгыны билдирмейәрди, ёгса от якылса олар йыланып билҗекди /солдатларың эгинлери кителлиди/ ве шейле зерур болан нахары биширинип билҗекди. Шейле узак сөвешден ве укусыз гечирилен гиҗеден соң басмарлаян агыр физики ве рухы аргынлыга гарамаздан, шол гиҗе солдатларың хич бири чирим этмеди. Хеммелер гиҗе үстлерине чозулмагына гарашярды ве эгер-де укласа, оярмагың аңсат болмаҗакдыгыны билйәрди: ярадарларың көпдүги, гош-голаңларың эп-эсли бардыгы ве гараңкы себәпли душман якынлашанда оңа агзыбир зарба урмагың зерур болжакдыгына хеммелер дүшүнйәрди. Солдатларың йүзүнде лапыкечликден нам-нышан ёкды, терсине олар ахмырлыды, өчлүди. Солдатларың йүреклеринде ыза барды, онуң болмагы хем гең дәл; батальонларың дүзүмине түрк уршунда хас тапавутланаң полклардан мен диен адамлар алныпды. Шу ерде Каррсың ве Алаҗаның гахрыманлары-да барды, олары нәхили дуйгуларың гуршап аландыгыны гөз өңүне гетирмек кын дәл. Солдатлар: "Дур, бакалы, нәлеткерде теке, эртир саңа гөз гөркезерис: бай өтүнч сорарсың-а... йөне гүнәң" - дийшип, кәте пышырдашярды.

Гоҗа эриванчы гренадер: "эшидйәңизми, йигитлер, хич кими гайгырмаң , гой, бизи өмүрлик ятда сакласынлар" дийип, өзүни гуршап алан солдатлара эртир гала алнанда хич кими гайгырмалы дәл дийип өвүт берйәр. Яш солдатларың бири ййданыбрак: "Чагаларам өлдүрмелими?" дийип соранда, гренадер оңа шейле җогап берди: "Учдан-тутма әхлисини, оларың чагалары хем улалансоң бозгак болар, шонуң үчин әхлисини бир яндан гырмалы". Бу сөзлери айдян адамың чага элиниң галмаҗакдыгына шүбхе ёк, йөне пурсатың тәсири билен шейле диййәрди. Солдатларың арасындакы геп-гүррүңден угур алсаң эртир даң атанындан бизиң дүйнки позицияларымыза ене-де барҗакдыгымыза ве сөвешиң довам этҗекдигине оларың ынаняндыгы айдың болярды.

Дүшелгәниң ортасы болса ярадарларың иңңилдиси дүелериң бозлайшына гошулышып бүтин гиҗәниң довамында эшидилди дурды. Бирнәче ерде якылан отларың төверегинде

ярадарлара хемаят эд иш пункты гуралыпды. Сөвеш вагтында оларың ондан бириниң хем ярасыны даңмага етишилмейәрди. Докторлар, фельдшерлер ве санитарлар /шыпагат уялары ёкды/ гиҗеси билен ишледи, йөне олар җуда азды, шонуң үчинде Гүн доганда ярадарларың көпүсиниң яралары хениз даңылманды. Адамларың агыр эҗир чекйәндигини гөрмек, шол әлхенч, көп халатларда ахыркы иңңилдилери эшитмек җуда агырды, җуда ызалыды. Санитарлар ярадарлары бирбирден алып гелйәрди. Ине өз нобатына сесини-үйнүни чыкарман гарашан солдата гезек гелди: йүзүнде ган-петиң ёклугы онуң көп Эҗирлер чекйәндигини гөркезйәрди. Эгин-эшигини айыранында шейле әлхенч яра гөзүм дүшди: гала түпеңиниң гүллеси яйҗык ве герден сүңкүни күл оврадыпдыр. Онуң ыз яны билен эриванлыны гетирдилер, гүлле онуң чеп яңагына дегип, бирнәче дишини дөвүпдир, дилиниң уҗуны гопарыпдыр ве ашакы әңиң чеп тарапыны дешип, дашына чыкыпдыр. Гөргүли иңңилдәп хем билмейәрди, йөне бокурдагында бир ерде гайнадып, ыза чекйәнлигини билдирйәрди. Онуң ыз яны билен башга ярадарлары гетирип дурлаш, гетирип дурлар. Хемаят эдип пунктундакы ярадарларың иңңилдиси даң атянча эшидилди дурды.

Гиҗе асуда гечди. Душман бизиң үстүмизе чозмак барада пикир хем этмейәрди, бейле затлара эли етер ялы дәлди. Бизиң артиллериямызың ве түпеңлеримизиң от ачмагы олары көп гыргынчылыга салды, оларда вепат боланлар 2000 адамдан аз болмалы дәлди. Йөне текелериң аял-эбтат, бала-чагаларының арасындакы пидалар хас-да хайыкдырыҗыды; есирлериң айтмагына гөрә, шол әлхенч сөвеш вагтында аялларың, чагаларың ве гаррыларың 3000 голайы бигүнә пида болды. Текелериң баштутаны забт эдишиң үстүнликли ызына серпикдирилмегини русларың улы еңлиши дийип махабатландырярды, йөне бүтин тайпаның үстүнден бетбагтчылык индерен ве әхли зада себәпкәр болан шол кетхудалары нәлетлейән текелер-де аз дәлди.

Даң атанындан соң руслар ене-де хүҗүме гечер дийип пикир эден текелер өз машгаларыны, эмләгини ве сүри малларыны галадан чыкарып, Асхабада тарап ограмакчы болупдыр. Олар дессине тайярлык гөрүп башлады. Өтен агшам сагат 10-да

Гөкдепәниң гүндогар тарапындан геченде драгунлар галаның ичинде көп ерде от якыляндыгыны гөрди, өзи-де галаның ичинде адамларың гохы ве дүелериң сеси эшидилйәрди. Гиҗе сагат икиде текелериң машгалалары пыяда гошуның бир бөлегиниң горамагыда галадан уграды. Биз эртеси гүни текелериң дурнуклылыгының ики эссе песелҗекдигине ынанярдык, себәби оларың диңе рус гошунларыны гүймемек ве өз машгалаларыны хем-де эмләгини гораян отрядың араны ачмагына мүмкинчилик бермек үчин галада галандыгы гаты әхтималды.

Даңдан сагат 3 төверегi бизде хем йөрише тайярлык гөрлүп башланды. Соңкы пурсата ченли хеммелер енс-де Гөкдепәниң диварларының алкымына барарыс дийип пикир эдипди. Ыза чекилмек барада карар кабул эдилди диен гүррүң яйранда бизиң хеммәмиз аңк-таңк болдук. Хеммелер бу гүррүңе кәнбир ынам эдип дурмады; ахырсоңы болса бизи хайсам болса голайдакы кичирәк оба (Егман Батыр галасына) элтерлер, ярадарлар хем-де вагенбург гошунларың бир бөлегиниң гарамагында шол ерде гойлар, бизи болса нахар-шор эдинмәге май берип, ене-де Гөкдепә тарап алып гайдарлар диен пикир дөреди. Арман, шол гүррүң чын экен...

Ыза чекилмек зерурдымы?

Хеммелер өзүне бу совалы берйәрди, йөне берилйән җогаплар дүрли-дүрлүди. Пикирлер икә бөлүнди. Адамларың бир бөлеги ыза чекилмегиң зерурлыгыны субут эдйәрди: бириңҗиден, азык аз, бирнәче гүнден болса асла азалар; икинҗиден, ярадарларың саны җуда көп, олары ховпсуз ере элтмек зерур; үчүнҗиден, Нурберди ханың Мервден гелен 6000 эсгер ве 6 топ билен Асхабатдан Гөкдепә көмеге гелйәндиги барадакы хабарларың чына өврүләймеги мүмкин, онсоңам гошунлар җуда ядав дийип, шол адамлар текрарлаярды. Адамларың бейлеки бөлеги болса озалкы позициялары элесек ве гүнүң довамында галаны ока тутмагы довам этсек, ахырсоңы боюн әчмәге галадакы текелери межбур эдерис, галаны аланымызда болса, биз азык ве от-ийм билен өзүмизи аңрыяны билен үпҗүн эдерис, себәби текелер бизиң гелмегимизден көп озал Гөкдепеде җемленип, азыгы хем, от-ийми хем шу ерде көп топландыр: машгалалары билен олар диңе хас гыммат затларыны уградандыр дийип, ян берерли дәлди. Шей-

ле хем ярадарлара-да бир ерде болмак, бираз гүйч топламак хас пейдалы болар. Нурберди ханың якынлашып гелйәнлиги барада айдыланда болса, галада отуран рус гошунларының хүҗүми ызына серпикдирҗекдиги шүбхесиздир дийип, олар сөзүниң үстүне гошярды.

Эгер биз душманың галасында нәмелериң болуп гечйәндигини билен болсак, бу гүррүңлериң әхлиси эдилмели-де дәлди. Бизиң гошунларымыз галаның алкымындан айрыланындан соң текелер бизиң ярагымызың нәче адамы харапландыгыны гөрүп, ахы - наласы асман-земин арасыны долдуран ярадарларың иңңилдисини диңләп, җуда лапыкеч болупдыр, себәби бизиң топларымызың окларындан галаның хич еринде гизленип болмаярды. Бердимырат ханың өз эсгерлериниң өңүне дүшүп өз ганым душманлары - капырлар билен сөвешен махалы рус гранатасы онуң өйүниң ичинде партлап, онуң аялыны, ики чагасыны өлдүрди, шол ерде отуран онуң агасы, Мерв ханының сүйтдеш доганы Гурбан ханың болса келлесини гопарды. Өйлериң ичи ве оларың аралары бөлек-бөлек җесетлерден долуды. Гиҗе болса өлдүрилен Бердимырат ханың орунбасары Оразмухаммет ханың баштутанлыгында кетхудаларың геңеши гечирилипдир. Ишан-моллалар ве сердарлар русларың лагерине илчи иберип, долы боюн эгйәндигини мәлим этмели диен карара гелипдир. Бирнәче адам русларың дүшелгесине тарап уграпды, йөне оларың илчидиги барада хабарсыз өң хатардакы солдатларың ока тутмагы себәпли ене-де гала гайтмага ве даң атандан соң ене-де сынанышмага меҗбур болупды. Догрудан-да олар ир сагат дөртде бизиң дүшелгәмизе гелипдир, йөне дүелериң кәбириниң гиҗе гачанлыгы, кәбириниң болса ярадарлары йүклемек үчин алнанлыгы себәпли ташланан декрекли-дерексиз гош-голамдан башга зада гөзлери дүшмәндир. Олар тиҗенишип ызына ылгапдыр ве душманың ыза чекилендигини хабар берипдир. Гынансак-да, биз бу җикме-җикликлери диңе сөвешден соң бирнәче гүн геченде билип галдык.

Биз лайык ир сагат үчде дүшлән еримизден уградык.

Отрядымыз асса-юваш өңе сүйшүп башлады. Гошунлар гөлегчи ялы, дәхедем-дессемләп аяк басярды. Дүшелге еринден биз гүнорта-гүнбатара уградык. Ине чеп тарапымызда дүйн

дагыстанлыларың эдерменлик билен хүҗүм эдип эелән харазы; ене-де бираз гечемизде кичиҗик гала ве онуң аңырсында Гөкдепәниң гүнбатар тарапының белент дивары гөрүнди. Текелер бизиң ыза чекилйәнимизден хабарсыз болуп, илки башда галадан чыкмаярды, бизиң отрядымызың херекетлерини сынлаярды, мунуң үчин олар харазың янына бирнәче җигиди иберипди, биз онуң гапдалындан геченимизде шол җигитлери гөрдүк. Соң отрядың галаның янындан гидйәндигини билип, текелер галадан топар-топар болуп дөкүлди ве байырларың үстүне чыкып, бизиң ыза чекилишимизи хөвес билен сынлады, оларың арзысыз мыхманлардан дындаранлыгы үчин Худая алкыш барыны айдандыгы шүбхесизди. Текелериң бир бөлеги бизиң гиҗе дүшлән еримизе окдурылды, дерекли зат тапылар өйдендирлер-дә.

Гошунларың нәче йитги чекендигини илкинҗи гүнде хич ким такык кесгитләп билҗак дәлди. Шейле халатларда хемише болшы ялы, йитгилериң саны җуда көп гөркезилйәрди, хеммелер дүрли мыш-мышлара аңсат ынанярды. Йитгилер барадакы маглуматлары диңе сөвешден соң үчүнҗи гүн аздакәнде такыкламак мүмкинди. Текелер сөвешде өрән көп йитги чекди - бу шейледи, йөне бизиң йитгилеримиз-де аз дәлди. Бизден өлдүриленлер: 1 штаб-офицери (майор Сафонов) ве 6 обер-офицер (капитанлар Скорино ве Яковлев); прапорщиклер Белбородов, Григорьев, Девель ве Тышкевич (Девель ве Яковлев ярадарлара хемаят эдиш пунктунда җан берди) ве ашакы чинлерден 170 адам; дерексиз йитен: ашакы чинлерден 8 адам ве ярадар болан: 1 штаб-офицер (майор Шауфус), 19 обер-офицер ве ашакы чинлерден 248 адам.

Ярадарларың ягдайы гөзгыныды. Отрядың санитария хаҗатлары бабатда ярамаз үпҗүн эдилендиги себәпли олар теке оазисинден ыза чекиленинде көп агыр ве бидерек эҗир чекмели болды Сөвеше гатнашанлар бу ыза чекилмеги энтеклер унутмаз, багты чүвмән ярадар боланлар болса, асла хич хачан ятларындан чыкармаз. Бизиң отрядымызың янында "Гызыл Хаҗың" векили җенап Сараҗев билен билеликде шол җемгыетиң санитар отряды болуп, онуң персоналы җуда азды. Шепагат уяларының бири-де ёкды, эйсем олар ярадарлара көп көмек, көп мелхем эдип билҗекди. Биз отрядда шепагат уяла-

рының болмазлыгыны ики себәп билен дүшүндирйәрдик: биринҗиден, ахал-теке экспедициясының җуда гизлин тайярланылянлыгы себәпли ол барада эшиден шепагат уялары аз боландыр, икинҗиден болса, экспедиция барада эшиден шепагат уяларының онуң гериминиң нәхили дережеде улудыгыны билмән, шепагат уяларының отряда зерур саны эййәм бардыр дийип пикир эден болмагы әхтимал. Мен отрядда оларың ёклугының башга бир себәбиниң гөркезилйәнлигине-де габат гелдим. Ягны, себәп йөришиң кынлыгында ве оларың көп кынчылыклары чекмели болҗакдыгында дийййәрдилер. Йөне эгер шепагат уялары ахал-теке отрядында өзлериниң герекдигини билен болса, әхли хорлуклара дөз гелип, рус солдатына көмек этмек үчин хемише-де болшы ялы, геленлериниң тапылҗакдыгына гөзүм етйәр. Оларың көмеги сөвеш херекетлери башланмагындан озал хем герек болҗакды, себәби Чекишлериң ве Чатың кеселханалары хем-де әхли бөлүмлер дизентериядан, цингадан ве бейлеки кеселлерден эҗир чекйән солдатлардан дос-долуды. Шепагат уяларының ерине санитарлар барды, оларың-да санының аздыгына хайпың гелйәр. Санитарларың әхлиси түрк уршуна гатнашан теҗрибели адамларды ве диймек, өз ишини оңат билйәрди. Оларың хеммеси диен ялы, бизиң сословиямыза (җемгыетиң гатлагы - терҗимечиниң беллиги) дегишлиди. Бизиң санитарларымыза оңат хак төленилйәрди- гейим-геҗим, азык-овкат билен үпҗүн этмекден дашары айда 70 манат берилйәрди. Эгер олар айда 100 манат алан болса-да, мунуң олар үчин көп дәлдигини адалатың хатырасына айтмак герек. Олар мүмкин болдугыча көп пейдасыны дегирмек үчин гүйҗүнде барыны эдйәрди; бир салым-да дынч болмаярды. Йөне оларың җуда аз боланлыгыны ве ярадарларың санының җуда көп болмагында, оларың берйән көмегиниң кән бир гөзе илмейәндигини ене-де бир гезек айдярын. Докторлар ве фельдшерлер отрядың улы врачы, статс геңешчи Ромашевскиден башлап, йөнекей фельдшере ченли әхлиси көп зәхмет чекип, уммасыз тагалла эдйәрди.

Санитар отрядында кичирәк арабаларың бары-ёгы онусы барды: оларың хер бирине ярадарларың дөрдүси ерлешҗекди, өзи-де олар шунда эйлесине-бейлесине гозганып-да билҗек дәлди, себәби гапдалында ятаны ынҗытмагы мүмкинди. Он

араба, херсинде 4 орун, диймек олара 40 ярадары ерлешдирип болҗак, оларың саны болса 248... Бүтин экспедицион отряды санитария бабатда үпҗүн этмәге борчлы болан адамлар кичирәк санитар отрядыны (оны-да башдан совма хөкмүнде) ибермек етерлик болар дийип пикир этдилерми-кә; эхтимал, олар нәбелет юрды, нәтаныш халкы боюн эгдирмәге угран ахал-теке экспедициясы бир адам-да ярадар я-да нәсаг болман, йөне "бардым, гөрдүм, эеледим" дийип гайдыбермели болар өйдендир.

Эйсем отряда "Гызыл Хаҗың" ёкарда агзалан арабаларындан башга ярадарлары мүндүрмек үчин башга улаг ёкдумы? Барды, өзи-де үч дүрлүди: биринҗиден, 1 каруца, ол переяслав драгунларының полкуна дегишли болуп, оңа 8 адамдан көп сыгмаяр (онда-да тыгшытлы ерлешдирсең ,ёгса алты адам үчин-де дарышган), ярадарлары мүндүрмек үчин икинҗи улаг дүелер, ярадарлары җанаверлериң үстүнде я-да гапдалларында даңып гойярдылар, бу олар үчин гүзапды; үчүнҗи улаг серишдеси хем ярадарларың өз ики аягы.

Шейлеликде, нетиҗе чыкарылса, 248 ярадар адамың 40-сы арабаларда ве 8-си каруцада баряды, бейлекилери дүелериң үстүнде ерлешдирилипди я-да пыядалап барярды. Биринҗи топардакыларың ягдайы ганыматды, онда-да текиз, бүдүр-сүдүр дәл ерден йөреленде шейледи; дашлы ве чукур-чуканаклы ерлерден гечмели боланда велин, ярадарлара кын болярды, Араба хер гезек сарсанда олар бир-бир билен чакнышярды; шейле сарсгынлар себәпли даңыларың еринден сүйшйән, яраларың үсти ачылян халатлары сейрек дәлди, өзи-де доктор я-да фельдшер гелип етишйәнчә, ярадар ганыны саркдырып ятмалыды. Бир гезек мен хаял йөрәп барян каруцаның гапдал дешигинден ярадарың аягының тә дызына ченли сомалып чыканлыгыны ве каруцаның бөврүне шалкылдап дегип баряндыгыны гөрдүм. Каруцаның янына барып, онуң гапдалындан әдимләп барян солдата бендәниң аягыны ичине салаймалы экениң диенимде, ол: "Мерхеметли җенап, салара ер ёг-а" дийип җогап берди. "О нәхили ер ёк" дийип, мен атдан дүшдүм. Каруцаның янына барып, ичине серетдим. Серетдим-де ичими чекдим. Гөврелер, эллер, келлелер, аяклар - барысы гарым-гатымды. Илкинҗи пурсатда мен хайсы сынаның киме дегишли-

дигине дүшүнип билмедим. Аягы салара ер ёк диенде солдат хакыкатдан даша дүшмәнди. Аягың бетбагт эеси өзүни билмән ятырды ве онуң аяк билен иши ёкды. Улы кынлык билен аягы ерлешдирип, мен атыма мүндүм-де йүзүми саллап, арабадан араны ачдым.

Элбетде, шол ярадарларың ягдайы өверлик дәлди, йөне дүелере йүклениленлериң ягдайы хас гөзгыныды. Мәлим болшы ялы, дүе малы ики гапдала чайканып йөрейәр. Онуң үстүнде ёл гечмек саг адамыны-да ядадяр, ылайта-да өвренишикли болмасаң ; ярадар бенделер болса дүелериң үстүнде даңылгы ягдайда эҗир яманыны гөрйәрди, йүплериң кертмегиниң өзи бир гүзап ахырын.

Ёкарда айдышым ялы, ярадарлары дүйәниң үстүне я-да гапдалына, сувлы челеклери дашамак үчин асылан тагталарың үстүнде даңып гойярлар. Ине бизиң гапдалымыздан дүе гечип баряр; онуң гапдалына йүзүнде ган-пет галмадык солдаты даңыпдылар; көйнегиниң бирнәче еринде гуры ган тегмиллери гөрүнйәр; оны тагтаның үстүнде отурдып даңыпдырлар, дүе ики гапдала ыраң атып, эвмән гидип баряр, ярадар хем ыраң атяр ве дүйәниң әдимлери билен сазлашыкда онуң аркасы ховуда дегенде гүңлеч иңңилдейәр. Аяклары ховада халлан атяр, бенде оларын бардыгынам дуянок, барып илкинҗи мензилде аяклары гуршуп доңана дөнди. Ол: "Агалар, бошатсаңызлаң , халыс болдум-ла, өленим говудыр" дийип зейренйәр. Гапдалындан гечип барян солдатларың гөзүне яш айланяр ве олар бу гамгын хадысаны гөрмеҗек болуп, еле-гүне гайзыган аграс йүзлерини совяр. Гөргүли солдаты дүеден дүшүрип болҗак дәлди, себәби ол гарнына яра дүшенлиги зерарлы пыяда йөрәп билмейәрди, арабаларда болса екеҗе-де бош ер ёкды. Бу вака Гөкдепеден гайдыландан соң икинҗи мензилде болупды. Соң маңа мәлим болшы ялы, бетбагт солдат (фамилиясы ядыма дүшмейәр) ики гүнден җан берипдир.

Хас еңилрәк ярадар боланлар өз бөлүмлери я-да гош-голам бөлүминиң яны билен пыяда барярды. Олар хәли-шинди кемкемден ыза галып, ахырсоңы колоннаның авангардындан онуң ызкы хатарларына, отряды теке җигитлеринден гораян атыҗыларың арасына барып дүшйәрди. Ыза чекилмегиң илкинҗи ики гүнүнде ярадарлар айыл-сайыл эдилмәнкә, ола-

рың агыр яралылары хем пыяда сүйренип барярды. Шейле адамларың арасында офицерлер хем барды. Мысал үчин, лейб-гренадер эриван полкундан поручик ики гүнләп пыяда йөреди. Оңа дүшен яра жуда тәсинди, ягны гүлле саг элиниң эгнине голай дегип, пилчесиниң ашагындан гечипдир, оңургасына гылтыз дегипдир, шондан соң хем чеп пилчесиниң үстүнден гечип, дашына чыкыпдыр. Шол яра зерарлы онуң ики эли-де ысмаярды ве аркасы гүп ялы чишипди (соң эллери ене-де ачылды). Ыза чекилмегиң икинжи гүнүниң ахырында бенде халыс болупды. Болса-да, оңа бир ат бердилер, элбетде, шол аты бир адам идип барярды.

Хас агыр яралы болан офицерлериң бирнәчесини солдатлар носилкаларда гөтерип барярдылар.

Хава, бизиң ярадарларымызың ягдайы жуда агырды! Гүндиз-ә ыссы ве ёл сурнукдырярды, гиже болса совук ичинден гечип барярды.

Ери, бесдир-ле ярадарлар хакында айдып отурмак!

XVII БАП

Ыза чекилмегиң тертиби. - Херекетиң хаяллыгы. - Текелериң пейда болмагы. - Атышык. - Ыза галан малларың авланылышы. - "Бакжа". - Гаракәриз. - Прапорщик Григорьевиң жайланылышы. - Гиже. - Ичалының өлүми. - Иң соңкы топ окы. - Бизиң ызымыза дүшен кимлер? - Дүелериң өлдүрилиши. - Кәриз. - Гоюнларың огурланмагы. - Дуруна барылмыгы. - Гечи эти.

Гөкдепеден гүнбатара сүйшмек билен бизиң , отрядымыз соңра шейле тертипде херекет этди: отрядың өңүнде пыяда гошун батальоны, казакларың ики йүзүси ве ики саны даг топы барярды; генерал Ломакин, пыяда гошуның баштутаны генерал-майор граф Борх, флигель-адъютант полковник князь Долгорукий, штабың начальниги полковник Малама ве бүтин штаб хем шол ердеди; саг ганатда регуляр дәл дагыстан атлы полкуның йүз атлысы, пыяда гошуның ики батальоны ве 20-нжи артиллерия бригадасының пыяда ярым батареясының ики саны топы ба-

рярды; чеп ганатда пыяда гошунның ики батальоны, дагыстанлыларың йүзүси ве хут шол ярым батареяның ики саны топы ерлешдирилипди; ыздан переяслав драгунларының ики эскадроны, терек казакларының ярым батареясы ве ики даг топы гелйәрди; отрядың шол бөлеги билен Онуң Император Алы-хезретиниң ян кавалериясының баштутаны генерал майор мерхеметли князь Витгенштейн гелйәрди. Колоннаның ортасында санитар отряд ве бизиң әхли гош-голам бөлүмимиз барярды.

Егманбатыр обасының душундан гечениимизден соң биз ыза чекилйәндигимиз барадакы гүррүңиң чындыгына гутарныклы гөз етирдик.

Шол обадан соң отряд даглара тарап өврүлди ве соңра биз даг гершини гапдаллап йөрәбердик. Мунуң өзи бизиң чеп ганатымызы пеналамак, душманың бизи габамазлыгы ве үстүмизе чар яндан чозмазлыгы үчин шейле эдилди.

Отряд өрән хаял өңе сүйшйәрди, сагатда ики верстадан көп ёл гечилмейәрди. Хер бәш, он минутда я ол, башга себәп зерарлы аяк чекилйәрди. Хова ыссыды (Реомюрың шкаласы боюнча 30 градус дагы барды) ве Гүнүң чогы етйәрди. Хеммелер сувсузлык ве ачлык себәпли эҗир чекйәрди. Яраҗыда солдатлара пайланылан сухарылар эййәм ийлипди. Бизиң атлы гошунымызың Чекишлерде, йөришиң башланмагындан озал дашына кече тикен чүйшелеринде ве пыяда гошунларың мытараларында бир дамҗа-да сув галманды. Нахарланмадык ве тешнелигини гандырмадык, ач ве сувсуз, сөвеш хем-де ики саны укусыз гиҗе себәпли халыс сурнуган адамлар башларыны саллап, зордан аякларыны сүйрейәрди.

Шол бир вагтда текелер бизиң ыза чекилйәнлигимизе долы гөз етирип, җуда экабырланды; өз аҗайып бедевлерине атланан җигитлер бизиң аркамызда ве саг ганатымызда кем-кемден гөрнүп башлады. Оларың ызы билен он-он бәш адамдан ыбырат кичирәк атлы топарлар хем пейда болды. Олара гаршы сап иберилди. Кем-кемден атышык башланды. Йөне текелериң гүллелери бизе тәр этмейәрди, бизиң пыяда гошунларымыз билен драгунларымыз болса оларың кә те онда бирини, кәте мунда бирини атдан йыкярды. Ине бирден душман атлы гошунының улы топары гөрүнди. Бизиң отрядымыз аяк чекди, сап

гүйчлендирилди. Эриванлыларың ыз янындакы даг топларының икиси сөвеше тайяр эдилип, аматлы пурсата гарашды. Душман гүлле етер аралыга якынлашдам велин топларың икисинден-де бир вагтда ок атылды. Хеммелер мунуң нәхили нетиже берҗекдигини улы хөвес билен сынлаярды. Ине душман топарының ортарасында ховада бир кичиҗик булут гөрүнди ве ене-де бир пурсатдан гранатлар партлады. Бирнәче адам ве ат йыкылды, бейлекилер болса ене-де бир шонуң ялы задың болмагындан ховатыр эдип, чар яна пытрады.

Шуңа гарамаздан олар бираз өзүни дүрсәп, бизиң ызымыза дүшмеги довам этдирди, эмма араны эп-эсли саклап, ыза галан дүелери, гоюнлары ве гечилери алярды. Йүк гөтермекде кесирлик эдйән дүелери биз йүкүни айрып, ковуп гойберйәрдик; олар кем-кемден ыза галярды ве ахыр сапдакы адамларың деңине етйәрди. Шу ерде адатча олары авлап башлаярдылар. Халыс гүйчден дүшенлиги зерарлы бизиң дердимизе ярамаян дүе текелер үчин улы олҗады, себәби ол җанавере бир хепде дынч берип, говы иймлесең , ол дердиңе ярап дуран пейдалы мал болҗакды. Элбетде, бизиң ташлаян дүелеримизиң арасында йүк зерарлы аркасы кертилип яра-яра болан дереге ярамаянлары-да барды. Хер ничик-де болса, сапың аңырсында дүе гөрүндиги җигитлер бир-бириндеи өңүртилеҗек болуп, оңа тарап ат салярды, ховп-хатарың бардыгыны асла унудярды. Бир гезек ыза галан еке дүйә тарап дөрт җигит окдурылды. Бизиң сапымыздан ока тутуляндыгына гарамаздан, олар дүе үстүнде җеделе башлады, бизиңкилер хас гүйчли от ачды, йөне олар келлелери гөчүп, төверегине шувлап дүшйән гүллелере үнсем бермейәрди. Олары говы нышана алан солдатлар шол җедели чалт чөзүп берди: давакешлериң үчүси гүлле пайыны алып, атдан агды, дөрдүнҗиси, хас багтлысы болса габарылып, олҗасыны идип гитди. Гоюна, хатда овлага гөз гыздыран текәниң мунуң үчин җаныны гурбан эдйән халатларыны хәли-шинди гөрмек болярды. Бир эзбер җигит горкманы-үркмәни билмейәндиги билен хеммелери хайрана галдырды. Отрядың ызына дүшүп гелйән топарларың бириндеи сайланып, ол бизиң сапымыза тарап ат салып гелйәрди. Онуң эйлесинде-бейлесинден гүллелер шувлап гечйәрди, эмма ол зат болман, шол чапып гелйәрди. Бизиң сапымыза үч йүз әдим

галанда ол атыны башыны чекди ве бизе тарап атып башлады. Онуң гүллелериниң бири дагыстан полкуның йүзбашысының атыны яралады. Йөне бу бәлчиремек узага чекмеди - эриван полкундан портупей-юнкер Изюмов бизиң сапымыздан өңе сайланып, оны берданкадан бир окда алды. Герчек җигит гүпләп ере йыкылды, онуң аты болса аяк алдыгына гачып, бизиң янымыза гелди.

Көпетдагың этегини сырып, отряд хаял өңе сүйшйәрди. Аягымызың ашагы тоюнсов гаты топракды, диңе кә ерде пессеҗик яндак гөгерйәрди.

Биз Гаракәриз я-да Келете дийлип атландырылян гала тарап барярдык, ол Нурберди ханың галасыды. Отрядда хеммелериң гөзи өңүндеди, хер ким дынч алынҗак ери тизрәк гөрмегиң арзувындады. Депәниң аңырсында беркитмәниң ёкаркы бөлеги гөрүнди ве хеммелер улудан демини алды. Ене-де 10 минутдан отрядың өңдәки бөлеги эййәм шол депеҗиге чыкыпды ве адамларың гөзи төвереги күнҗи мейданлары билен гуршалан кичирәк оба дүшди, онуң өң янындакы гиң мейдан болса бакҗады. "Бакҗа" сөзи отрядда яңланып гитди. Шол җадылы сөзи эшиденлериң әхлисиниң йүзи ачылды, адамлар силкинен ялы болды. Ене-де бирнәче минутдан отряд бакҗачылыкда ерлешди. Гавун-гарпызың биринҗи йүзи эййәм алныпды ве бизиң ыза чекилйән махалымыз икинҗи йүзи бишиберипди. Гавундыр гарпызларың хениз гөгрәкдигине гарамаздан, хеммелер олара ачгөзлүк билен топулды ве хем тешнелигини, хем ачлыгыны гандырярды, Солдатларың иен гавун-гарпызы санардан көп, улулы-кичили офицерлер хем ишдәсини саклап дурмады. Хениз хем сапда дуруп ве халыс иризен җигитлере гайтавул берйән солдатлар өз багтлы ёлдашларына середип, гөзлери гидйәрди. Йөне олар хем унудылмады, гавун-гарпыздан герк-гәбе болан батальонларың бири олары чалшырмага иберилди. Биз тиз вагтдан оба гирдик. Илки билен мейдандакы күнҗини ятырмак барада буйрук берилди. Драгунларың эскадроны бу иши бир сагада-да етирмән дессине ерине етирди. Отряд дүшлемек билен болды. Беркитмеде "Гызыл хаҗың" санитар отряды ерлешди; онуң аркасында штаб, олардан хем яңырда ярымай гөрнүшде казаклар, ракетачы бөлүм, драгунларың дивизионы, терек казакла-

рының ярым батареясы ве дагыстанлыларың ики йүзүси ерлешди; беркитмәниң өңүнде болса әхли пыяда гошун, пыяда ярым батарея гош яздырды ве даг топларының 4-си гоюлды.

Дессине от якылып, нахар атарылды. Солдатлар орталык газанларың дашында хүмерленишип, нахарың тайяр болмагына сабырсызлык билен гарашярды. Офицерлер ичлери горлуп, өз хызматкәрлерини хәли-шинди гыссап гойберйәрди. Хеммелериң шейле бисабыр болмагы гең зат дәлди, 27-нҗи августда 8-де агшамлык эдиниленинден соң 29-нҗы август агшам сагат 6-а ченли адамларың сув билен бир гысым сухарыдан башга (адам башына бир гадак сухары берлипди) ийип-ичен заады ёкды, эмгек йүки болса шу ики гүнүң довамында етипди.

Лейб-эриван полкуның батальонының эсгерлери шол вагт өз жуван ёлдашы, дүйн 27 гылыч ярасы дүшүп вепат болан прапорщик Григорьеви җайламага тайярлык гөрйәрди. Герчек солдатлар онуң җеседини гүллелериң арасындан алып чыкыпды, йөне Гөкдепеде җайламага етишмән, Гаракәризе ченли гөтерип гетирипди. Отрядың офицерлериниң әхлиси диен ялы эдермен ёлдашына хормат гоюп, җайламага гатнашды. Эриван батальоның 13 офицериниң диңе 7-си нызамдады, себәби бейлеки алтысы гечен сөвешде хатардар чыкыпды (2-си өлдүрилди, 3-си яралы болды ве 1 гүйчли саңсар болды). Прапорщигиң губурыны Гаракәриз галасының диварының янында газдылар. Мерхумың җеседи голайда гойлупды. Губурың дашында офицерлер ве солдатлар дурярды; оларың йүзүни чуңңур гынанч өртүп, көпүсиниң гөзүне яш айланыпды. Бизиң өңүмизде сүйнүп ятан бетбагт йигдекчә серетмек агырды. Ганпетсиз йүзүнде үч саны гылыч ярасы барды; бири маңлайының ортасындан башлап, саг гөзүниң үсти билен дулугына етйәрди; бейлеки яра чеп чекгесиндеди, үчүнҗиси йүзүнден кесе гечйәрди.

Отрядың руханысы гелип, гысга җыназа окалды. Дуранларың хеммеси гатнашды, офицерлериң ве солдатларың кәбири аглады. Җыназа тамамланды. Офицерлер ёлдашы билен хошлашды ве оны губура тарап алып уграды. Мерхумы усуллык билен салладылар. Ене-де он минутдан чукур гөмүлди ве ер билен деӊ эдилди; текелер җеседи чыкарып, оны харлаймасын диен ховатырланма себәпли губурың ызы билдирмез ялы

этмәге сананышдык. Җайың женнет болсун, герчек эсгер! Сөвешиң өң янында болса ол Гөкдепә тарап князь Долгорукиниң колоннасыны иберип чәкленәймеселер ягшыдыр дийип ховатырланярды...

Гүн Көпетдагың аңырсында яшды. Ярым сагатдан бирнәче әдим аралыкда зат сайгарар ялы дәлди. Хер ерде-хер ерде от якылды. Төверек асудалыкды. Диңе узакда герчек дагыстанлыларың арасында гиҗәниң бир вагтына ченли зурнайың сеси ве айдым эшидилди дурды. Олар өз вепат болан ёлдашлары барада гөзяш этмейәрди. Мухаммедиң ымматы болмак билен, олар тәлейиң озалдан кесгитленилендигине ынанярды.

Кем-кемден лагерде сес-седа совулды. Гошунлар чыкарынман, долы сөвеш гейим-гежими билен ятярды. Атлы гошунда атларың эери айрылмаярды, солдатлар җылавы элинде саклап ятярды. Гиҗе гараңкы ве совук болды. Өң хатардакы сап гүйчлендирилди. Хеммелер гиҗе чозулмагындан ховатырланярды.

29-нҗы августдан 30-нҗы августа гечилйән гиҗе асудалык билен гечди. Текелериң чозмакчыдыгы барадакы хабарлар догры чыкмады. Сапда кә онда, кә мунда түпең сеси эшидилйәрди. Гаракәризиң гүндогар тарапындакы өң хатаркы сапда гиҗәниң бир вагты шейле вака болды: текелериң бири сапдакыларың арасындан гечип, бизиң лагеримизе аралашмакчы болупдыр. Эмедекләп, ол эли ханҗарлы бизиң сапымызың голайына гөрүнмән гелипдир. Сапда дуран солдат оны он әдим голая геленде гөрүпдир, ыкҗамланып, душманы гаршыламага тайярланыпдыр. Теке болса нызамда дуран солдат өзүни гөрйән дәлдир өйдүп, гөни оңа тарап гайдыпдыр. Солдат оны ики әдим голайына гетирипдир ве инди гизленмегиң герегги ёк дийип дикеленде хем-де ханҗарыны салганда найзасы билен уруп ятырыпдыр.

Гүнүң догмагына бир сагат галанда переяслав драгунларының 4-нҗи экскадроны лагериң голай-голтумларында рекогносцинировка гечирмек үчин иберилди. Ярым сагат геченде дуйдуруш сигналы эшидилди. Сәхелче салымда бүтин лагерь аяга галды. Көп ерде от якылды, уграмага тайярлык гөрлүп башланды. Гох, гүррүң , хысырды артды, дүелер богазына сыгдыгындан бозлашып уграды.

Ине гош-голам йүкленилди, әхли зат ёла чыкмак үчин тайяр эдилди. Отряд кем-кемден сүйнүп, дүйнки сөвеш тертибине гирди. Генерал Ломакин гошун бөлүмлерине айланып башлады ве саламлашандан соң сөвешде гөркезен эдерменлиги хемде биркемиз гуллук эдиши үчин сагболсун айтды. Гожа эсгере середенде, йүрегиң гыйылярды; соңкы ики гүнүң довамында башындан гичерен затлары, калбының ызасы йүзүне өз тегмилини гоюпды. Гүне гайзыган йүзи ядавды, оны агыр ой-пикирлериң гуршанлыгыны аян эдйәрди.

Бизиң отрядымыз хаяллык билен өңе уграды; ене-де аркамызда теке атлылары гөрүнди. Сапдакылар олары ока тутды. Кәте узакда атлы текелериң улы топарлары-да гөрүнйәрди. Бизе бейлекилере гараныңда хас якынлашан шол топарларың бирине топдан ок атылды. Мунуң өзи шол йылың кампаниясында бизиң артиллериямызың атан иң соңкы окуды.

Эйсем, бизиң ызымыза дүшүп гелйәнлер кимлерди? Жансызларың үсти билен гетирилен маглуматлара гөрә, оларың бир бөлеги бизиң ёлумызың угрундакы обаларда яшаян адамларды, бейлеки бөлеги болса йөне илиң задына хөвесек заңңарларды, олар диңе бизиң хасабымыза нәме-де болса бир зады чолпусына салмагы ислейәрди ве муңа тама эдйәрди. Текелериң гошуны болса Гөкдепеде галып, өлүлерини жайламак биленди. Жансызларың хабарына гөрә, текелер галаның янында вепат болан бизиң солдатларымызы ве офицерлеримизи хем жайлапдыр; жансызларың айтмагына гөрә, текелер өлүлериң жесетлерини йыгнанында оларың арасында агыр ялалы рус офицерлериниң икисиниң ве солдатларың үстүнден баранмыш, олары дессине оба элтип, өйлерде ерлешдиренмиш. Бу хабарлар чындыр я-да яландыр дийип билжек дәл, йөне текелериң элине догрудан-да есирлер дүшен болса, онда шол есирлере оңат середилжекдиги, яраларына мелхем эдилжекдиги шүбхесиздир, бу затлар шол адамлары соңра бизиң хөкүметимиз билен аматлы чалышмак я-да Мерве я Овганыстана гулчулыга сатмак үчин эдилер.

Шейлеликде, текелериң бизиң ызымыза дүшмегиниң улы әхмиети ёкды. Ёл угрундакы обалардан адамлар бизе якынлашмаярды ве диңе талаңчы жигитлер отряда биынжалык берйәрди. Олардан дынмак үчин генерал Ломакин отрядың

аягына эрмейән әхли дүелериң , гоюнларың ве гечилериң дамагыны чалмалы дийип буйрук берди. Шейле буйрук долы ерликлиди. Эсасан хайсыдыр бир себәп зерарлы бизиң аягымыза эрмейән маллар ыза галярды ве текелер шейле олҗаның өзлерине барха ве барха сейрек несип эдйәндигини гөрүп, дура-бара бизиң ызымыза дүшмегини бес этди.

Он алты верста голай ёл гечип, бизиң отрядымыз Кәриз обасының голайында, ябың гарысында дүшледи.

Көпетдагың хут этегинде ерлешен бу кичеңрәк оба Бердимырат ханың мүлкүди, төверекдәки гиң мес топраклы экин мейданлары хем онуңкыды.

Бөлүмлер өзлери үчин белленилен ерлерде гош яздыранындан соң дессине солдатлар газанлары атармак билен болды. Олар сүрүлере говшак гөзегчилик эдилйәнлигинден пейдаланып, гоюнлары дашап башлады. Гетирен гойнуның ур-тут дамагыны чалып, ким чорба, ким чишлик биширийәрди. Гоюнларың санының җуда көп дәлдиги себәпли эййәм эртеси гүни бөлүмлере гечи пайлап башладылар. Бөлүмлериң икисинде-үчүсинде болаймаса, галанында ярма угрундан хич зат галманды. Сухары хем азды, бир гүне адам башына онуң 1 гадагы берилйәрди.

Гиҗе сагат ики болуп барярка бирден биртопар түпеңиң сеси яңланды ве лагериң үстүнден гүллелер шувлашып гечди. Гөрүп отурсак, гараңка дувланып, дүшелгә якынлашан атлы текелериң бир топары бизи ока тутупдыр. Илки сапдакылар, соңра болса гелип етишен пыяда гошунлар ок атып, олары ковупдыр.

Ир сагат 11-де биз ене-де ёла дүшдүк ве дагдан бирнеме араны ачып, беркитмели Дурун обасына тарап уградык. Отрядымызың шол ягдайында бу аралык җуда улуды; биз 20 верста голай ёл гечип, диңе гүнүң яшмагының өң янында оба етдик. Шол мензилде текелер бизиң ызымыза дүшен болса-да, араны эп-эсли саклаярды ве шонуң үчин сапда диңе кәте бир түпең сеси эшидилйәрди.

Гошунлар дүшелгеде орнашанда эййәм говы гараңкы гатлышыпды. Илкинҗи гезек атятаклар гуралды, йөне атларың эри айрылмады. Дуруна барланда гоюн гутарды ве гошун гечи этини ийип башлады. Тагамының агза алар ялы дәлдигине

гарамаздан, шонам дерман ялы эдип берйәрдилер: 100 адама 4 саны аррык гечи берилйәрди. Шу ерде биз дагыстанлыларың ики йүз атлысына душдук.

XVIII БАП

Сүнчеде аяк чекилмеги. - Текелериң сувы совмагы. - Дагларда от якылмагы. - Почтаның гелмеги. - Арчмандакы гиҗеки атышык. - Ярадарларың халыс болмагы. - Чакнышык. - Бөрмә барылмагы. - Ярадарларың илкинҗи гезек дынч алмагы. - Бөрмәни беркитмек ве складлары гурмак ниети. - Азыгың азлыгы. - Атларың ач галмагы. - Ябылар үчин көке - солдата шам. - Гарпыз ве гавун пазыллары. - Теке отрядының пейда болмагы ве онуң билен болан чак-нышык. - Полковник Чижиковың колоннасының гелип етмеги. - Есирлериң сораг эдилмеги.

Дурундан соң биз Гөкдепә баряркак гечен көне ёлумыз билен йөредик. Индики оба, Арчмана ченли 30 верста гечмелиди, шонуң үчин генерал Ломакин солдатларың әхлисиниң ядандыгы себәпли отряда орта ёлда, Сүнче обасының голайында аяк чекмеги буюрды.

Отряд обаның янына барып, ондан ярым верста узаклыкда, ябың гырасында гош яздырды. Ики сагат геченден соң отрядда текелер ябың сувуны совупдыр ве онда инди сув ёк диен хабар яйрады. Атлар болса инди сува якылмалыды. Генерал Ломакин шол бада драгунларың ярым эскадронына ве саперларың ротасына даг дересине бармак хем-де ябың ханасындакы бенди ёк эдип, сувуң ёлуны ачмак барада буйрук берди. Прапорщик Лашкаревың баштутанлыгындакы шол кичеңрәк отряд дага тарап тиз уграды ве дерә гирип гитди. Олар гиденинден соң ярым сагатдан япда ене-де сув гөрүнди ве хеммелер тешнелик билен оңа топулды. Дессине атлар сува якылды ве долдурар ялы әхли гаплар, ягны челеклер, мешиклер, мытаралар, чүйшелер ве бейлеки затлар сувдан долдурылды.

Прапорщик Лашкарев өзүне берлен табшырыгы өрән шовлы ве тиз ерине етирип, өз командасы билен лагере гайдып геленде эййәм говы гараңкы гатлышыпды. Переяславчылар ве драгунлар текелериң сувы сован ерине етйәнчә көп

бөкденчликлерден гечмели болды. Олар атларының жылавындан дартып, дашларың үсти билен ёкарык дырмашмалы болды; гүн яшыберенде бент гурлан ере барып ве оны ёк эдип, олар гараңкыда ызына гайтмалы болды. Атлар хәлишинди тайып йыкылыпдыр, ёлуңы сермәп диен ялы ёл ашмалы болупдыр.

Гиже сагат 11 төвереги белентликлериң бириниң үстүнде бирден йылпылды гөрнүп башлады; олар илки аз болуп, соң барха көпелди. Текелериң бизи горкузмакчы болуп, көп ерлерде йөрите от яканлыгы әшгәрди, якылан отларың санының көплүгини гөрүп, руслар текелериң саны хем көпдүр өйдер ве ыза чекилмегини довам этдирер дийип, олар чак эден боларлы. Элбетде, оларың эден тамасы өделмән галды, себәби отлар көпелди дийип ынжалыкдан гачан адам тапылмады. Текелер бизиң юртдан саг-аман гидйәндигимизиң, башларындан совландыгымызың шанына бу шагалаңы гураярлар дийип, солдатлар дегишйәрди. "Текелере миннетдарлык билдирмек ве олара тарап он-он бәш саны ракета гойберәймек герек" дийип, солдатларың бири дегишди. "Онуң шагалаңының бизе гереги ёк, нәме герек яранжакламак. Мен өзүм-ә текелериң өзүнидe, шаман одуны-да әхли топлардан ока тутуп, ичими, совадардым" дийип, башга бир солдат онуң сөзүниң үстүне гошды. Дагың үстүндәки отлар кем-кемден азалды ве ахырсоңы шол белентлиги гараңкы гаплап алды. Шол пурсат бизиң отларымыздакы одуң хем алавлары кичелди ве бүтин лагерь агыр ука гитди.

Биз Сүнчә баранымыздан соң тиз вагтдан шол ере түркмен почтальон гелди ве почтаны хем-де генерал Ломакини экспедицион отрядың вагтлайын командующиси везипесине тассыкламак барада Кавказдакы дикмәниң буйругыны гетирди. Отрядың начальниги везипесине кимиң белленилжекдиги барада түкениксиз чакламалар өңе сүрүлди. Бу меселе бизи өрән гызыкландырярды, себәби гошунлар Бама, Бендесене я-да Хожагала ченли ыза чекилкии хем-де тәзе начальнигиң , азыгың , улагларың ве гошмача гошунларың гелмегине шол ерде гарашар хем-де шондан соң оазисе ене-де чозар дийип, бизиң хеммәмиз умыт эдйәрдик. Офицерлериң ве солдатларың көпүси начальнигиң везепесине Скобелевиң я-да Тергукасо-

выӊ белленилҗекдигине ынанярды, "Текелере гаршы сөвешмэге абрайлырак генералы беллемели" дийип, солдатлар өз пикирини айдярды.

Даӊ атанындан соӊ биз дүшлэн еримизден геградык ве Арчман обасына тарап угур алдык. Бүтин шол мензилиӊ довамында текелер бизе азар бермеди, эмма шуӊа гарамаздан, отряд сөвеш тертибинде барярды, эхли угурларда кичирэк разъездлер гойлупды. Аралыгыӊ бары-ёгы он бэш верста барабардыгына гарамаздан, Арчмана барылянча хеммелер ядапды, себэби хова өрэн ыссыды ве Гүнүӊ шөхлелери якып-яндырып барярды.

Агшамара голайдакы байырларыӊ үстүнде текелер пейда болды ве оларыӊ өӊ хатаркы сап билен башлан атышыгы кэте арасы кесилип, бүтин гиҗе довам этди.

3-нҗи сентябрда гүнүӊ догмагындан көп озал бүтин лагерь эййэм аяк үстүндеди. 26 верста барабар улы мензил гечилмелиди; элбетде, башга ягдайларда хич ким мунуӊ гүррүӊини-де этмезди, йөне бизиӊ отрядымыз үчин бу аралык җуда агыр мензилди. Отряд билен барян, он версталык ёлда хем эҗир барыны чекйэн ярадарлар барада айдылманда хем эхли адамлар, атлар ве дүелер йөриш хем-де азыгыӊ етмезчилиги себэпли өрэн сурнугыпды. Улаг серишделериниӊ етмезчилиги зерарлы гечен мензиллери пыяда йөремели болан ярадарларыӊ көпүси халыс гүйчден дүшүпди ве мундан артык ёл ашмага гурбаты ёкды; шейле агыр халдакы бенделериӊ саны өрэн көпди. Артиллериячылар олара көмеге гелди ве ярадарлары лафетлере хем-де ок сакланян челеклере, гараз, даӊар ялы ерлере даӊды. Адам гөврелери асылан шол топлары гөренде йүрегиӊ гыйылярды.

Отряд дүшлэн еринден яӊы бир уградывелин узакда, Нохур обасы тарапда гөни бизе тарап гелйэн текелериӊ улы топары гөрүнди. Князь Витгенштейн дагыстанлыларыӊ ики йүзүсине ве ракетачы батарея баш эдилип, шолбада олара гаршы иберилди. Отряд аяк чекди. Переяслав драгунларыныӊ дивизионы саг ганата, арка тарапа гечирилди, себэби шол бир вагтда шол тарапда хем теке атлы гошуныныӊ топарлары гөрүнди. Дагыстанлылар душмана тарап ат салды, бейлеки ики гошун бөлүми хем оларыӊ ызы билен барярды. Гүлле етер ялы

аралыга барып, олар гүйчли от ачды; капитан Цумифортың баштутанлыгында гелип етишен ракета батареясы ракеталарың бирнәчесини учурды ве олар текелериң топарының арасында партлады. Душман бу от ачыша дөз гелип билмеди ве гачып башлады, драгунлар хут дерә етйәнче оларың ызындан ковды.

Князь Витгенштейн гайдып геленинден соң дессине отряд Бөрме обасына тарап ёла уграды. Бу мензил барада гүррүң берип дурҗак дәл, ол әхли бейлекилере меңзеш болды. Төверек хем шол бир гөрнүшдеди; топрак тоюнсовды, текизди, кә ерде дагдан инйән булаклар акярды, чеп тарапда шол өңкүси ялы Көпетдаг булутлара етйән керт дивар болуп магаллаклаярды, саг тарапда болса уч-гыраксыз дүзлүк яйлып ятырды. Ярадарлар хем гечен гүнлердәки ялы эҗир чекйәрди, чар яндан оларың иңңилдисиниң эшидилмеги йүреклери гыйымгыйым эдйәрди. Бу мензили бейлекилерден диңе бир зат тапавутландырды, ягны отрядың ызында текелериң бири-де гөрүнмеди. Солдатлар ыза галян дүелери ве бейлеки маллары салымыны бермән өлдүрйәрди хем-де текелер чолпуларына хич бир олҗаның дүшмейәндигини гөрүп, отрядың ызына дүшмеги бес этди ве ызына доланды. Гүнүң яшаймагының өң янында биз Бөрмә бардык.

Шол оба гиренинден соң отряд шу тертипде ерлешдирилди: галаның ичинде санитар отряд ярадарлар билен гош яздырды; онуң гүнорта диварының голайында штаб орнашды. Пыяда гошуның пыяда ве даг ярым батареялыры обаның гүндогар тарапында, демиргазык тарапында драгунлар, ракетачылар бөлүми ве терек ярым батареясы, гүнорта тарапында казакларың ики йүзүси гош яздырды; гош-голам бөлүми болса ёкаркы бөлүмлериң арасында пайланылды. Ерлешенимизден соң биз эртир гүнин хем шу ерде болҗакдыгымызы билдик, бу хабара хеммелер бегенди. Дынчлык шейле зерурды.

Бөрме обасында илкинҗи гиҗе долы асуда гечди. Бизиң өң хатаркы сапымызда ве букуларымызда бир гезек-де түпең атылмады хем-де биз инди текелере гөзүмиз дүшмез дийип пикир эдипдик. Даң атанындан соң драгунларың нобатчы ярым эскадроны лагериң төверегини гөзден гечирмәге иберилди, драгунлар хич ерде душмандан нам-нышан тапман гелди.

Бизиң ярадарларымыз Гөкдепедәки сөвешден соң илкинҗи гезек гиҗәни рахат гечирди. Шол бетбагтлар илкинҗи гезек даңдан сагат 4-де өрүзилмеди, олара сәхер билен укусыны алмага мүмкинчилик берилди. Соңкы гүнлерде оларың көпүсинде ысытма кесели башланды, гиҗелериң совук болмагы себәпли бу кесел хас-да көпелди. Ярадарлар ачык асманың астында япаңач ерде ятярды, үстлерини йөриш вагтында көнелип юкалан шинеллери билен япярды. Ярадар гөргүли мүмкин болдугыча йыгрылып, келлеси билен басырнып ятяр; уклаянча бир хезиллик, укланындан соң болса ысытма зерарлы галпылдып, шинелини бир яна серпйәр, узак гүнүң довамында халыс яданлыгы ве сурнуганлыгы зерарлы совугы дуйман, үстүни ачып ятяр, укланындан соң болса тәзе эҗирлери гөрмек үчин - тәзе мензили ашмак үчин оярянчалар өли ялы ятяр. Йөне шунда даңдана голай хованың хас совамагы-да эзъет барыны берйәрди. Ярадар бенде ояныл, гөзлерини элек-челек эдип, төверегине гаранҗаклаяр ве өзүниң ниреде-дигине хем-де нәме боландыгына узак вагтлап дүшүнип билмейәр, гөзлери болса ысытма зерарлы балкылдаяр. Онсуз-да ган-пет галмадык йүзи совукдан яңа гөк-даш боляр, додаклары гырав сепилен ялы, эл-аягы доңан ялы боляр. "Бол-хов, гымылда, дүе хәлиден бәри тайяр. Йүклемели бир сен дәл ахыры" дийип, гош-голам бөлүминден солдат чаларак хүңңүрдәнинден соң зордан аягына галар ве энтиреклэп, дүйә тарап уграр, ол җанавер болса шейле йүке эййәм вердиш болуп, чөкүп отурандыр.

Бөрмеде гүндиз хем болунянлыгы себәпли ярадарлары гурналан чадырларда ерлешдирдилер ве олар ынҗалман илкинҗи гезек мазалы укусыны алды. Шол гиҗәни диңе бир ярадарлар дәл, эйсем бүтин отряд-да говы гечирди, чыкарынып ятмага ругсат берлипди, атлы гошунлара болса атятакларыны гурамага ве атларың ярсыны яланачламага-да ыгтыяр берлипди.

Ир билен биз генерал Ломакиниң отряды Бөрмеде эглемекчидигини, галаны беркитмекчидигини, онда улы азык складыны ве артиллерия складыны гурмакчыдыгыны хем-де отрядың бир бөлегини шу ерде гышламага гоймакчыдыгыны эшитдик. Бу, элбетде, говы пикирди. Теке оазисинде агалык этмек үчин хайсы-да болса бир пункты эелемегиң , оны оңат беркитмегиң

ве текелере хайбат атып дурар ялы, онда гүйчли гарнизон гоймагың зерурдыгына хеммелер дүшүнйәрди. Йөне хәзирки ягдайда бу планы амала ашырмагың мүмкиндигине ынанмак кынды, себәби ягдай жуда агырды, азыгың етмезчилиги себәпли адамлар халыс тапдан дүшүпди; бөлүмлерде адам башына бир гүнде ярым гадак сухары ве кичирәк бөлек гечи эти берилйәрди; оларда ене-де ики-үч гүнлүк сухары галыпды, отрядың саклаян гечилериниң сүрүси хем баяп барярды. Догры, бакжаларда руслар Бөрмә илкинжи гезек гелип гединенден соң гавун-гарпыз галыпды, йөне отряд геленден соң икинжи гүнде шолар хем азалыпды, үчүнжи гүни билен болса солдатларда гавун-гарпызам гутарыпды. Инди олары диңе хер бирине 10-15 көпүк берип, дүекеш түркменлерден сатын алып болярды. Ат жанаверлериң ягдайы хас-да агырды, шу вагта ченли олара эсасан саман ве аз-овлак арпа берлип оңдурылярды, йөне Бөрмә барланда арпа-да гутарды. Бизиң обада тапан саманымыз жуда азды, себәби текелериң обаның дүрли ерлеринде ере гөмен саманы биз Гөкдепә тарап гечип баряркак баяпды, Бөрмә гайдып гелйәнчәк сакланып галан саманы-да бөлүмлер дессине пайлашды ве атлара берди. Бизде түрклерде биширилен, атлар үчин ниетленен көкәниң азрак мукдары галыпды. Шол көкелер Карс галасында тапылды ве гала басылып алнандан соң Кавказдакы дүрли интендант складларына дашалды хем-де оларың бир бөлеги ахал-теке отряды дүзүлeнинден соң атлара ийм болар дийлип Чекишлере иберилди. Йөне шол көкелери атлар дәл-де, бизиң хөреги кән дандап дурмаян солдатларымыз ийип түкетди. Элбетде, муңа ынанмак аңсат дәл, йөне хут шейле болупды. Шол көкелер сүле унундан биширилйән түркмен чөреклерине өрән меңзешди ве солдат сухарыларындан хас тагамлыды, олар беде, аз-овлак иримчик ун ве кенеп ягы гошулып югрулан хамырдан биширилипди; унуң ве кенеп ягының гошулмагы көкелере бейлеки затларың әхлисиниң тагамыны басян айратын бир тагам берйәрди. Солдатлар шол көкелери өз сухарыларындан кем гөрмейәрди ве олары дел тагам хасаплаярды. Мен атлары үчин берлен көкелери агзыны шапбылдадып ийип отуран солдатларың бирнәчесине: "Бу көкелер атлар үчин ахырын, ненең ишдәңиз чекйәр" диемде, оларың бири: "Мер-

хеметли жанап, оларың ады шонуң ялы болса-да, бизиң сухарыларымыз ялы сува дәл-де, яга югрулан, шонуң үчин-де хас тагамлы. Сизем дадып гөрүң, гөвнүңизден турар" дийип жогап берди. Азык бол махалы солдатлар шол көкелери өзлери ийип, атлара өз сухары пайыны берйәрди; Бөрмеде атларың жан башына соңкы гезек ики гадак көке берленде, атларың дишине оларың диңе аз бөлеги дегендир. Атлар жуда хорланып, аррык дүшди. Олар үчин иймиң етмезчилиги зерарлы гавун-гарпыз биярасыны оруп, маллара ийм хөкмүнде бермек хакында буйрук берилди. Ат жанаверлер гавун-гарпыз биярасына ачгөзлүк билен топулды ве мунуң нетижесинде соңкы гүнлерде оларың телимси жан берди. Шейле ягдай йүзе чыкды, ягны адамлар эсасан бишмедик гавун билен гүнүни долаяр, атлар - гавуның биярасыны хөрек эдинйәр, жанавер дүелер болса такрап галан бакжаларда гезмеләп, ажайып ве тәмиз хованы хурш эдинйәр. Ёкарда айдыланлар себәпли әхли адамлар Бөрмеде гышламак мүмкинчилигине шүбхели гараярды хем-де шу обада көпрәк эгленсек, артиллерия ве азык складларыны гурмагың ерине бу ерде ат ве дүе сүңклеринден харман дөретҗекдигимизе дүшүнйәрди.

Хер ничик-де болса бизиң хеммәмиз дүшлейәндигимизе ве дынч аляндыгымыза хошалдык. Йөне дынчлык хем бизе узак миессер этмеди. - Гүнорта голай бизиң лагеримизден гүнорта-гүндогарда, хут Көпетдагың этегиндәки байырларың аңырсында бир тозан гөрүнди; тиз вагтдан 700-е голай теке атлылары пейда болды. Бизиң лагеримизде хеммелер өрди. Душманың гаршысына дессине ракетачы батареясы, переяслав драгунларының эскадроны ве дагыстанлыларың ики йүзүси иберилди. Чәрьек сагатдан алдым-бердимли атышык башланды. Ракеталар пажырдап атыланындан соң Арчманың этегинде хем болшы ялы, текелер бу ярагың гүйҗүне дөз гелмеди ве ыза тесди. Дагыстанлылар оларың сөбүгине мүнди, ызындан етди ве бирнәчесини гылычдан гечирмәге, дөрдүсини болса есир алмага етишди.

Шол бөлүмлер лагере гайдып геленинден соң тиз вагтдан Бөрмәниң гүнбатарсында ене-де бир бөлек тозан гөрүнди. Биз текелер бизиң бейләмизе айланыпдыр дийип пикир этдик, йөне өңе иберилен кичеңрәк топарлар гайдып гелди хем-де

бизе тарап полковник Чижиковың гелйәндигини хабар этди. Шондан ярым сагат геченден соң бизиң отрядымыза апшерон полкуның пыяда гошун роталарының бәшиси гошулды, олар Бендесенден гелипдир. Хайп, олар җуда гич етишди. Гөкдепәниң этегинде гошунларың азлык эдйән махалы апшерончылардан 600-700 адамың ве Дурунда бизе гошулан дагыстанлыларың көмеги түйс ерине дүшҗекди; инди болса колонна отряд үчин артыкмач дердесерди.

Гүнорта нахарындан соң мен галаның диварының голайындакы байырда, штабың ерлешен еринде офицерлериң кимдир бириниң дашына хүмерленишип дурандыгыны гөрүм. Шол ере барамдан соң бизиң отрядымызың дилмаҗы, штабс-капитан Ягубовың сәхердәки сөвешде эле салнан есир текелери генерал Ломакиниң табшырыгы боюнча сораг эдйәндигини гөрдүм. Оларың берен гөркезмелерине гөрә, текелериң отрядында 750 адам болуп, ол Гөкдепеден бәри бизиң ызымыза дүшүп гелипдир, ёлда оңа Арчман ве Нохур обаларындан атлылар гошулыпдыр; шейле хем биз Нурберди ханың гранатың гыйчагы билен өлдүрилен өз оглуның мазарында руслардан рехимсиз ар алмага ант ичендигини ве Гөкдепеден эййәм уграндыгыны хем-де бизиң ызымыза дүшүп гелйәндигини эшитдик. Есир текелер яяплап дурмаярды, өзлерине гөвни етйәрди, йөне берилйән соваларың әхлисине гүмүртик җогап берйәрди, хабарының ёкдугына салгыланярды.

XIX БАП

Есириң эли прокламациялы Гөкдепэ уградылмагы. - Полков-ник Навроцкиниң колоннасының гошулмагы. - Ачлык. - Дүе-лериң Бендесене иберилмеги. - Бөрмеден дуйдансыз ыза чекилинмеги. - Бөлүмлериң кын ягдая дүшмеги. - Драгунларың көмеге гелмеги. - Иң соңкы бакжа. - Отрядың тэзе начальни-гиниң белленилмеги барада хабар. - Оазисде гечирилен иң соңкы гиже. - Ене-де даг гечидинде. - Душманың матлаплары барада мыш-мышлар. - Чешмелериң янында дүшленилмеги. - Тэзе ёл. - Ахала тарап соңкы гарайыш. - Бендесене гайдып бармак.

Штабың начальниги полковник Маламаның теклиби боюнча хаял этмэн Гөкдепэ прокламация ибермек хем-де боюн эгмеги текелере теклип этмек барада карар кабул эдилди; прокламацияда эгер боюн болмасаңыз, индики йыл хас көп санлы рус гошуны ене-де гелер ве сизи боюн эгдирер дийип, олара дуйдурыш берилйэрди. Шу затларың эхлиси кагыз йүзүне гечирилди хем-де ир билен есир алнан текелериң биринден иберилди, өзи-де бир хепдэниң довамында жогап билен гайдып гелмесе, бизде галан үч ёлдашыны атжакдыгымызы дуйдурдык. Ол адам өзүне табшырылан юмшы айдылышы ялы битиржекдигине ве мүмкин болдугыча тиз вагтдан жогаплы гелжекдигине ант ичди. Догрудан-да, ол үстүне йүкленилен везипэни ерине етирди хем-де сөзүнде тапылды. Ол есирликде галмакдан, машгаласындан ве ватанындан өмүрлик айралыга учрамакдан горкмады хем-де өз ёлдашларыны гутулгысыз өлүмден халас этмек ве лебзини халалламак үчин дөрдүнжи гүн дийленде бизиң отрядымыза гайдып гелди. Гынансам-да, мен шол асыллы эсгериң адыны унудыпдырын. Теке ханларындан ве уламаларындан алнан жогап бизиң чак эдишимиз ялы, хош хабарлы дэлди. Бизиң иберен адамымыз теке гошунларына Гөкдепеден ики мензил бэрде габат гелипдир ве прокламацияны говшурыпдыр. Оңа: Генерала айт - Текелер диңе гүйже боюн эгерлер- дийлип жогап берлипдир. Бу жогап бизи биржик-де гең галдырмады, себэби шейле теклибиң эдиленлигини билйэн адамларың хеммеси нетижэниң идили болмажакдыгыны өңүнден айдярды. Текелер хош сөз билен табын эдилйэн халк дэлди; азатлы-

гындан ве өзбашдаклыгындан мейлетин эл үзҗек хем-де боюн эгмэге сөз билен гөвнедип болҗак халк асла бармы-ка?

Хут шол гүнүң агшамы Бөрмэ полковник Навроцкиниң колоннасы гелди, онуң дүзүмине казакларың лабинск полкундан ики йүз атлы ве ракетачы батареяның взводы гирйэрди. Бу отряд ак атабайларың яйлаларына барып гайтды ве Гызыларбада, Гаррыгала хем-де бейлеки ерлере барыпды. Әхли ерде олары гүлер йүз билен гаршылапдырлар ве отряд оба якынлашанда гаршы алмак үчин векиллер иберилипдир. Гаррыгалада олары айратын-да гадырлы гаршылапдырлар, шол обаның адамлары бизиң казакларымызы оңат хеззетлэпдир хем-де хурушлык гоюн, атлар үчин ийм берипдир.

Хава, бизиң отрядымызың үстүнден болса ачлык ховпы абанды. Гүнүң ахырына ченли бакҗалар тап-такыр болуп галыпды, атлар гүйчли ичгечмэ учрады ве оларың кэбири агшама етмэн җан берди, себэби олара эм эдер ялы хич зат ёкды.

Эртир даң атанындан дүелериң хас говуракларыны Бендесене ибермели дийип, гич агшам бөлүмлере буйрук гелип говушды. Хич зада гарамаздан, Бөрмеде гышламак карар эдилди ве эртеси гүни ир сагат 6-да әхли бөлүмлерден җемленилен 500 дүе Бендесене иберилди, отрядың оазисе аралашмакдан озал шол ерде гоюп гайдан затлары Бөрмэ гетирилмелиди. Майор Дацоевиң умумы баштутанлыгында куралыларың батальонындан, волга полкундан йүз солдатдан хем-де ики даг топундан ыбарат бөлүм бу кервени ёлда горамалыды.

Кервен Бама барман гөни Бендесен гечидине чыкмалыды ве шол гүнүң өзүнде Бендесене етмелиди; айың 7-не гүндиз дүелере дынчлык берип, 8-не ызына тарап ёла дүшмелиди ве шол гүн агшам Бөрмэ гелмелиди. Биз шол кервениң иберилмегинден уллакан зады тама этмейэрдик, онуң отряда хут җуда герек затлары, ягны азык өнүмлерини ве от-ийми гетирмеҗекдигини хеммелер билйэрди. Себэби оларың хас якындакы складлары Дүзолумда, Бөрмеден 130 верстада ерлешйэрди. Аралык пунктларың хич биринде азык ёкды; маллар үчин ийм болса (ол хем бары-ёгы 3000 пут беде) Терсакандады. Шейлеликде кервен билен диңе атлы гошуның чадырларыны, бөлүмлериң габарасы улы гошларыны, солдатларың чемоданларыны ве шуңа меңзеш затлары гети-

рип болҗакды, азык болса ики-үч гүнлүк гетирилҗекди. Бу затларың улы көмеги дегҗек дәлди ве ислесек-ислемесек Бөрмеден гитмели болҗакдыгына хеммелер айдың дүшүнйәрди.

Сагат докузларда үстүмизден совук сув гуйлан ялы тәсир эден буйрук берилди, биз оңа асла гарашмандык дийсе-де болар, ягны гүндиз сагат 12-де ёла чыкмага тайяр болмалыды. Хеммелер: Бу нә болуш? Бу нәме дийилдиги? Нәме үчин? Себәби нәме? - дийшип, хайран галды. Сайлама дүелер ир сагат 6-да ýградыланындан соң сагат 12-де ёла ýграмак барада отряда нәме үчин буйрук берлендигине хич ким дүшүнмейәрди. Йөне хаял этмән ыза чекилмек догрудан-да зерурды. Ир сагат 8 төвереги бир вагтда диен ялы ики саны хабар гелип говушды: оларың бири Нурберди ханың он бәш мүң атлы билен бизе тарап тиз якынлашяндыгы ве эййәм Армана голай гелендиги, онуң Бендесен гечидини элләп, бизиң ёлумызы кесмекчидиги барадады; бейлеки хабар болса отряддакы дүелериң гырлып башландыгы барадады. Текелер даг гечидини элләп болса, бизиң аман гайдып гелмегимиз гүманады.

Бүтин лагерде башагайлык турды. "Бөлүмлериң кә бири өзүндәки дүелериң әхлисини диен ялы ýградыпды ве инди оларда гош-голамы йүклемәге-де улаг ёкды. "Гызыл хаҗың" отрядында хем ярадарларың ягдайы хут шонуң ялыды. Г. Саражев халыс лапыкеч болупды ве ярадарларың әхлисини йүклемек үчин өзүне 42 дүйәниң зерурдыгыны хеммелере айдярды. Ол дүе дилэп, әхли гошун бөлүмлерине айланып чыкды ве улы кынлык билен бары-ёгы 6 дүе тапды. Атыҗылар хем дүе гөзләп, сер-сепилди хем-де әхли чадырлары, паласлары ве бейлеки затлары гоюп гитмели болҗакдыгыны, өзүндәки дүелериң диңе оклы ящиклери ве сувлы челеклери йүклемәге етерлик болҗакдыгыны айдып зейренйәрди.

Шу ягдайда переяслав драгунларының дивизионының командири подполковник Нужевский көмеге гелди. Драгунлар Бендесенде азык хем, от-ийм хем галдырманды, диңе чадырлары, бөкдерги чемоданларыны гоюп гайдыпды, шонуң үчин дүелери ибермек барада буйрук берленде подполковник мундан бейләк-де ыза чекилмели болҗакдыгыны, сәхелче задың

дивизион үчин артыкмач йүк болҗакдыгыны назара алып, дүелерини ибермекден сакланыпдыр; штаба йүз тутуп, муңа ыгтыяр алыпдыр ве шейлеликде дивизионың әхли дүелери янындады. Оларың саны 170-е голайды; шонуң билен бир вагтда әхли от-иймлериң ве азыгың харчланандыгы себәпли (азыгың галанҗа бөлеги адамлара пайланыпды) йүклери йүклемек үчин 40 дүе-де етерликди. Дивизионың хаҗатларыны хасаплап гөрүп, подполковник Нужевский 132 дүйәни дүрли бөлүмлериң хаҗатлары үчин берип билҗекдигини штаба хабар этди. Илки билен санитар отряды үпҗүн эдилди, оңа 36 дүе берилди. Бейлеки дүелери болса уршуп диен ялы эсасан пыяда гошун бөлүмлери алды.

Гүнортан сагат бирде отряд кем-кемден Бөрмеден чыкды ве Бама тарап уграды. Гечилмели мензил узак дәлди, бары-ёгы он бир верстады, шонуң үчин гечен ики гүнде дынҗыны алан адамлар еңил гопярды, эмма җанавер атлар халыс гүйчден дүшүпди, зордан аягыны гөтерйәрди, сәхел җылавыны говшатсаң , бүдүрәп дызына чөкйәрди.

Өйлән сагат бәшлерде Бама гелдик. Отряд ярым сагатлык аяк чекди ве атлара бермек үчин гавун-гарпыз бияраларыны йыгмак барада буйрук берилди. Элбетде, солдатлар хем, офицерлер хем пурсатдан пейдаланып, гавундан гарныны доюрды. Гынансак-да, олар яңы дүвен экен, уллакан хыярдан тапавуды ёкды; офицерлер олары дашыны юкаҗык айрып, пычак билен арассалаярды, солдатлар болса шол дуршуна ялмаярды. Инди тә Чекишлере ченли ёлуң бүтин довамында бакҗа габат гелмеҗекдигини хеммелер билйәрди.

Бу пише тамамланандан соң отряд гүнорта тарап ики верста гечди ве Хозлы дерәниң агзында, ябың ики гырасында ерлешди. Шол ер дуршуна дашлыкды ве гараңкы гатлышанындан соң бүдремән бәш-үч әдим әтҗек гуманың ёкды. Дүшелгәниң ортасында, ябың кенарында хараз барды, ол арасына палчык гойлуп, дашдан өрүлипди; харазың голайында бейик дарагтлы кичирәк багчылык барды. Шол агачлар әхли отряда одун болды; гынансак-да, башга янгыҗың ёклугы зерарлы, олары чапмалы болды.

Шол ере биз генерал Тергукасовың отрядың начальниги эдилип белленилендигини эшитдик. Солдатлар бу эдермен ве

мердана эсгери түрк уршы боюнча танаярды, шонда ол өзүни алдырмагы башарыпды. Солдатлар ол барада шейле диййәрдилер: "Тергукасов билен биз хәзириң өзүнде-де нирә дийсе гидерис, ол солдатлары говы гөрйәр ве бир адамың хем нәхак өлмегине ёл бермез".

6-нжы сентябрдан 7-нжи сентябра гечилйән гиҗе ахал-теке экспедицион отрядының теке топрагында гечирен иң соңкы гиҗеси болды. Ол парахат ве асуда гечди. Агшам сагат 9-да адатча, әхли ерде асудалык аралашды, солдатларың әхлиси уклады, диңе герчек дагыстанлыларың лагеринде, хемише болшы ялы, ярыгиҗә ченли айдым-саз яңланды. Адамлар укласа-да уклады велин, өз эдермен ёлдашларының пейдасыз вепат болан топрагындан даң атандан соң гитмели болҗакдыгына өрән гыйылярды. Якылан отлар кем-кемден өчди, офицерлериң чадырларында ышык сөнди ве агыр түмлүк лагери гуршап алды, ахырсоңы дагыстанлылар-да сесини гойды ве төверге үмсүлик аралашды, сес-седа эшидиленокды. Гиҗәниң ичинде кәте онда, кәте мунда укудака биҗай гозганан ярадарың гүйчли, җан агырылы иңңилдиси лагериң бир гырасындан бейлеки гырасына ченли яңланып гидер, соңра енеки иңңилдә ченли үмсүмлик аралашар.

Даңың атмагына бир сагат галанда зурнайың сеси эшидилди. Ене сәхелче салымдан бүтин лагерде зурнайлар чалнып, депреклер часлы какылып башланды. Дессине хеммелере җан гирди, хеммелер херекете гелди. Хут 10 минут озал лагериң ичинде гараңкылык ве асудалык хөкүм сүрйәрди, инди болса әхли ерлерде от якылды, йүзлерче адамың сеси, атларың кишңемеси, дүелериң бозлайшы гарым-гатым болды. Хеммелер ховлугярды, алңасаярды. Бендесен гечиди боюнча кын йөриш гечирмелиди ве ёла чыкмагы чалтландырмалыды.

Гошунлар чешмелере барар ве шол ерде дүшләр, атлы гошун болса, иймиң асла ёклугы зерарлы, ёлуны довам этдирер дийлип, дүйн карар эдилипди. Дүшленилен ерде гүйчли беркитме гурамак хем-де азыгы ве от-ийми хаял этмән ызкы хатарлардан гетирмек чак эдилйәрди.

Гүнүң догмагы билен отряд дүшелге ериден уграды ве Бендесен гечидиниң башлангыҗы болан даг дересине кем-кемден аралашып башлады. Биз ябың гырасындакы инсиз ёл билен

барярдык, шол яп барада мен ёкарда язылдым. Ёл жуда Эгрембуграмды - бир гөрсең ябың хут гырасы билен баряр, бирденем көтел бир байра дырмашяр, ене ашак инип, ябың ханасыны ызлап, онуң бейлеки кенарына чыкяр, ене көтелс дырмашяр. Ёлуң инсизлиги отрядың йөремегини кынлашдырярды; онуң хас инли еринде үч атлы янашык зордан гечип билйәрди; кә халатларда ол асла инсизҗе ёдаҗыга өврүлйәрди, булагың эрңегинде, гаяның йүзүнден диен ялы созулярды, шейле ерде жуда сересап болмасаң , атлы гечер ялы дәлди. Шейле ерлерде топлары ве гош-голамлы улаглары булагың ханасының дүйби билен сүйремели болярды дийсем, жуда ялңыш болмаз, өзи-де, олары бир сагадың довамында ве шондан-да көп вагт сүйремели болян солдатлар, дызына етип дуран сувуң ичинде ишлемели болярды.

Текелериң гечиди эелемекчи болядыгы барада маглуматларың бизе гелип говшандыгы себәпли отряд өңе херекет эденде әхли этиячлык чәрелери гөрүлйәрди; хер әдимде букының үстүнден барылмагы мүмкинди, шонуң үчин коллонның өңүнде этиячлык топарлары барярды, олар голайдакы белентлигиң үстүне чыкярды хем-де ёлуң төверегине сер салярды. Өңдәки топарда князь Витгенштейн дагыстанлыларың ики йүзүси, переяслав драгунларының дивизионы, казакларың лабинск полкундан ики йүз атлы ве терек казакларының ярым батареясы билен барярды. Шол топарың ызы билен әхли бөлүмлериң гош-голамлы улаглары барярды. Олардан соң эсасы гүйчлер - пыяда гошун, пыяда ярым батарея гелйәрди ве ызкы топарда волга ве таман казаклары, дагыстанлыларың ики йүзүси ерлешдирилипди. Штаб илки башда эсасы гүйчлер билен гелйәрди, ёлуң ярысына етиленинден соң болса өңдәки топарың ызындан етипди.

Чешмелере етенинден соң , өңдәки топар атлары сува якмак үчин чәрьек сагат аяк чекди ве соң хаял этмән ёлуны довам этдирди, дерәниң ичине гирип, эсасы гечиде тарап булагың гуран ханасы билен уграды. Ёл барха көтеле галярды, оны өндүрмек әдимсайын барха кынлашярды. Халыс гүйчден дүшен дүелериң хәли-шинди чөкмеги себәпли гош-голам бөлүми гөз-гөртеле ыза галып башлады. Чөкен дүелери дессине найза санҗып өлдүрйәрдилер ве ёлдан бир гыра

сүйрейәрдилер, оларың йүки болса бейлеки дүелере гечирилйәрди. Ахырсоңы биз Көпетдагың эсасы гершине барып етдик. Бизиң сапёрларымызың яп-яңы тамамлан ёлы йылан ялы товланжырап, барха белентлиге галярды. Отрядда хеммелер ховлугярды ве шонуң үчин өңдәки топарың хер бир атлы гошун бөлүминден адамларың белли бир саны топлары дагың ёкарсына чекип чыкармак үчин терек казакларының ярым батареясына көмеге иберилди. Бейлекилер болса атларың жылавындан тутуп, ёкарык чыкмагыны довам этдирди. Көтел ёл жуда сурнукдырыжыды, айратын-да топлары чекип чыкарянлар үчин түйс гүзапды. Солдатлар олары өзлери гошулып сүйрейәрди.

Ахырсоңы биз гечидиң хас белент ерине барып етдик. Бизиң гөзлеримиз шонда ажайып гөзеллиге дүшди: демиргазыга тарап кем-кемден гиңәп, улы дере узаярды; онуң аңырсында кичирәк тегмил болуп Бамы обасы ве оазисиң бир бөлеги гөрүнйәрди, ондан аңырда уч-гыраксыз чөл гөзъетимде асман билен сеплешип гидйәрди; гүнортада Бендесен жүлгеси гөрүнйәрди, ондан аңырда гиң мейдан белентли-песли адырлыкды, гөзъетими этеклэп болса Парс даглары магаллаклаярды.

Биз теке оазисине иң соңкы гезек сер салдык... Оны илкинжи гезек гөрен пурсатымызда отряддакы адамларың кейпихонлыгы дессине ядымыза дүшди. Шонда долы еңшиң газанылжакдыгына хич ким шүбхеленмейәрди, хеммелер текелер билен йүзбе-йүз болмага ховлугярды ве оларың ерлерини басылып алнан дийип деслапдан хасап эдйәрди. Көпетдагың белентлигинден оазисе гөзи дүшенде хеммелер гөр нәхили бегенипди. 7-нжи сентябрда отряд ене-де шол белентликде болар, йөне гутарныклы күл-пеекун эдилмекден гутулмак үчин оазисден ховул-хара ыза чекилйәнлиги себәпли болар дийилсе, 22-нжи августда хич бир адам ынанмазды. Арман, дүрли ягдайлар себәпли биз иш битирмән ызымыза гайтмага межбур болупдык...

Өңдәки топар аста-хаял геришден ашак инип башлады. Гүнорта эңңитде ёлуң гурлушыгы эййәм долы тамамланылыпды, ики атлы янашып аркайын гечип билжекди; топлар бөкденчсиз херекет эдйәрди, диңе бирнәче ерде олары ёл уг-

рунда габат гелйән байырларың үстүне чекип чыкармак үчин солдатларың көмегине йүзленилипди.

Агшам сагат 5 төвереги өңдәки топар Бендесене барып етди, шол ерде ширван пыяда гошун полкуның батальоны гарнизон болуп ерлешипди, онуң пыяда гошун артиллериясындан бир топы барды.

Өңдәки топарың ыз яны билен эсасы гүйчлер гиже сагат 12-де шол ере барды, сагат бир төвереги болса ыздакы топар хем гелип етди. Гөрлүп отурылса, чешмелере барланындан соң батальон командирлериниң кәбири өз бөлүмлеринде әхли азыгың долы түкенендигини граф Борха хабар эдипдир, бейлеки бөлүмлерде болса бирки гүнлүк азык барды. Шуны назара алып, шейле хем текелериң гиже эсасы даг гечидини эелемекчидиги барада җансызларың хабар гетирендиги себәпли душманың чак эдилйән чозушыны умумы гүйчлер билен ызына серпикдирмек үчин өңдәки хатар билен бирлешмек карар эдилди. Батальонлара дынч алмак үчин дөрт сагат берип, граф Борх олары Бендесене тарап сүрүпди.

Гошунлар җуда ядавды; йөне бу йөриш ярадарлар үчин айратын-да агырды. Дүелер хем эзъет пайыны чекди. Ачлык зерарлы халыс гүйчден дүшен җанаверлер зордан аягыны гөтерйәрди ве оларың көп санлысы мензилиң ахырына ченли барып билмеди. Бир гүнүң довамында отряд 345 дүесини йитирди, олары гечитде халалладылар. Гош-голамларымызың ярысыны ёлда йитирендигимизи агзап-да дурамок; солдатлар заялап болҗак затларың әхлисини йыртярды, чапярды. Гечитде оклы ящиклериң он едисини ташламалы болдук; олар ере гөмүлипди, йөне текелер дүекешлериң салгысы боюнча олары соңра газып алыпдыр.

Шейлеликде рус гошунлары Ахал топрагындан гайтды. Шу 17 гүнүң довамында бизиң калбымыз хем, сынамыз хем көп эзъет-гүзап чекмели болды, бейлеки адамлар белки бүтин өмрүниң довамында шонча хорлук гөрйән дәлдир, шонча ах уруп, гусса чекйән дәлдир.

Сөвешиң ровачсыз тамамланмагы, адам йитгилериниң көп болмагы, ярадарларың агыр халда болмагы, ачлык чекилмеги, адамларың сүңңүниң агармагы, атларың гырылмагы ве гүйчден дүшен дүелериң меҗбуры ягдайда халалланылмагы,

адамларың иңңилдисиниң ве мал җанаверлериң ызалы сеслериниң гарым-гатым болуп бирсыхлы эшидилип дурмагы бизе җуда агыр тәсир эдипди.

XX БАП

От-ийме гиденлериң үстүне чозулмагы. - Дыкма сердарың гачмагы. - Онуң есирлиге дүшмегиниң себәби барада гүр-рүң . - Бендесенде тапылан азык. - Атлы гошуның ёла уграмагы. - Есирлер. - Хожагала җүлгесинде текелериң ыкманда топарларының пейда болмагы. - Сувсуз мензил. - Терсакан. - Генерал Тергукасовың Чекишлере гелендиги барада хабар. - Штабың начальнигиниң язан хаты. - Алав - Дизентерия кеселиниң башланмагы. - Әхли отрядың Терсакана гелмеги.

Бендесене барамыздан соң биз дүйн шу төверекде текелериң бир топарының пейда боландыгыны хем-де от-ийм гетирмәге иберилен казакларың ве артиллериячыларың кичирәк топарына чозандыгыны эшитдик. Шунда болан чакнышык вагтында казакларың икиси өлдүрилипдир ве ене-де икиси ярадар болупдыр. Вагтында етишен көмек солдатлары халас эдипдир ве гаракчылык эдип йөрен тапары гачмага меҗбур эдипдир.

Әхли отряд Бендесене җемленениңден ве белленилен ерлерде гош яздыранындан соң дессине өң хатарда йыгы сап ерлешдирилди ве букулар гурулды, гечиде болса атлы патруллар иберилди. Гиҗе асуда гечди.

Ир билен отрядда яйран хабар хеммелери серпмеден гайдан ялы этди - Бамының ве Бөрмәниң ханы Дыкма сердар өз оглы Сопы хан ве янындакы 8 адам нөкерлери билен гиҗе бизиң лагеримизден гачыпдыр. Оларың нәхили гачып билендигини хич ким дүшүндирип билмейәрди. Олар лагериң ортарасында гурлан өйде ерлешдирилип, дашына сакчы гойлупды, лагериң төверегинде болса өң хатаркы сап ерлешдирилипди, шу чәрелере гарамаздан, олар гачыпдыр ве мунуң диңе ир билен үсти ачылды.

Дыкма сердар оазисде хеммелер тарапындан хорматланылян ве гепи диңленилйән аз санлы ханларың бириди. Теке оазисиниң гүнбатар бөлегинде ол хас-да абрайлыды. Узын бойлы, узын чал сакгаллы ве муртлы, нурана, гөрмегей йүзли, пәхим-парасат билен балкылдап дуран окара гөзли бу хошсыпат адам хеммелери дессине өзүне имриндирйәрди.

Эйсем Бамының ханы Дыкма сердар нәхили ягдайда бизе есир дүшүпди? Бу меселе мени, элбетде, өрән гызыкландырярды, йөне шуңа гарамаздан, мен такык бир зат аныклап билмәндим, себәби мен бу барада яйран гүррүңлере хич ынанып билмейәрдим. Шол гүррүңлере гөрә, рус гошунларының теке оазисине аралашмагының өң янында Бендесенде дуран өңдәки гошун топарына теке тайпасында илчилер гелипдир, олара Дыкма сердар баш болуп, янында оглы Сопы хан ве нөкерлери боланмыш. Илчи иберилмегиниң максады боюн эгилйәнлигини мәлим этмекден ыбарат болуп, шунда бизиң хәкимиетлеримизиң беллән мөчберинде контрибуцияны хемде хер йыл салгыт төлемәгә разылык билдирилйәрди, йөне бир шерт гоюлярды, ягны, рус гошунлары теке тайпасының яшаян үлкесине гирмели дәлди. Илчилере җогап бермегиң ерине оларың элинден ярагы алныпдыр ве өзлери есир хөкмүнде туссаг астына алныпдыр. Бу гүррүңиң тослама җуда меңзешдиги догры, йөне мен оны көп адамлардан эшитдим, эмма рус гошунында бейле задың болуп билмеҗекдигини ене-де бир гезек гайталап айдярын. Айдалы, текелер бир ябаны адамлар экен, йөне оларда хем халкара гатнашыкларының белли бир кадасының бардыгы, оларың мукаддес сайыляндыгы шүбхесизди, илчилериң гелмегиниң өзи муңа шаятлык эдйәр; олар бизиң янымыза гелмек барада карар кабул эденлеринде векилиң элдегрилмесиз шахсдыгыны билендир ве халкара гатнашыкларының шу эсасы йөрелгеси руслара хем мәлимдир ве илчилер җуда болманда ызына аман-саг гелер дийип чак эдендир. Айдалы, азиялыларың әхтияланлыгы себәпли оларың боюн боляндыгына ве вадаларына ынанмак болмаян экен, онда-да Дыкма сердарың баштутанлыгындакы илчилер җуда болманда сердарың өзүне хормат гоюп, хас көп үнс берилмегине мынасыпды ахырын, галыберсе-де, текелериң шонда догрудан-да рус гошунының рүстемлиги барада көп эшидип, Ак патыша боюн

эгмекчи боландыгы соңра мәлим болды. Оларың тобасының кабул эдилмезлигини ишанлар халка өзүче дүшүндирди, ягны олар рус гошунлары теке тайпасыны боюн эгдирмек үчин дәл-де, оны долы гырмак үчин гелйәрмиш диййп, вагыз этди. Элбетде, бу ягдай өзүниң ве бала-чагаларының ширин җаны үчин гайдувсыз гөрешмәге оларда хыжув дөретди, бизиң болса шовсузлыга учрамагымыза себәп болды. Хер ничик-де болса, гоюлян шертлериң кабул эдилйәндигине я-да эдилмейәндигине гарамаздан, илчилери гойбермелиди.

Эмма терсине эдилип, оларың ярагы элинден алыняр, арнамысы депеленйәр, үстесине-де олары туссаг астына алярлар. Бу херекет шейле бир гөдек, хатда мен онуң боланлыгына хич ынанып билмедим. Йөне Дыкма сердарың бизиң отрядымыза мейлетин гелендигини, элбетде, отряд билен Теке оазисине тарап йөрише мeҗбуры ягдайда гатнашандыгыны, хемише пугта саклавда боландыгыны, аматлы пурсат габат геленде болса гачандыгыны мен такык билйәрдим.

Дыкма сердар Руссия барада хошниетли болан абрайлы текелериң бириди хем-де генерал Ломакин билен тайпаның арасында гечирилен әхли геплешиклерде ол хешиме улы тәсирини етирди хем-де бейлеки ханларың хемише гаршы чыкмагына гарамаздан, русларың бәхбитлерини араярды. Хер ничик-де болса, ол бизе достды, бизиң ол барадакы херекетимизде болса хошниетлилигиң нышаны-да ёк. Эгер оны есирликде, туссагда сакламалы болса, нәме үчин Бендеєенде галдырмандырлар? Нәме үчин бизе дост болан шол адамы Гөкдепе сөвешини сынладып, яшының соңунда шейле җебир-эзьете сезевар эдипдирлер? Ол бенде бизиң гранатларымызың галадакы бала-чагаларың , шол санда онуң-да бала-чагаларының арасында партлайышыны узак гүнүң довамында мeҗбуры сынламалы болды. Топлар илкинҗи гезек агзыбир ок атанындан соң , өң хатардакы беркитме эелененинден соң , бизиң топ окларымыз эсасан обаның ичиндәки өйлериң арасында партлап, эсасан чага-чуга, аял-эбтатлары хеләклэп башланындан соң Дыкма сердарың ок атмагы җуда болмаса бир сагат бес этмеги хайыш эдендиги хем-де өзүни бошадып гойберселер, боюн болмага өз илдешлерини гөвнетҗекдигини айдандыгы барада сөвешден соң бүтин отрядда гүррүң эдилипди. Ол бүтин

халкың руслардан өрән ховатырланяндыгыны ве олары гөз үчин болса-да, раятына алан хыва ханы Ак патыша гаршы дуруп билмедик болса, өзлериниң гаршылык гөркезмек барада пикир этмели дәлдигини текелериң билйәндигини, диңе ишан-моллаларың гаршылык гөркезмәге чагыряндыгыны жаныгыплар айдыпдыр. Йөне оңа мүмкинчилик берилмеди, бетбагт бамы ханы бүтин сөвешиң довамында гранатларың атылышыны сынлап, биалачлыгы себәпли сакгалыны ёлмалаярды, дәлирән ялыды; Бендесене ченли ыза чекилиленде болса өз машгаласының нә гүне дүшенлигинден хабарсыз болуп, хич йүзи ачылмады ве хич ким билен гүрлешмеди.

Эгер онуң гачандыгыны эшиденде отряддакы адамларың ондан докуз бөлеги бегенендир дийсем, ялан болмаз...

Бендесенде биз бираз демимизи дүрседик ве өзүмизе гелдик; бу ерде адамлар үчин гоюн эти, сухары ве атлар үчин ийм етерликди, ёгса ат жанаверлер ачлыгы ве гавун-гарпыз бияраларыны иенлиги себәли гырлып башлапды. Бу ерде биз тәзе бишен чөрек, гоюн ягында биширилен лаваш, чай, гант, теммәки ве шуңа меңзеш затлары гыммадрак болса-да, сатын алып билйәрдик. Бу затларың әхлисини эсасан эрмени болан дүрли сөвдагәрлериң чатма дүканларында сатын алярдык, олар болса ягырничлигиңи отлап гойберйәрди, мысал үчин, бир гадак гандың бахасы 80 көпүкди, арассаланмадык миве арагының бир чүйшесиниң бахасы габыны гайтармак шерти билен күмүш пулдан 3 манатды, кичирәк чөрегиң бахасы 20 көпүкди. Муңа гарамаздан, хеммелер хошалды, гыммат болса-да, чай, гант, теммәки сатын алып болярды, ёгса о затларың йөриш вагтында тагамы-да унудылыпды. Гынансак-да, адамларың көпүси хөдүрленилйән харытлары сынламак билен чәкленмели болды, себәбы хак-хешдегиң 3 ай бәри берилмейәндиги зерарлы (ол сентябрың ахырында берилди) офицерлериң көпүсиниң пулы ёкды.

Атлар үчин иймиң ёклугы зерарлы (диңе гамышдырчиңрик барды) князь Витгенштейниң янҗап дурмагы нетиҗесинде атлы гошуның бөлегини шол гүнүң өзүнде Терсакана ибермек карар эдилди, шол ерде кичеңрәк беде склады (такмынан 3000 пут) барды. Отрядың янында атлы гошуның зерур саны галды. Уграмага белленилен бөлүмлериң

арасында драгунларың переяслав полкуның 2 эскадроны (полковник Нужевскиниң ёлбашчылыгында), дагыстанлыларың регуляр дәл атлы полкуның 4 йүз атлысы (подполковник князь Чавчавадзе), терек казакларының атлы ярым батареясы (капитан Макуха) ве ракетачы бөлүм (капитан Цумифорт ве есаул Граматин) гирйәрди; бу отряд князь Витгенштейниң баштутанлыгында гүнортан уграмалыды.

Шол топарың уграмагының хут өң янында бизиң лагеримизе есир текелериң тутуш бир топарыны гетирдилер, олар 35 адам дагы барды; дагыстанлылар лагериң голайында оларың үстүни басыпдыр, ярагыны элинден алып, есир тутупдыр.

8-нжи сентябрда гүнортан сагат икиден ишләнде князь Витгенштейниң атлы гошун отряды Бендесенден чыкды ве Көпетдагың гүнорта этеги билен гүнбатара, Хожагала тарап угради. Биз ёла чыкдык велин, дессине дагың белент ерлеринде бирнәче ерде гара түссе сүтүнлери асмана галды, бу - текелериң гөзегчилик постларының адатча берйән сигналларыды.

Гүнүң яшмагындан бир сагат өң биз Хожагала гелип етдик ве шол пунктың гарнизоның ерлешен ери болан кичирәк белентлигиң гүндогар тарапында гиҗәни гечирмек үчин дүшледик.

Әхтимал, текелер хүшгәр боландыр ве оларың кичирәк топары ёдалары билен даг гершиниң гүнорта тарапына ашандыр; биз Хожагала геленимизден соң тиз вагтдан муңа гөз етирдик, себәби хабар билен Бендесене иберилен ики саны казагы лагерден 6 верстада гүйчли ока тутдулар ве олар ызына гайтмага межбур болды. Нетижеде адамлара эгин-башыны чыкарман ве атларың эерини айырман ятмалы дийлип буйрук берилди.

Даң атмагына бир сагат галанда әхли отряд эййәм аяк үстүндеди. Сувсуз ерден Терсакана ченли улы мензил гечилмелиди. Ир сагат 5-де биз Хожагаладан чыкдык ве гүнорта-гүнбатара тарап уградык. Булагың гырасы билен бир ярым верста ёл гечип, биз атлары сува якдык ве булагың бейлеки кенарына гечип, Көпетдагың гүнорта этегине гадам гойдук.

Маргыз гуюларына барыланындан соң ики сагат дүшленилди ве дүелериң йүкүни дүшүрип, олары шу ерде бол битен яндаклыкда бир салым отлатмак барада буйрук берилди.

Эмма биз атлары сува якмадык, гуюларда сув азды ве князь Витгенштейн оны эсасы отряд үчин аямак зерур, себәби онуң янында "Гызыл хаҗың" отряды бар диен карара гелди. Өйлән сагат 4-де биз ене-де ёла уградык ве отрядың өндәки бөлеги диңе агшам сагат 9-да Терсакана барды. Бейлеки бөлүмлер болса гош-голамлы улагларың хаял йөрейәнлиги зерарлы эгленди ве диңе гиҗе сагат 12-де белленилен ере гелди. Ерлешмәге етишмәнкәк бирден гүйчли ягыш башланды, ол йөришиң бүтин довамында илкинҗи ягышды.

Шу ерде биз генерал Тергукасовың Чекишлере гелендиги барада александропол полкуның бу ерде дуран батальонының офицерлеринден эшитдик.

Терсаканда халыс гүйчден дүшен атлара бирнәче гүн дынчлык берлер дийлип чак эдилйәрди.

Атлы гошун геленинден соң ат салып бир түркмен пейда болды хем-де штабың начальнигиниң иберен хатыны князь Витгенштейне говшурды, шол хатда Нурберди ханың текелер билен Бама гелендиги хабар эдилйәрди, шу себәпли пыяда гошуның үстүне чозулмагының мүмкиндиги зерарлы дагыстанлылары ве ракетачы батареяны айратын буйрук берилйәнчә Терсаканда сакламалыдыгы хакында гөркезме берилйәрди.

Терсакана гелнен гүнүң эртеси агшам сагат 9-ларда бизиң дүшелгәмизден демиргазыкда улы янгының алавы гөрүнди. Биз бу янян Гаррыгала обасыдыр дийип чак этдик, онуң илаты якында полковник Навроцкиниң отрядыны достларча кабул эдипди ве текелериң оңа чозуп, обаны отлан болмагы мүмкинди, йөне тиз вагтдан биз гаррыгалалыларың мал сүрүлерини ве гош-голамларыны алып, Чендир дерясының ёкары акымына иргөзинден гөчүп, шол ерде дагда орнашандыгыны, янан обаның болса башгадыгыны эшитдик.

Терсаканда биз 13-нҗи сентябра ченли болдук ве шол гүнлерде оңат нахар берлендигине гарамаздан, дизентерия ве ичгечме кесели көпелди. Мунуң себәби Сумбар дерясының сувуның ярамазлыгындады, онда адамың саглыгы үчин зыянлы затларың көплүгиндеди.

Шу ерде отряда сөвдагәр итальян адам гелди, ол хер дүрли консервлериң , чакырларың ве бейлеки затларың биргиденини

алып гелипди. Онуң әхли зады он эссе гыммат сатандыгына гарамаздан, шол сөвдагәриң гуран теләрининң ашагында офицерлер хемише хүмерди.

Сагат 12-де Терсакана эриван, грузин батальонлары ве бирлешдирилен атыҗылык батальоны билен граф Борх гелди, әхли ярадарлар хем гетирилди. Оларың ызы билен болса отрядың галан бөлүмлери билен билеликде генерал Ломакин хем гелди.

XXI БАП

Императорың дикмесине иберилен чапарың гелмеги. - Дүзолумдакы гарнизонда цинга. - Драгунларың экскадроның отрядың тәзе начальнигини гаршылмага иберилмеги. - Дүзолумдан Чата ченли ёл. - Чабга. - Гөзден гечириш. - Амазонканың баштутанлыгындакы илчилер. - Текелериң бөлек гаракчы топарлары ве оларың эдерменлиги. - Чатдан уградылмагы. - Садыр сув. - Гараҗабатыр гуюлары. - Чекишлере гайдып барлышы. - Отрядың даргадылмагы. - Кеселчилик. - Гошунларың кавказа хаял алнып гидилмеги. - Нетиҗе.

13-нжи сентябрда даңдан бейик князың -.дикмәниң янына хабарлы иберилйән подполковник Васильчиков ве флигель-адъютант князь Долгорукий Терсакандан Дүзолума уградылар, олары драгунларың переяслав полкуның дивизионы гораярды.

Дүзолумда ахалцых пыяда гошун полкуның батальоны ве казакларың полтава полкуның 2 йүз атлысы болярды, оларың 4 топы барды. Тас әхли гарнизон, айратын-да ахалцых батальоны цинга кеселинден көп эзъет чекйәрди. Мысал үчин, 14-нжи сентябрда, ягны бизиң шол ере баран гүнүмиз шол батальоның бөлүминден 40-а голай адам шол кеселе учрапды, бизиң бармагымыздан озал болса кеселлилериң 30-а голайының бир бөлеги өлүпди, бир бөлеги болса Чатдакы кеселхана иберилипди.

15-нжи сентябрда генерал Тергукасовы гаршыламак үчин Дүзолумдан Чата драгунларың эскадроныны ибермелидиги барада буйрук гелип говушды; шонуң үчин эртеси гүни даңдан дивизионың командири подполковник Нужевский 3-нжи эс-

кадрона баш болуп, гош-голамларыны Дүзолумда галдырып, Чата уграды.

16-нжы сентябрда агшам Терсакандан штабың начальниги полковник Малама гелди, оны хем отрядың тәзе начальнигини гаршыламак үчин Чата иберипдилер. Ол генерал Тергукасов Терсакана барянча отрядың эсасы гүйчлериниң шол ерде галҗакдыгыны бизе айтды, шол пункты горамалыдыгымызы я-да Дузолума ченли ыза чекилмелидигимизи ол чөзмелиди.

Эртеси гүни ир сагат 10 төвереги переяслав драгунларының эскадроны штабың начальниги, князь Долгорукини ве подполковник Васильчиковы уگратмак билен, Дүзолумдан ёла чыкды.

Сумбар дерясындан гечип, биз онуң саг кенары билен йөредик ве 9 верста ёл гечип, даг дересине тарап совулдык; Дагларың арасы билен 12 верста гечип болса, ене-де Сумбар дерясының кенарына чыкдык ве Хоролум дийилйән ерде дүшледик.

Дүзолумдан башлап даглар кем-кемден адырлыга гечйәр, соң хем депе-байырлар песелип, ахырсоңы Хоролума 6 верста галанда тә Каспи деңзине ченли узап ятан текиз мейдан башланяр. Ол ер тукат чөлүстанлык. Онларча верста ёл гечсең-де адам чагасының түнегине - аяк ызына душҗак гүманың ёк. Шол бир йүрек гысгынч чөл кеҗебәңи дарыкдырып, калбыңа ве бедениңе эзъет берйәр. Хайсы тарапа серетсең-де, шол бир тоюнсов меле топрак, чөвүрлип ятан такырлар, шол бир җанлы-җандарсыз чөлүстан. Диңе кә ерде онда-мунда дүелериң я атларың порсап ятан маслыклары я-да гүнде агарып гиден сүңклери үнсүңи чекәймесе, башга зат гөрҗек гүманың ёк.

Хоролумда ики сагат дынч алып ве атлары сува якып, биз Чата тарап уградык. Гош-голамлы улагларың хәли-шинди аяк чекйәнлиги себәпли, ёл хаял өңәрди ве биз халыс сурнугып ве гүйчден дүшүп, Чата агшам сагат 10-а бардык, шол ерде генерал Тергукасовың дүйн гелендигини, онуң яны билен генерал Гурчиның ве бирнәче офицериң гелендигини билдик.

Чатың кеселханасы нәсаглардан дос-долуды ве гонамчылыкда хер гүн бирнәче тәзе түммек дөрейәрди. Биз Гөкдепә тарап гечемизде онда йигрими-отуз адам җайланылыпды,

хәзир болса тәзе түммеклериң саны ики йүзден көп болмаса аз дәлди.

Бизиң Чата гелен гүнүмизиң гиҗеси гүйчли ягыш ягды ве ир билен төверек батгалыга өврүлди. Ягыш узак гүн ызыны үзмән ягды ве адамларың эгнинде гуры сапак галмады.

19-нҗы сентябрда хова ачылды ве генерал Тергукасов өйлән сагат дөртде гөзден гечириш гурамак белледи. Гечен урушда генерал билен Баязети бошатмага гатнашан ве оңа белет болан драгунлар ир эртирден ыхлас билен ювунып-ардынып башлады. Ахырсоңы сагат 4 төверeги олары нызама гойдулар ве тиз вагтдан генерал Тергукасов оларың хатарларына айланды. Солдатлар ве офицерлер билен саламлашып хем-де йигрими минут чемеси гүрлешип, генерал тайярланылан пайтуна мүнди ве драгунлар билен хошлашып, Терсакана тарап ховлукмач уграды, онуң яны билен элли саны казак барярды.

Генералың уграмагының өң янында Чата гөклең түркменлериниң Этрек дерясының парс кенарында якында ерлешйән обасындан векиллер гелди. Олар тәзе гошунбашыны гутламага гелипдир. Оларың баштутаны мердана сәхра зенаныды. Ол гарташанды, атың үстүнде эркек адам ялы отурярды, келлесинде ак гыңач саралгыды, онуң сечеклери үзеңңә ченли сечеленип дурды; онуң эгнинде гызыл көйнек болуп, билине гиң гушак гушалыпды, аягы балаклыды, эгнинде гызыл ичликли гарамтыл мавут дон барды, аягында солдат әдигиди. Генералың янына барып, сәхрайы зенан онуң элини гысды хем-де түркменчеләп, гысга гутлаг сөзүни айтды.

Шонуң билен бир вагтда Түркменистаның бизе дегишли эхли ерлеринде текелериң көп санлы бөлек гаракчы топарлары пейда болды хем-де бизе вепалы болуп, гошунларымызың гелмегинден озал текелере гошулмакдан боюн товлан түркменлери талап башлады. Шол топарлар бөлүмлериң херекетлери барада оңат хабарлыды. Олар бизиң ёл берйән сәхелче сәвлигимизден пейдаланярды ве дуйдансыз чозуп, маллары, шол санда дүелери сүрйәрди. Мысал үчин, 16-нҗы сентябрда олар Дүзолумың голайында отрядың потратчысының сүрүсини бакян эрменилериң үстүне дуйдансыз чозды ве чопанлары гылычдан гечирип, маллары даглара тарап сүрди. Дагыстанлыларың ики йүзүси оларың гөзлегине уграды, йөне

текелер ере гирен ялыды, оларың хатда ызыны тапмак хем башартмады. 20-нҗи сентябрда гүнортан сагат икилерде Чатда хем шонуң ялы чозуш гайталанды, шонда бизиң гоюндыр дүелеримиз Этрегиң аңыркы кенарында Чатдан ики верстада горагсыз отлап йөркә бирден текелериң бир топары ат салып гелди ве хеммелериң гөзүниң өңүнде чопанларың эл-аягыны даңып, бизиң сүрүлеримизи байырларың аңырсына ашырды. Шолбада унтер-офицер Алыхановың баштутандыгында драгунларың взводы ковга иберилди, онуң ыз яны билен прапорщик Лашкарев ярым эскадроны алып, шол угра ат салды. Тиз вагтдан драгунлар гөзден йитди. Бир ярым сагат гечендсн соң биз галтаманларың элинден алнып, сүрүлип гетирилйән малларымызы гөрдүк ве ынҗалдык.

21-нҗи сентябрда ир сагат 8-де переяслав драгунларының дивизионы Чатдан уграды, олара Чекишлере гитмек барада бир гүн өң буйрук берлипди. Этрек дерясындакы Текенҗиге ченли 24 версталык ёл ганыматды, 18-не яган ягыш себәпли тозан турмаярды. Текенҗикде биз гиҗәмизи гечирдик ве даң атандан Чекишлере тарап уграп, Этрек дерясының угрундакы озалкы ёл билен дәл-де, гөни чөлүң үсти билен гечйән тәзе ёл билен гитдик. Бу ёл озалкыдан 23 верста гысгады. Текиз мейдан билен 28 верста дашлашып, биз агшам эп-эсли ягыш сувы йыгнанан ериң голайында дүшледик. Шол сувуң ичинде ики дүйәниң маслыгының ятанлыгы зерарлы, оны агза алар ялы дәлди. Ир сагат 4-де биз ёла чыкып, Гараҗабатыр гуюларына тарап уградык. Алты верста ёл гечдик велин, ягшың ягмагы себәпли эмеле гелен улы чалпавың үстүнден бардык. Ики верста голай аралыгы палчыгың ичи билен йөремели болдук, атларың тойнагы лая чүмйәрди, дүе җанаверлер болса халыс гүйчден дүшди. Батгалыгың ортасында адамларың ярысы атдан дүшүп, кеселхана дегишли арабаны лайдан чыкармалы ве аягыны дирән дүелериң йүкүни еңлетмели болды. Ахырсоңы биз кынлык билен батгадан гаты ере чыкдык ве гүнортан сагат икилерде Гараҗабатыр гуюларына бардык. Шол ерде биз Чекишлерден гелйән текерли улагларың кервенине душдук, онда 140 араба барды.

Гараҗабатырда гуюларың сувы ягшыды ве дүйн ичилен садыр сувдан соң хеммелер гуйы сувуны кейп эдип ичйәрди.

Бу ерде ики саны гуйы болуп, бири адамлар, бейлекиси мал үчин ниетлененди.

Гиҗе сагат икиде бүтин отряд эййәм аяк үстүндеди, Чекишлере ченли 50 верста барабар улы мензил гечмелиди. Бир сагатдан биз эййәм уграпдык. Аралыга барып, бир сагат дүшледик. Ахырсоңы гүнортан сагат икилерде Чекишлериң вышкасының чүр депеси гөрүнди, ене-де бирсалымдан болса яйлып ятан Каспи деңзине, Чекишлердәки чадырлара, гара өйлере ве там-десгалара гөзүмиз дүшди. Биз олары ене-де гөрмегиң миессер боландыгына җуда бегендик. Бу деңзиң кенарыны, узакда галан әзиз ватаны, доган-гарындашы, достяры гөрмек несип эдермикә дийип, йөриш вагтында бизиң хеммәмиз диен ялы ойланярдык.

Генерал Тергукасов Терсакана барып, гошунлары гөзден гечирип, бу ерден гитмели, Дүзолумы элде сакламак билен чәкленмели диен карара гелди, йөрише гатнашан бөлүмлере болса Чекишлере гитмели, мүмкинчилик болдугыча Кавказ кенарына гечмели дийип буйрук берди. Йөне шейле мүмкинчилик болмады ве гошунлар өзүни гүнбатар кенара элтҗек гәмилере гарашып, Чекишлерде ене-де гош басып гарашмалы болды. Ай-гүн гечип, кем-кемден гүйз паслы гелип етди, гиҗелер совук болуп, ел өвүсди, ягыш ягып, чыглык дөреди, дүрли кеселлере себәп болды. Гошунлар Чекишлере гелен гүнүнден башлап дизентерия, цинга ве ысытма көп бендәниң башына етди. Мысал үчин, Ахалда болнанда бир адам-да нәсагламадык переяслав драгунларының дивизионының өзүнде деңзиң кенарына гелненден соң 18 адам ганлы ичгечмә, 12 адам ысытма ве 8 адам цинга кеселине учрады. Бейлеки бөлүмлерде хем ягдай шонуң ялыды.

Гошунларың нәхили хаял дашаландыгыны гөркезмек үчин ноябрың ахырына ченли, ягны, гошунлар гайдып геленинден соң ики айың ичинде диңе пыяда гошундан 4 батальоның , атлы гошундан алты йүз атлының ве 2 эскадроның хем-де атлы ярым батареяның бейлеки кенара гечирилендиги барада айтмак етерликдир. Озалы билен ярадарлар ве нәсаглар Петровскә уградылды, олардан соң драгунлар Бакува әлтилди...

Бизиң гарнизоларымыз тарапындан эсленилен 3 пунктда: Чекишлерде, Чатда ве Дүзолумда оазисе гечирилен йөрише

текелер (
башартм.
хем шон
дүелерим
горагсыз
гелди ве
даңып, б
Шолбада
гунларын
щик Лаш
вагтдан д
биз галта
ларымыз
21-нж
дивизион
бир гүн е
ченли 24
тозан тур
атандан
озалкы ё
билен ги
дан билен
йыгнанаг
дүйәниң
дәлди. И
тарап уг
себәпли з
ста голай
ларың то
гүйчден
дан душү
аягыны д
биз кынл
икилерде
кишлерд
да 140 ар
Гараж
садыр су

гатнашман, даянч пунктларда болан бөлүмлерден 8 батальо пыяда гошун, атлы гошундан дөрт йүз адам ве бир артилле батареясы ерлешдирилди.

Гошунлар уградыланындан соң Тергукасов ёкард гөркезилен ерлерде гелҗеккги экспедиция үчин азык ве интен дент складларыны гурамак билен мешгулланды.

Шейлеликде, 1879-нҗы йылың экспедициясы ровач болма ды, ёгса онуң үчин он миллион манатдан говрак серишде сар эдилипди, энчеме айлап тайярлык гөрлүпди, Каспиниң гүндогар кенарына кавказ гошунының сайлама бөлүмлери озал гөрүлмедик мөчберди элтилипди.

Шовсузлыгың себәплери көп, йөне оларың эсасылары: 1 оазисе аралашан отрядың кичилигинде; 2) хем деңиз, хем гуры ер улаг серишделериниң етмезчилик эденлигинде ве нетиҗеде азыгың хем-де от-иймлериң етмезчилик эденлигинде; 3) душ маның асла таналмазлыганда ве онуң хич эсгерилмэнлигинде.

Сдано в набор 5.08.92. Подписано в печать 18.09.92г. Формат 60х88/16.
Бумага книжно-журнальная, офсетная № 1. Гарнитура "Таймс".
Печать офсетная. Усл.печ.л. 10,5. Усл.кр.-отт. 10,5. Заказ № 1824.
Тираж 20 000 экз.
Отпечатано ТОО типография "Эра".
ш.Ашгабат, ул.Сахи Джепбарова, 1.